АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени Г. ИБРАГИМОВА

ГАЛИМДЖАН ИБРАГИМОВ

НАШЕ ИМЯ – ТАТАРЫ

Казань
2022

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ

БЕЗ – ТАТАРБЫЗ

Казан
2022

УДК 17.035.3
ББК 63.52(=632.3)
И 15

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карары нигезендә нәшер ителә

«Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау (2014 – 2022 еллар)»
Татарстан Республикасы дәүләт программасы кысаларында
нәшер ителә

Төзүчеләр:
М.И. Ибраһимов, Ф.Г. Фәйзуллина

Текстларны, аңлатмаларны һәм искәрмәләрне әзерләүчеләр:
Ә.Х. Алиева, К.Г. Әхсәнов, Э.М. Галимҗанова,
З.Г. Мөхәммәтшин, Ф.Г. Фәйзуллина, Г.М. Ханнанова,
Г.А. Хөснетдинова

Рус теленә тәрҗемә:
М.И. Ибраһимов, Б.Ю. Хәйретдинев, Р.И. Такташ

Ибраһимов Г.Г.
И 15 Без – татарбыз = Наше имя – татары / Д.Ф. Заһидуллина редакциясендә. – Казан, 2022. – 308 б.: ил.
ISBN 978-5-93091-407-8

Китапта татар әдәбияты классигы, галим, җәмәгать эшлеклесе Г. Ибраһимовның милли үзаң, татар теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте мәсьәләләренә багышланган хезмәтләре тупланган.

Хезмәт әдип иҗаты, татарларның XX йөз башы иҗтимагый һәм мәдәни тормышындагы миллият фикере белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

УДК 17.035.3
ББК 63.52(=632.3)

ISBN 978-5-93091-407-8

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2022

«ҺИЧБЕР ВАКЫТ БЕЗДӘН “ТАТАР” ДИГӘН СҮЗ АЛЫНА АЛМАС»

«Бу соңгы унтугызынчы гасыр тарихында иң мөһим роль уйнаган фикер, һич шөбһәсез, милләт фикере булды... Хәлбуки милләт фикере – бөтен җир йөзендә бер дәрәҗә таралган бер куәтле фикердер, яхуд фикер-куәттер... Милләт фикере нинди зур вакыйгаларда гамәл булганын санап бетерү мөмкин түгел. Әле һаман да ул үзенең хөкемен йөртеп тота. Мин уйлыйм ки, истикъбальдә һәм бик озак заманнар, бик күп гасырлар эчендә милләт фикере кешелек тарихында хөккям фикерләрдән бере булачактыр». 1913 елны күренекле татар иҗтимагый һәм сәяси эшлеклесе Садри Максуди тарафыннан әйтелгән бу сүзләр милли үзаң мәсьәләсенең XX гасыр башы Россия иҗтимагый-сәяси, мәдәни һәм гаклый тормышында нинди зур әһәмияткә ия булганлыгына дәлил итеп китерелә ала. Милли үзаң рус фикер ияләре Н. Бердяев, Н. Трубецкой, Г. Шпет, П. Струве, С.Н. Булгаков, Д. Овсянико-Куликовский, И.А. Бодуэн де Куртенэ һ.б.ның фәлсәфи һәм фәнни эзләнүләрендә үзәккә куела. Бу мәсьәләгә татар зыялылары Р. Фәхреддин, Г. Гобәйдуллин, Җ. Вәлиди, Г. Шәрәф, Г. Рәхимнәр һ.б. да мөрәҗәгать итә.

Әлеге фикер ияләре арасында Галимҗан Ибраһимов шәхесе аерым бер урын тота. Беренчедән, язучы, галим, публицист, сәясәтче һәм җәмәгать эшлеклесе буларак, ул үз эшчәнлегенең төрле тармакларында милли тел, әдәбият, тарих, татарларның

Хөккям – өстенлекле.

Гаклый – интеллектуаль.

милли үзаңы, үзбилгеләнүе мәсьәләләренә зур игътибар бирә. XX гасыр башы татар зыялылары йолдызлыгында милли аң проблемасын иңләү киңлеге ягыннан Г. Ибраһимов белән тиңләшерлек кешеләр, бәлки, юктыр да.

Икенчедән, XX гасыр башы татар вакытлы матбугаты битләрендә башланган татар үзаңы хакындагы бәхәсләрдә Г. Ибраһимов үзен татарчылык әйдаманы, эзлекле рәвештә «татар» этнонимын һәм төрки телләрнең мөстәкыйль үсүен яклаган шәхес итеп таныта. Күп кенә язмаларында ул гомумтөрки әдәби тел идеяләрен хуплаучыларга (И. Гаспринский, Р. Фәхреддин һ.б.) каршы чыга, бу идеяләргә төрки телләрнең күптөрлелеге фикере белән җавап бирә.

Өченчедән, 1920 елларда милли мәдәнияткә нисбәтле яңа дискурс формалашуга карамастан, Г. Ибраһимов милли мәдәниятләрнең һәм телләрнең төрлелеге идеясеннән баш тартмый, аларның үз үсеш юлларын мөстәкыйль билгеләвен яклап чыгыш ясый.

«Без – татармыз»
(Г. Ибраһимов хезмәтләрендә милли үзбилгеләнү мәсьәләләре)

1910 елларда Г. Ибраһимов «Шура» журналы битләрендә татарларның милли үзбилгеләнүе турында кабынган бәхәсләрдә актив катнаша. Ш. Мәрҗани фикерләрен дәвамчан үстереп, ул «татар» этнонимын төркичелек һәм болгарчылык тарафдарлары һөҗүмнәреннән яклый: *«Егерменче гасыргача “татар” дип аталып килгән бер кавемне “Инкыйраз” иясе егерме икенче гасырда “болгар” ясап мөнкариз кылды. Гәзитә вә журналларымыздан күбесе “төрекчә” яки “җәридәи төркиядер” дип йөртеләләр. Шагыйрьләремездән бәгъзеләр берничә еллар “татар” дип язып килгән иде, бөекләремездән берәүнең тәнбиһе саясендә, “татар” дигәнне “төрек”кә алыштырды»*[1].

Татарларны «төрки» дип билгеләүчеләр белән сүз көрәштергәндә, Г. Ибраһимов төп дәлил итеп «татар» этнонимының бө-

---

[1] *Ибраһимов Г.* Без – татармыз // Шура. 1911. № 8. Алга таба Г. Ибраһимов хезмәтләреннән өзекләр аның 15 томлы академик басмасыннан томы һәм бит саны белән күрсәтелә.

тен җирдә таралуын, киң кулланылуын телгә ала: *«Дөнья безне "татар" дип атый. Бер эш эшләгән булсак, безнең хакта: "Татарлар фәлән итә!" – дип сөйләгәннәр һәм сөйлиләр»* (11, 161).

Бер ел узгач, «Шура» журналының 9 нчы санына Г. Ибраһимов «"Без кем?" бәхәсе» дигән зур булмаган мәкалә урнаштыра, анда үзенә карата әйтелгән тәнкыйть сүзләренә җавап бирә. Асылда, «Без – татармыз» мәкаләсендә китерелгән дәлилләрне кабатлый: *«Әмма аңа карап, һичбер вакыт бездән «татар» дигән сүз алына алмас... Андый бер мәртәбә бирелгән исемнәрне, яңлыш булса да, әүвәлгечә дәвам иткәнлегенә адәмнәрдә, фәнни истыйляхларда, милләтләрнең, мәмләкәтләрнең, хәтта Америка шикелле бөтен бер кыйтгаларның, исемнәрендә дөнья тулы мисал. Шуңа күрә ул моназарәне үзенең фәнни җәһәтенә хозар кылып, "безне татар димәгез" җәһәте күптән сөкүт ителергә иде. Юк гауга, җирне күчәреннән бераз читкә чыгару планыннан да ераграк хыял!..»* (11, 177).

Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: Г. Ибраһимов татарларның төрки дөньяның аерылгысыз өлеше булуын кире какмый, аның сүзләренчә, ул дөнья славян, алман яки романнарныкы кебек үк төрле: *«Төрек наме, славян, герман, романнар кебек, гомуми бер исем булып, соңгылар эчендә төрле исемнәр белән йөргән әллә ничә милләт булдыгы кебек, төрек (төркеме) дә төрле исемнәр белән йөртелгән кавемнәргә аерылган»* (11, 163). Бер үк вакытта төрекчелекне татарларның милли үзбилгеләнүенә яный торган куркыныч дип күрсәтә: *«Димәк, хас исемебезне ташлап, «төрек» дип атала башласак, без башка төрек кабиләләре белән исемдә аерыла алмыйбыз»* (11, 163).

Исмәгыйль Гаспринский, Риза Фәхреддиннең һәм аларның фикердәшләренең татарлар аерым милләт буларак тәңгәлләшкән очракта төрки әдәбиятара (мәдәниятара) бердәмлекнең таркалу ихтималы уңаеннан борчылулары да Г. Ибраһимовка нигезсез тоела: *«Исмәгыйль бәк буны: "Татар, казакъ вә фәлән дип аерылачак булсак, Яубашы белән Эстәрлебашының һәрбере үзенә*

Хозар кылып – калдырып.

Сөкүт ителергә – туктатылырга.

бер әдәбият, үзенә бер мәдәният тудырырга калыкшачак”, – дип тәгъбир итә. Риза казый: “Татар әдәбияты дигән аерым бернәрсә вөҗүдкә килсә, мондый шивә аерылуның зарурый нәтиҗәсе уларак, башкорт әдәбияты, мишәр әдәбияты, типтәр, нугай вә башка аерым әдәбиятлар туачак”, – ди» (7, 53).

Г. Ибраһимов аерым этник төркемнәрдәге (мишәр, башкорт, нугайларның һ.б.) уртак татар үзаңын (татарлыкны) географик (гомуми яшәү урыны), сәяси (бердәм дәүләт – Россия кысаларында тормыш) факторларга, шулай ук Урал-Идел буе төрки халыкларының матди һәм рухи тормышына йогынты ясаучы икътисади һәм мәдәни үзәк буларак Казанның тарихи статусына таянып аңлата.

«Көне килер, без тәмам эшләнгән “милли тарих”ка малик булырмыз»

(Тарих һәм иҗтимагый тормыш мәсьәләләре)

1911 елның ноябрендә «Вакыт» газетасында Г. Ибраһимовның Фатих Кәрими язган «Мохтәсар тарих гомуми» дәреслегенә рецензиясе дөнья күрә. Гомумән алганда, бу хезмәтне уңай бәяләсә дә, рецензент аның төп җитешсезлеге итеп авторның борынгы чорлар тарихи шәхесләренә – Атилла, Чыңгыз хан, Аксак Тимергә карата тискәре мөнәсәбәтен күрсәтә. Г. Ибраһимов фикеренчә, укучыларга адресланган китап аларда үз халкының үткәненә карата горурлык хисе тәрбияләргә тиеш: *«Мондый китап язучы кеше иң әүвәл үзенең татарлыгын хәтергә алырга, шуңа күрә тарихын татар баласына татарлыкка мәхәббәт иттерерлек кылып эшләргә тиешле...»* (11, 175).

Бу рецензиягә җавап итеп, тарихчы Газиз Гобәйдуллин «Шура» журналында (1912, № 6) «“Тарих гомуми” тәнкыйтенә каршы» мәкаләсен бастыра, анда, Г. Ибраһимов карашларында тар милләтчелек күзәтелә, дип белдерә. «Ихтилаф вә риваять» («Шура», 1912, № 10) мәкаләсе белән бу гаепләүләргә җавап биреп, Г. Ибраһимов болай ди: *«Һәр милләт “үзем!!!” ди. Һәр милләт үзен күтәрә. Бу күтәрүгә әдәбиятны да, фән-*

не дә, фәлсәфәне дә, мәдәниятне дә корал итә. Тарихны да шуңа хезмәтче ясый. Бу – заманның, әлбәттә, ямьсез булган бер агымы. Ул булмаска тиеш иде. Ләкин бар. Ләкин ул – факт. Шуны күрә торып, инде бу бичара татарлар гына, юк ул “тар милләтчелек” дип, киң күңеллелек күрсәтәмезме?» (11, 180–181).

Романовлар династиясенең 300 еллыгы уңаеннан Г. Ибраһимов «Рус, төрек вә татар тарихыннан» исемле зур мәкалә әзерли. Киевта[1] язылып, «Йолдыз» газетасында (1913, 3, 5, 17 март саннары) дөнья күргән язма төрле халыклар тарихында хәрәкәткә китерүче көчләрне чагыштыру тәҗрибәсе кебек тоела. Рус тарихын төрки-татарлар тарихы белән чагыштырганда, ул төркиләрдә тарихи процессны хәрәкәткә китерүче төп көч булып аерым шәхесләр (Атилла, Чыңгыз хан, Батый, Аксак Тимер), ә русларда халыктагы руслык тойгысы дигән нәтиҗәгә килә: *«Русия рус дәүләте дә, рус шәүкәте үзенең хәзерге бөек мәртәбәсен алуда, аерым шәхесләрдән бигрәк, рус халкының рухына, халыкның руслык куәтенә бурычлыдыр. Әмма безем бөтен тарихыбыз, бигрәк тарихыбызның шәүкәтле минутлары, гомумән, беренче куәтнең аерым шәхсиятләремез дә була килгәнен күрсәтәләр. Безнең тарихыбызда халык куәте, халык рухы дигән мәфһүм үк юк»* (11, 196). Шунысы игътибарга лаек: Г. Ибраһимов тарих белән генә чикләнми: мәкалә ахырында ул әдәбият турында фикер уртаклаша, рус әдәбиятын югары бәяләп, анда милләт (халык) рухының ачык чагылышын билгели: *“Милләт рухы вә милләт табигатенең көзгесе булган әдәбиятка күз салсак, рус кавемендә халык, халык куәте дигән мәфһүмнең ни дәрәҗәдә тирән тамыр җәйгәнлеген, халыкчылык боларның канына сеңгәнлеген ачык күрәчәкмез»* (11, 198–199).

---

[1] 1912 елның көзендә Г. Ибраһимов Казаннан Киевка китә, анда татар теле һәм әдәбиятыннан дәресләр бирә. Киевта ул мөселман студентлар түгәрәгенә йөри, шуның өчен полиция күзәтүенә эләгә. 1913 елның 17 апрелендә түгәрәкнең 16 әгъзасы белән бергә кулга алына, Киев губерна төрмәсенең бер кешелек камерасына утыртыла, аннан шул елның 13 июнендә азат ителә. Июньнең 20 ләрендә Киевтан китеп бара.

Г. Ибраһимов позициясенә тәнкыйть күзлегеннән карарга да мөмкин (татар әдәбиятында да халык рухын чагылдырган әсәрләр аз түгел бит). Әмма биредә язучының тарихны позитивизм кысаларында ниндидер объектив көчләр һәм закончалыклар гамәлләре итеп аңлатудан котылырга омтылуы мөһим. Әлеге тәгълиматка каршы килеп, Г. Ибраһимов тарихның менталь нигезләренә кагыла, анда (әдәбияттагы кебек үк) милли характерларның тасвир-сурәтен таба.

Революциядән соң аның гыйльми карашларында бу фикер югала: 1910 ел ахыры – 1920 елларның беренче яртысында барган социаль-сәяси процессларда актив катнашкан Г. Ибраһимов татар тарихына һәм иҗтимагый хәрәкәтенә караган хезмәтләрендә инде марксистик методология тарафдары буларак чыгыш ясый.

Мәсәлән, «Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы» («Безнең юл», 1922, № 1–2) мәкаләсендә ул татар җәмгыяте һәм әдәбияты барышын өч баскычка бүлеп карый: Борынгы заман (Урта гасырлар), Мәгърифәтчелек чоры (аның чишмә башында – татар мәгърифәтчеләре Курсави, Мәрҗани, Акмулла һ.б. эшчәнлеге), Инкыйлаблар дәвере (1917 елның Февраль революциясе вакыйгаларыннан башлана). Бу хәрәкәт Г. Ибраһимов тарафыннан алга китеш, үсеш итеп күзаллана, һәр киләсе этап җәмгыять һәм мәдәниятнең узган чорына караганда югарырак баскыч дип бәяләнә.

«Тел – халыкның рух, фикер һәм хисләр хәзинәсе»

Г. Ибраһимов хезмәтләрендә тел үзтәңгәллеге мәсьәләләре мөһим урын алып тора. Морфология, синтаксис, татар теле орфографиясеннән шактый хезмәтләр авторы буларак, галим күп кенә мәкаләләрендә татар һәм башка төрки телләрнең мөстәкыйльлеге, аларның тигез хокуклылыгы идеясен эзлекле рәвештә яклый. Бу уңайдан «Фәнни истыйляхлар» («Аң», 1913, 18 декабрь) мәкаләсе аеруча кызыклы. Анда татар телендә фәнни терминология булдыру мәсьәләсе алга куела. Асылда, Г. Ибраһимов махсус фәнни тел булдыру кирәклеге турында яза һәм бу бурычны милләт төзелешенә бәйләп куя: *«Бер төркем халыкның аерым бер милләт мәртәбәсенә күтәрелүе өчен, –*

дип яза ул, – ана телендә әдәбияты булу гына җитми, аның үз телендә фәне дә булырга тиеш» (9, 166).

Татар телендә фәнни терминологиянең кирәклеген нигезләсә дә, Г. Ибраһимов гарәп телендәге барлык терминнарны татар телендәге вариантлар белән алыштырырга теләгән галимнәргә (лингвистикада, мәсәлән, гарәп терминнарының татар эквивалентларын кертергә тәкъдим иткән Гыймад Нугайбәк) кушылмый. Татар теленең өстенлеген таныган хәлдә, Г. Ибраһимов бары тик татар телле терминнар куллануны бердәнбер дөрес юл дип карамый: аның өчен милли тел – башка телләр белән (шул исәптән фәнни терминология өлкәсендә дә) үзара бәйләнештә үсә торган ачык система. Шуңа күрә галим тел үсешенең үз тенденцияләрен исәпкә алмаган ясалма лингвистик төзелмәләргә каршы чыга.

Бу турыда ул, татар теленең чисталыгын саклау яклыларга беркадәр ирония белән төрттереп, «Татар теле һәм татарча язу хакында бер-ике сүз» («Йолдыз», 1910, 30 март) мәкаләсендә искәртә. «*Татарча язу вә садә телдә язуның мәгънәсенә һичбер читләгать кертмәү дип аңлау билкөлле хата идеке мәгълүм булса кирәк*, – дип яза Г. Ибраһимов. – *Садә телнең төп максаты һәркем аңларлык ачык язудан гыйбарәт булып, баш кагыйдәсе – мәҗбүрият булмаган урында тәкәллефан чит ләгатьне кертмәү ләзем димәктән гыйбарәт идеке дә мәҗһүл дәгелдер»* (9, 34). Телнең чисталыгын тикшерүчеләрнең урынсыз гамәлләренә бер мисал итеп, ул тәрҗемә әсәрләрендә еш очрый торган «мөтәрҗим» (тәрҗемәче) сүзен татар телендә «татарлаштыручы» дип үзгәртү очрагын китерә. *«Менә бу бичара бәндәләр*, – дип яза автор, – *“татарча язу тиеш” дигән сүзне яңлыш аңлаучылардыр. Әгәр дә әдәбият мәсьәләләреннән вә ана телендә язуның мәгънәсеннән хәбәрләре булса, бундый тел әйләнми (торган), ишетергә мәкруһ һәм кирәкмәгәнчә озын вә килешсез сүзләрне әдәбиятка кертмәсләр иде. Һәр әдәбият үзен мондый тәнаферләрдән саклый вә боларга урын бирмидер. Безгә дә буны онытырга ярамый»* (9, 33).

Тәнаферләрдән – каршылыклардан.

Телләрнең күптөрлелеге идеясе «Телләре башка булса да, күңелләре бер» («Аң», 1916, № 5) мәкаләсендә чагылыш таба, анда Г. Ибраһимов телләрнең милли тәңгәллеген бетерүгә, халыкка нинди дә булса башка телне көчләп тагуга каршы чыга: *«Һичбер халыкның авызына һичбер вакытта аның табигый телен тартып алып, үзең теләгән яңа бер тел куяр хәл юк»* (7, 117). Татар һәм казакъ тел белеме арасындагы мөнәсәбәтне татар галиме аларның үзара бәйләнешы, бер-берсен баетуы дип карый: казакъларның үзенчәлекле халык авыз иҗатын өйрәнү, Г. Ибраһимов фикеренчә, татар әдәбиятының милли хәзинәсен баетырга мөмкинлек бирәчәк: *«Безгә, казакъларны татар теле вә татар әдәбияты астына кертү хыялыннан бигрәк, әдәби хәзинәмезне баету өчен, казакъ халкы әдәбиятын киң рәвештә өйрәнү тиешледер»* (7, 118).

Г. Ибраһимов хезмәтләрендә милли тел проблемасы аны укыту мәсьәләсе белән дә тыгыз бәйләнгән. Галимнең методик хезмәтләре үзенең укытучылык тәҗрибәсенә нигезләнә: 1915–1917 елларда Г. Ибраһимов Уфаның «Галия» мәдрәсәсендә укыта (бу мәдрәсәдә ул 1906–1908 елларда белем алган була).

«Татар телен ничек укытырга» (1916) мәкаләсендә Г. Ибраһимов, тел һәм фикерләү бәйләнеше турындагы идеяне теоретик нигезгә алып, туган тел дәресләрен укучыларда милли үзаң үстерүнең төп факторларыннан берсе буларак карый: *«Тел вә миллият адәмдә табигый. Боларның орлыгы һәркемнең табигатендә бар. Ләкин яхшы тәрбия ителмәсә, йирдә булган орлыкларның йимеш бирми калуы, бирсә дә начар булуы бик мөмкин. Төп максаты – хәятка хәзерләүдән гыйбарәт булган мәктәп бу мәсьәләдә тик торып кала алмый, бу йә теге якка үзенең тәэсирен күрсәтә»* (9, 242). Г. Ибраһимов өчен тел – халык рухының, аның фикерләренең һәм хисләренең тупланмасы, олы бер мирас. Туган тел дәресләрендә ул, барыннан да элек, баланы милли тормышның рухи нигезләренә җәлеп итү, якынайту мөмкинлеген күрә.

Милләтнең алтын баганалары

Г. Ибраһимов телне, әдәбиятны, сәнгатьне милләтнең рухи нигезләре дип билгеләп, аларның үсешенә зур өлеш керткән татар мәдәният әһелләренә, зыялыларга аерым игътибар бирә. Әмма аерым шәхесләрнең татар халкы иҗтимагый һәм мәдәни тормышындагы ролен билгеләве һәрвакытта да дөреслеккә туры килми. Әйтик, ул татар әдәбиятында Г. Тукайның урынын аңлауда субъективлыктан котыла алмаган (бәлки, бу очракта Г. Тукай белән ике арадагы аңлашылмаучылыклар да тәэсир ясагандыр). Татар мәдәниятенең 1917 ел революциясеннән соң эмиграциягә китәргә мәҗбүр булган күренекле вәкилләрен (Г. Исхакый, С. Максуди, Ф. Туктаров һ.б.) совет идеологиясенә туры китереп каралтып күрсәтүдән дә читтә тормаган. Бер үк вакытта Г. Ибраһимов татар халкы язмышында, аның гаклый һәм рухи тормышында хәлиткеч роль уйнаган шәхесләрне: Ә. Курсави, Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Г-р. Ибраһимов, З. Камали, М. Вахитов һ.б.ны югары күтәрә, аларның эшчәнлеген татар телен, әдәбиятын, сәнгатен, иҗтимагый һәм милли аңны үстерүгә керткән өлешләреннән чыгып бәяли.

Ш. Мәрҗани – Г. Ибраһимов өчен галим-реформатор гына түгел, ә, барыннан да элек, беренче булып татарларның милли үзтәңгәллеге, үзбилгеләнүе мәсьәләсен көн тәртибенә куйган тарихчы.

Каюм Насыйри – татар тел белемендә тамырдан үзгәреш булдырган шәхес (ул аның бөеклеген татар теленең, халык әдәбиятының мөстәкыйль, бөтенлекле үзтәңгәллеккә ия кыйммәтләр булуын раслауга юнәлдерелгән фидакяр хезмәтендә күрә).

Габдерәшит Ибраһимов аның тарафыннан, Муса Бигиев, Зыя Камали, бертуган Бубилар һ.б. белән беррәттән, татарларның милли үзаңында дини тәңгәллекнең аерылгысызлыгын аңлаган мөселман лидерларыннан берсе буларак, югары бәя ала.

Г. Ибраһимовның революциядән соң күп кенә татар зыялыларына карашы-мөнәсәбәте тамырдан үзгәрә. Сүз яңа идеологияне кабул итмәгән, аны татарларның милли һәм дини

үзтәңгәллеген җимерә дип санаган язучылар, җәмәгать эшлеклеләре турында бара (Гаяз Исхакый, Муса Бигиев, Фуат Туктаров, Садри Максуди һ.б.). Революциядән соңгы аерым хезмәтләрендә (мәсәлән, «Кара маяклар»да) бу шәхесләргә карата сөйләме агрессив төс ала, төрлечә бәяләү штамплары: «панисламистлар», «контрлар», «кәләпүшләр һәм фәсләр кигән «милли» акгвардиячеләр» һ.б. белән чуарлана. 1920 еллар башында барлыкка килгән мондый сөйләм стиле бөтен җирдә дошманлык, сыйнфый нәфрәт уята торган тел формалашуны күрсәтә. Революциядән соңгы сәяси процессларда Совет власте ягында актив катнашучы Г. Ибраһимов та бу риторикага еш мөрәҗәгать итә. Менә тагын бер мисал:

РКП(б) ӨК Секретариатының 1925 елның 20 февралендә узган утырышы беркетмәсе нигезендә Г. Ибраһимовка, «карт язучы һәм аның (Риза Фәхреддин) белән шәхсән таныш иптәш буларак», «мөселман интеллигенциясе белән мөнәсәбәтләргә, Хәлифәт һәм Көнчыгыштагы дини вазгыятькә кагылышлы кайбер мәсьәләләрне ачыклау өчен, шәхси әңгәмә оештыру” бурычы йөкләнә». Үзенең РКП(б) Обкомына тапшырган Ризаэддин Фәхреддин белән очрашу турындагы хисабында (документка 1925 елның 27 феврале датасы куелган) Г. Ибраһимов болай дип яза: *«Бу ике сөйләшүдән мин түбәндәге нәтиҗәләргә килдем: мөселман руханилары артык комсыз, алар Совет власте рус руханиларына биргән өстенлекләр белән генә канәгатьләнмиләр. Асылда, идеологик фронтның чын хуҗалары булырга һәм мөселман-татар өммәте өстеннән хакимлек итәргә телиләр. Монысы һичшиксез. Хәер, алар бу хакта ачыктан-ачык әйтмиләр, әмма бу һәрнәрсәдә сизелә. Шуңа күрә минем фикерем: әлеге мәсьәлә белән җитди шөгыльләнә башларга һәм аларның үтенечләренә карата бернинди йомшаклык күрсәтмәскә кирәк»* (15, 249–252).

Г. Ибраһимовның мәдрәсәләрдә төпле белем алуын, кайчандыр борынгы ислам мәдәнияте турында күләмле хезмәт язуын («Борынгы ислам мәдәнияте») белгән укучыга мондый бәяләр сәер тоелырга мөмкин. Әмма Совет власте дошманнарына каршы идеологик көрәшкә кушылган язучы яңа хаки-

мият тарафыннан ят идеология тарату куркынычы тудыручы дип каралган руханилар турында башкача сөйли алмаган, күрәсең.

Хәер, ике ел узуга, Г. Ибраһимов үзе дә, «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» дигән китап бастыруына нисбәтле, партия һәм мәдәният әһелләре тарафыннан каты тәнкыйть утына эләгә.

Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?

1927 елның 25 гыйнварында Г. Ибраһимов ВКП(б) Татар Өлкә Комитетының киңәйтелгән утырышында «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» дигән темага доклад ясый. Соңрак ул аерым китапчык булып басылып чыга.

«Интернационалист пролетариат хәрәкәте, пролетариат революциясе һәм социализм эчендә аерым милли мәдәниятләрнең язмышы ни булачак? Болар үзләренең милли төсләрен югалтачакмы? Яки шул нигездә үскән хәлдә интернациональ максудлар өчен хезмәт кылачакмы?» – Г. Ибраһимов үз мәкаләсендә менә шундый мәсьәләләр куя.

Аларга җавап биреп, ул туган телле мәдәниятне (беренче чиратта мәгарифне) үстерү зарурлыгына игътибар бирмәүче совет эшлекләләрен тәнкыйтьли. Мондый позицияне кире кагып, Г. Ибраһимов аны патша Россиясендәге милли телләргә караш белән чагыштыра. Заманасы өчен абруйлы В.И. Ленин, И. Сталин, тарихчы-марксист М.Н. Покровский хезмәтләренә мөрәҗәгать итеп, пролетар революция милли телләр һәм мәдәниятләр өчен ачкан яңа киңлекләр турында сөйләгәндә, Г. Ибраһимов яңа татар мәдәниятенең милли үзтәңгәллеге турындагы мәсьәләне күтәрә: *«Татарлар, бу пролетариат хәрәкәте нигезендә милли мәдәният үстереп, социализмга баручы милли мәдәниятләр кәрванында аерым бер отряд булып дәвам кылырлармы, әллә татар хезмәт халкы мәнфәгате ягыннан караганда, башка берәр мәдәни хәрәкәт эченә кушылып китү файдалырак булачакмы? Кушылса, кемгә? Чувашкамы, французгамы, башкорткамы, урыска яки*

үзбәккәме?» (10, 266). Әлеге сорауларга җавап биргәндә, галим телнең милли мәдәният нигезе булуыннан чыгып эш итә. *«Без югарыда мәдәниятнең баш коралы тел икәнен күргән идек. Бичара татар теле үзен саклауда, үзен үстерүдә дә зур мәшәкатьләр, газаплар кичерде. Иске замандагы мирзалар һәм муллалар карашы турында тукталмыйм; миссионерларның бу телгә һәм татар язуына ни дәрәҗәдә ачу белән карап, бетерү өчен чаралар эзләгәненә кайтып тормыйм. Патшачылык хөкүмәтенең мәшһүр руслаштыру сәясәте аркасында татар теленең нинди кысрыклыкларга төшүен сөйләргә дә керешә алмыйм, – дип яза Г. Ибраһимов. – Менә болар һәммәсе татар теленә киртә булдылар. Бердән, аның таралуына, икенчедән, үзенең үсүенә, эшләнүенә юл куймадылар. Югарыда без Октябрь революциясе соңында татар теленең рәсми хокуклы дәүләт теле булганын күрдек. Гамәлгә керүен дә тикшердек. Әгәр без бу телнең, бу мәдәни коралның үзенең эшләнүенә килсәк, бу бездә тик Насыйри бабайдан гына башлана. Әмма революциядән соң бу эшләнү бик зур адымнар белән алга атлап, татар мәдәниятенең баш коралы камилләшү юлына төште»* (10, 275).

Автор татар теленең кыска гына вакыт эчендә төрле дәрәҗәдәге рәсми учреждениеләрдә, мәгариф, фән системасында актив кулланылуын (рус теле белән беррәттән) раслый торган ышандырырлык дәлилләр китерә (Ибраһимов 1925–1927 елларда үзе җитәкләгән Татнаркомпрос каршындагы Академүзәкнең татар телендә фәнни терминология булдыру, сүзлекләр әзерләү өлкәсендә актив эшчәнлеге турында сөйли). Бер үк вакытта мәктәп программаларында милли мәдәнияткә кагылышлы мәгълүматларны киңәйтү-тирәнәйтү кирәклеген дә искәртә: *«Әле монда зур җитешмәгәнлекләр бар. Әле идеалдан ераклар, ләкин бернәрсә факт – милли мәдәният революция аркасында урта мәктәпләрне бөтенләй үз элементы белән тутырып бара, көннән-көн үсә, тирәнәядер. Киләчәктә мәсьәлә тагы югарырак куелачак»* (10, 274).

Г. Ибраһимовның татар мәдәниятенең бүгенгесенә һәм киләчәгенә кагылышлы бу чыгышы рәсми партия органнары

тарафыннан тәнкыйтькә дучар ителә: 1927 елның 14 июнендә ВКП(б) Татар Өлкә Комитеты бюросында Г. Ибраһимов тезисларында җитди кимчелекләр барлыгы ассызыклана, алар арасында милли мәдәниятнең мөстәкыйльлеген арттырып күрсәтү, пролетариатның ролен киметү (милли интеллигенциянең ролен арттыру белән бергә) аерып әйтелә.

Г. Ибраһимовның брошюрасы дәүләт хакимиятенең үзәк органнары эшлеклеләре игътибарыннан да читтә калмый. ВКП(б) ҮК политбюросы әгъзасы Михаил Калинин, үз чыгышында аның эчтәлегендәге «яшерен шовинизмга» ишарәләп, республика партия җитәкчелеген аны бастыруда, дөньяга чыгаруда гаепли. «Бу тезисларның башка бер куркыныч ягы да бар: татар теле Көнчыгышның барлык халыклары өчен дә аңлаешлы. Шуңа күрә бу тезислар алардагы партактивлар арасында фикер төрлелеге тудырырга, «рус мәдәниятеме яки милли мәдәниятме» дигән сорауны калкуландырырга мөмкин, – дип яза М. Калинин (15, 279–280).

Моның белән чагыштырганда, Г. Ибраһимовның кайбер татар зыялылары, аерым алганда, аның тезисларын милли мәдәният мәсьәләләрен яктыртканда сыйнфыйлыктан баш тартуда, вак буржуаз либерализмда гаепләгән Г. Толымбайский тарафыннан тәнкыйтьләнүе күпкә радикальрәк тоела[1].

Авыруының көчәюе һәм шуңа бәйле Кырымга дәваланырга китеп баруы, күрәсең, язучыны 1920 еллар ахырында кулга алынудан коткара. Бу фаҗига 10 елдан соң, татар зыялыларына каршы канлы һөҗүме белән билгеле 1937 елда баш калкыта. Г. Ибраһимов кулга алына, этап белән Казанга озатыла, 1938 елның 21 гыйнварында төрмә хастаханәсендә вафат була.

Г. Ибраһимов шәхесенә төрлечә карарга, аның фикер-карашларын төрлечә бәяләргә мөмкин. Кемнәр өчендер ул – XX гасыр башында татарларның милли үзбилгеләнүен, аларның мөстәкыйль милләт дип аталу хокукын яклаган татар әйдаманы; кемдер аны, 1920 еллар урталарында татарны академик өйрәнү

[1] *Толымбайский Г.* Искермәгән бер уңлык турында // Безнең юл. 1929. № 11. Б. 25.

белемен мәйданга чыгару өчен, үзе җитәкләгән Академүзәктә күп көч куйган фәнне оештыручы буларак таный; кемдер инкыйлабтан соң татар милләте төзелешенә керткән өлешен югары бәяли. Әмма шунысы ачык: Г. Ибраһимов өчен эшчәнлегенең барлык чорларында да милли тел, әдәбият, мәдәният, тарих мәсьәләләре өстенлекле булган.

Укучы игътибарына тәкъдим ителгән җыентыкта Г. Ибраһимовның «милләт», «милли үзбилгеләнү» төшенчәләренә бәйле мәсьәләләргә багышланган, төрле елларда иҗат ителгән хезмәтләре тупланды. Язучының мәкаләләре һәм язмалары тематик яктан системалаштырылды: милли тел һәм әдәбият, милли тарих, милли үзаң, күренекле шәхесләр.

Җыентыкка кертелгән мәкаләләр һәм хезмәтләр кыскартулар белән тәкъдим ителә. Рус теленә тәрҗемәдә беренче тапкыр басыла.

Филология фәннәре кандидаты
Марсель Ибраһимов

«ТЕЛНЕҢ ЭЧЕНДӘ ХАЛЫКНЫҢ РУХЫ, МОҢЫ, УЙ ВӘ ТОЙГЫСЫ ЯШЕРЕНГӘН»

(ТЕЛ-ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬТӘ МИЛЛИЛЕК МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ)

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ТАТАРЧА ЯЗУ ХАКЫНДА БЕР-ИКЕ СҮЗ

«Әдәби лисан вә тәүхид лисан» хыялларыннан котылып, мөмкин кадәрле татарча вә халкымыз аңларга җиңел булырлык рәвештә язу ягын алга тотканлыгымыз шатлык илә күрелсә дә, бу хакта ифрад вә тәфридләр очраштыргалыйдыр.

Бәгъзе бер мөхәррирләремез, «саф татарча язам» дип, әдәбият юлыннан чыгып китәләр вә бөтен әдәбиятлар тарафыннан тәкъбих кылынган бәгъзе бернәрсәләрне әдәбиятка кертәләр. Мәсәлән, яңарак чыккан «Хатыннар эше» дигән бер әкиятнең[1] тышына «татарчалаштыручысы Апанай»[2] дип куелган. Кайбер әсәрләрдә «татарчага әйләндерүчесе» яки «татарчага тәрҗемә кылучысы» дигән сүзләр очрый.

Менә бу бичара бәндәләр – «татарча язу тиеш» дигән сүзне яңлыш аңлаучылардыр. Әгәр дә әдәбият мәсьәләләреннән вә ана телендә язуның мәгънәсеннән хәбәрләре булса, бондый тел әйләнми [торган], ишетергә дә мәкруһ һәм кирәкмәгәнчә озын вә килешсез сүзләрне әдәбиятка кертмәсләр иде. Һәр әдәбият

Лисан – тел.

Тәүхид лисан – бердәм тел.

Ифрад вә тәфридләр – артыкка китү, арттырып бозулар.

Тәкъбих кылынган – бозылган (стилистик яктан).

Мәкруһ – ягымсыз, ямьсез.

үзен мондый тәнаферләрдән саклый вә боларга урын бирмидер. Безгә дә буны онытырга ярамый.

Ләфыз вә аһәң җәһәтеннән мәнфур вә мәкруһ тоелган вә шуның өстенә мәгънә җәһәтеннән дә ифадәсез вә чыгышсыз булган «татарчалаштыручысы», «татарчага әйләндерүче» кеби ямьсез сүзләр урынына[3] «мөтәрҗим» дип куйсалар, һәм кыска, һәм матур, һәм аңлаешлы булыр иде.

«Мөтәрҗим» сүзе асылда гарәпчә булса да, ул инде шу дәрәҗә татарлашкан[4] ки, ул татарча язу мәсләгенә дә мөхалиф түгел, һәм аны һәркем аңлыйдыр да. Шулай булгач, ул истигъмальгә ярый.

Татарча язу вә садә телдә язуның мәгънәсенә һичбер чит лөгать кертмәү дип аңлау билкөлле хата идеке мәгълүм булса кирәк. Садә телнең төп максаты һәркем аңларлык ачык язудан гыйбарәт булып, баш кагыйдәсе – мәҗбүрият булмаган урында тәкәллефан чит лөгатьне кертмәү[5] лазем димәктән гыйбарәт идеке дә мәҗһүл дәгелдер.

Саф татарча вә садә телдә язу мәсләгенең иң куәтле тарафдарларыннан булган мөхтәрәм Гаяз әфәнде[6] әсәрләрендә чит лөгатьне юк диярлек дәрәҗәдә аз күрсәк тә, без[гә] бөтен әдәбиятны шундый булыр дип уйларга мөмкин түгелдер. Гаяз әфәнде ул фәкать иске татар тормышын тасвир кыла. Шунлыктан ул әҗнәби лөгатьсез дә язарга мөкътәдир. Әмма

Тәнаферләрдән – ярашмаулардан, капма-каршылыклардан.

Ләфыз – сүз, әйтелеш.

Мәнфур – нәфрәт уята торган (колакка ятышсыз).

Ифадәсез – аңлау, кабул итү өчен уңышсыз.

Шу – шул.

Мөхалиф – каршы килгән, ярашмаган (сүз).

Истигъмальгә – кулланышка.

Лөгать – сүз, атама.

Билкөлле – бөтенләе беләң.

Тәкәллефан – кыланып, ясалма рәвештә.

Лазем – тиеш.

Мәҗһүл – билгесез.

Әҗнәби – чит, башка (халык, тел).

Мөкътәдир – сәләтле.

татарга борыннан мәҗһүл булган нәрсә хакында яза башлаганда, ул да аның кадәр татарча гына чыгармаячагында шөбһә юктыр.

Хосусән гыйльми вә фәнни нәрсәләр язганда, чит лөгатьсез бер эш тә чыгарып булмый. Бу фәкать бездә генә түгел, һәр милләттә шулайдыр. Бөтен әдәбиятны фәкать үз лөгатендә генә язу һичбер милләткә мөяссәр дәгелдер. Бездә дә шулай булмый хәл юк.

Садә язу, татарча язу дип, бөтенләй татарлашып беткән чит сүзләрне алыштырырга омтылу да урынсыздыр. Мәсәлән: *...гамәл, итагать, ... мәктәп, мәдрәсә, көтепханә, кыйраәтханә, китап, каләм, журнал, әдәбият, мөмкин, мөхаль, мәҗбүр, мөхәррир, мөтәрҗим, нашир, матбага, никях, талак* кеби бик күп сүзләр шулкадәр татарлашкан ки, болар урынына татарча сүз эзләп маташуның лөзүме дә юк һәм эзләп таптым диюче дә халыкка аңланмаган «мөтәрҗим» сүзен «татарчалаштыручысы» дидеке бер мәгънәсезлек кылудан башка бернәрсә чыгара алмас.

Беркөнрәк «Шура» мөҗәлләдәсе[7]: «нерв»ны *гасеб* дип тәрҗемә ялгыш икән, дөресте ничек булыр?» дип, бер сөаль куйгач, төрле якның хиффәтләре әллә нинди яңа мәгънәләр чокырга, «сеңерле»ме, «сеңер авыруы»мы дип, гайре-мәфһүм тәрҗемәләр тәкъдим кыла башладылар. Болар һәммәсе – татарча вә садә язуның мәгънәсен яңлыш аңлаудан килгән афәтләрдер.

<…>

Хасыйл, бер мәҗбүрият күрелмәгән тәкъдирдә чит лөгать кертмәү лазем мәгънәсендә булган садә язу мәсләген ифрадтан да, тәфридтән дә сакларга лөзүм күренә. Шунлыктан

Хосусән – аеруча, аерым алганда.

Мөяссәр – ирешкән, унышка ирешкән.

Лөзүме – кирәге.

Мөҗәлләдәсе – төпләнгән журналы.

Хиффәтләре – җиңел акыллылары, җилбәзәкләре.

Гайре-мәфһүм – төшенчәгә туры килмәгән.

Хасыйл – кыскасы, җыеп әйткәндә.

«мөтәрҗим» кеби тәмам татарлашкан бер сүз урынына «татарчалаштыручысы» кеби ямьсез вә мәгънәсез бер сүз куюю һәм һәр кеше яки һәр милләт диясе урында «көлле мәүҗүдате натикыйя» дию кебиләр урынсыздыр, яңлыштыр, телемезгә җинаятьтер.

ӘДӘБИЯТ

(Еллык хисап урынында)

<...>

Бу елның матбугатында берничә яңа мәүзугъләр кузгатылып, үзләренең әһәмиятенә күрә киң генә урын алдылар. Болардан берсе – хәреф вә имля мәсьәләседер.

Тарих агымы илә татарның муенына тагылган гарәп хәрефләренең шул ничә йөз елдан бирле изеп килгән авырлыгы астында халкымыз ыңгырашмакта; аның бер данәсен үзгәртергә уйланса да, бөтен торышы илә яңартырга, алмаштырырга мөмкин булыр дип уйлаудан үз алдына куркылмакта, гүя бу мәңгелек бер бәла кеби тоелмакта иде. Унберенче елда татарлар ул хәрефләрне бу хәлдә калдырырга мөмкин түгеллеген бик җитди рәвештә матбугатта кычкырдылар. «Идел» буны берничә мәртәбә кузгатып, гарәп хәрефенең безгә һичбер төрле килмәвен, безгә ничек кенә булса да, аңардан котылырга кирәклеген сөйләде һәм үз тарафыннан гарәп хәрефен әсасе илә ташлап, аның урынына латинны алырга тиеш, диде[1].Үзе, татар сүзләрен латин хәрефе илә язып, нәмунәләр күрсәтте.

Оренбургтан дәхи икенче төрле тавыш чыкты.

Анда борадәран Рәмиевләр[2], үзләренең күптән эшләп килгән ляихәләрен тәмам итеп, матбугат өчен «Айры хәрефләр» атлы яңа хәрефләр чыгардылар[3] һәм шуны, нәмунәләре илә

Мәүзугъләр – темалар (проблемалар).

Әсасе илә – төбе-тамыры, нигезе белән.

Нәмунәләр – үрнәкләр.

Борадәран – бертуган.

Ляихәләрен – проектларын.

басып, халыкка гарыз иттеләр. Бу хәрефләр, гарәп хәрефеннән бик ерак китмәк илә бәрабәр, бик күп уңгайлыкларны шамил. Үзләре матур һәм мәдәни. Кабул ителгән тәкъдирдә бик зур җиңеллек бирәчәк.

Бу айры хәрефләрне шул көенчә гамәлгә кертергә ярыймы, ул безнең матлубны тәмам бирәме? Бунысы, – әлбәттә, тикшереләчәк мәсьәлә. Ләкин анларның дөньяга чыгулары, ярау-ярамауларыннан катгый нәзар илә берничә җәһәт илә зур әһәмиятле.

1. Бунлар гарәп хәрефенең ул иске вә авыр хәленчә калуы мөмкин түгеллеге халкымызга аңлашыла башлаганын ачык күрсәтте. Хәреф алмаштыру мәсьәләсендә буның нинди зур әһәмияте барлыгы мәгълүмдер.

2. Моңарчы галәме исламның төрле ягында чыккан хөруфләрдән боларның күп җәһәт илә алда улучылыгы тасдыйк ителеп, халкымызның шул хакта уйлавына сәбәп булды.

Фәнни бер әсәрнең фән ноктасыннан булган кыйммәтен тәкъдирдә һичбер вакыт аның кем тарафыннан чыгарылган булуы игътибарга алынмый. Әмма мондый низаглы мәсьәләләрдә ул эшне башлаучының кем идеке бик зур роль уйный. Бертөрлерәк адәм буны кузгатса, эш башында торган «бөекләр» яшьлек һәвәсе, хыялпәрәстлек дип карарга яраталар, әмма халыкның һәр сыйныфы кашында могтәбәр тотылган затларның бондый эшкә тотынуы матлубка таба зур бер адым атлау димәктер. Шуның илә бәрабәр, татарда башлап туган бу мәсьәләнең, матбугат мәйданында тиешенчә мөзакәрә вә тәфтиш ителмичә,

---

Гарыз иттеләр – тәкъдим иттеләр.

Шамил – эченә ала, үзенә җыя.

Матлубны – көтелгән максатны, теләкне.

Катгый нәзар – кистереп фикер әйтү, катгый фикер.

Галәме исламның – мөселман дөньясының (илләре, халыклары).

Хөруфләрдән – хәрефләрдән, шрифтлардан.

Тасдыйк ителеп – расланып.

Һәвәсе – монда: мавыгуы.

Хыялпәрәстлек – хыялга бирелү, фантазия.

Мөзакәрә – уй, фикер алышу.

Тәфтиш ителмичә – тикшерелмичә, өйрәнелмичә.

гәзитәләрдә берничә мәкалә илә генә калуы[4] – шаян тәәссеф бер хәлдер. Халкымызның тәмйиз куәсе чамалы булгангамы, әллә башка бер сәбәптәнме, бу хәрефләр үзләренең мөстәхәкъ булган мәртәбәсендә тавыш ясый алмадылар. Никтер, тынрак кичте. Ләкин ул алай калмас, кайчан да булса ул хәрефләрнең выставкага куелган рәсем кеби карап үткәрер өчен генә чыгарылмавын уйларлар, аны гамәлгә кую мәсьәләсен яңадан кузгатырлар дип уйлыйм.

Хәрефләр төзәтү мәсьәләсендә бу ел дәхи өченче бертөрле фараз да булды. Моннан берничә ел элек Габделмәннан Рәхманколый әфәнде һәрбере баш, урта, азак, ялгыз димәктән гыйбарәт улган хәрефләрне бер шәкелгә калдыру хакында бераз маташып баккан икән[5]. Ләкин ул, заманы җитмәгәнгәме, шул көенчә ятып калган. Шул мәсьәлә бу ел җитди рәвештә янәдән кузгатылды. «Шура»да ике мөгаллим[6], татар хәрефләрен бергә калдыру өчен, ялгыз, урта, ахырларны ташлап, һәр йирдә баш хәрефне алырга кирәк, дип яздылар. Матбагалар да буны кирәксенәләр икән. Хәзер берничә матбага шул ляихә буенча хәреф койдырмакта. Озакламый шул яңа хәрефләр илә берничә китап та, мәктәп өчен әлифба да чыгачактыр. Бу елда хәреф төзәтү хакында чыккан ляихәләр җөмләсеннән итеп, «Йолдыз» тарафыннан тәкъдим ителгән[7] «Хатте касыйр»ны да зикер итмәле.

Бу ел хәреф вә имля мәсьәләсен җитди тикшереп, Гыймад Нугайбәков та берничә нәрсә нәшер итте. Имля мәсьәләсендә Гыймад әфәнденең күрсәткән яңа галәмәтләре кайчан да булса гамәлгә керер дип уйлау читен исә дә, аның моңарчы мөсаһәлә

Шаян – бәлки, мөгаен.

Тәәссеф – үкенеч(ле), кызганыч, аяныч.

Тәмйиз куәсе – монда: зәвыгы, нәзакәтлек тою хисе.

Мөстәхәкъ – хаклы, тиешле.

Фараз – монда: «проект» мәгънәсендә.

Матбагалар – типографияләр.

«*Хатте касыйр»ны* – өзек, кисек хәрефләрне.

Зикер итмәле – искә алырга, әйтергә кирәк.

Мөсаһәлә – йомшак, җиңел; монда: дикъкатьсез, игътибарсыз(лык).

илә үтелгән ун данә мәд авазын казып чыгарып, шуны мисал вә нәмунәләр илә ачык исбат итүе – татар имлясының төзәлүе юлында, һич шөбһәсез, мөһим бер баскычтыр.

<...>

ФӘННИ ИСТЫЙЛЯХЛАР

(Г. Батталның «Нәзарияте әдәбия»се мөнәсәбәте белән)

<…>

Бездә хәзер киң мәгънәсе белән алынган әдәбиятның нәүбәттәге мәсьәләләреннән берсе, – шөбһәсез, шул фәнни истыйляхлар мәсьәләседер. Бездә һәммә мөхәррирләр халык эченнән чыкты, һәммәсенең тәрбиясе, теле вә гыйлем байлыгы шул халыкның үзеннән булган мәртәбәдә генә иде, ягъни көчле рәвештә читләр тәэсиренә төшәрлек рәвештә яшәгән мөхәррирләр булмады, һәммәсе – татар йимеше, татарча гына уйлый, татарча гына яза алырлык икътидарда иде. Шуңа күрә дә татар әдәбияты баштан ук, бердән, реальный, икенчедән, гавәми, өченчедән, садә телле була килде. Хәзер исә буны инде нәзари яктан да чишелде дияргә ярый. Чөнки «Тәрҗеман»ның күп иснадларына карамыйча[1], әдәбият белән гәзитә вә журнал галәме* халык теленә якын бер юл белән агуында дәвам итә.

Әдәбият та шулай. Буны өзелгән бер мәсьәлә итеп карарга ярый.

Әмма фәнгә, фәнни истыйляхларга киленсә, эшләр башка әле. Бездә фәнни истыйляхлар ничек булырга тиешле? Мотлак үз телемездән ясалсынмы? Рустан алынсынмы, әллә гарәпчәдәнме? Нәзари рәвештә моназарәсе кузгалмаса да, хәзер бу өч агымның һәр өчесе дә үзләрен бераз сиздерәләр.

Мәд авазын – сузык авазны.

Истыйляхлар – атамалар, терминнар.

Икътидарда – сәләтле, талантлы.

Гавәми – массовый, халыкчан, демократик.

Нәзари – теоретик.

Иснадларына – биредә: яла ягуларына.

* Ягъни журналистика, публицистика.

Мотлак – абсолют, тулысынча, тулаем, тик.

Гыймад Нугайбәк әфәнденең[2] «Башлангыч», «Төрлек»е (татар сарыфы) бар. Мөәллиф гыйльми рәвештә күрсәтә ки, ул мотлак истыйляхлар татарчадан булсын ди. Чөнки китабында һәммә истыйляхларны үз телебездән куйган. Хәтта халыклашып беткән «сарыф» сүзен дә ул «төрлек» белән алмаштырган.

Икенче бер агым исә, бер дә ватылмыйча гына, гарәби истыйляхлар илә файдалана. Гыймад әфәнде хәзергә ялгыз күренсә, бу икенче агым бөтен мөәллифләрне диярлек эченә алган.

Сез тәҗвидтән, гыйльме хальдән башлап имля, сарыф, нәхү, кавагыйде әдәбия, тарих, җәгърафия, хисап, һәндәсә, кимия фәннәренә кадәрле барыңыз – һәммәсендә шыкырдап торган гарәп сүзләре күрәчәксез. Монда татар сүзе тик кушымталар урынында кысылып, куркып кына тора.

Өченче бер агым рус тәэсиренә төшәргә ихтималлана. Оренбургта чыккан «Урал» гәзитәсен[3], аның нәшриятын күрүчеләргә бу, ихтимал, ачык мәгълүмдер. Кулымда анлардан нөсхә юк, мисаллар китерә алмыйм. Ләкин ул ачыктан-ачык татарчадан таба алмаса, шул йиргә рус сүзе, рус истыйляхы кыстыра идекен хәтергә китереп үтә алам.

Замана фәне белән танышкан мәдрәсә әһелләре, фән язарга тотынса, үзенең хәзинәсендәге гарәби лөгатьләрне куллана. Бу табигый. Шуңа күрә дә хәзер фәнни әсәрләр гарәпчә истыйляхлы.

Әмма рус дарелфөнүненнән чыккан затлар фәнгә тотыну белән, бу картинаның үзгәрәчәге тагы табигыйдер. Чөнки анлар

Сарыф – морфология.

Мөәллифләрне – авторларны.

Тәҗвид – орфоэпия (күбесенчә Коръән укылышына караган; соңыннан башка жанрларга да күчә).

Гыйльме хальдән – иске мәдрәсәләрдәге дини предметтан (шул ук исемдә дәреслек).

Кавагыйде әдәбия – әдәбият кагыйдәләре.

Һәндәсә – геометрия.

Кимия – химия.

Лөгатьләрне – сүзләрне, лексемаларны.

Дарелфөнүненнән – университетыннан.

русча уйлый, русчадан истифадә итә, хәзинәләрендәге сүзләр – йә русча, йә руска кергән Европа истыйляхы.

Моның шулай булачагына дәляләтләр бар: югарыда әйтелгән «Урал»лар, дәхи кайбер фәнни тәҗрибәләр. Мәсәлән, «Аң»да Хәнәфи әфәнде[4] исемнәрдә дә, истыйляхларда да кайбер вакыт рус тәэсирен азрак күрсәтә: «ысул» сүзен – «систем» дию, «Фисагорис»не – «Пифагор»[5] дию кебек.

<…>

Агымнар шулай.

Ләкин табигый юл, безгә хәзердән тотарга, якларга тиеш булган юл кайда?

Фәнни истыйляхларда һичбер чит сүз кертмәүдәме? Гыйлемдә остаз булганлык өчен, рус тәэсиренә якынаюдамы? Әллә тарихи барышымызга буйсынып, гарәпчә йөртүдәме? Менә бу инде мәсьәлә!

Без гарәпчәнең канымызга, миемезгә сеңгәнлеген, аның хәтта үз ана телемезне дә җиңгәнлеген инкяр итә алмыйбыз. Ул кирәкми дию белән генә аңардан котыла алмаячагымыз да көн кебек ачык. Бу – бер.

Икенчедән, үзенең зур куәте белән һәрьяктан чолгап алган, безне җиңеп, үзенә шәкерт ясаган рус мәдәниятенең тәэсиреннән бөтенләй азат булуны уйлау да зур бер садәдиллек булачак. Шулар илә бәрабәр уртада халык дигән, халык теле аталган бернәрсә бар. Буның хакимияте исә башка һәрнәрсәдән артык булырга тиеш[6]. Әлбәттә, һәр мәдәният башта читләр тәэсирендә яши. Ләкин үзендә бераз куәт сизү белән, истикъляль юлы тотуы да табигыйдер. Башка һәр турыда булган кебек, фәнни истыйляхлар мәсьәләсендә дә без шундый юл тотарга тиешлемез.

Телә-теләмә – барыбер табигать үз дигәнен кылыр. Бер як гарәпчәгә чума, икенчеләр әзер рус юлы белән файдаланмакчы

Истифадә итә – файдалана.

Дәляләтләр – дәлилләр, аргументлар.

Садәдиллек – беркатлылык.

Хакимияте – хакимлеге (көч-куәте, тәэсире).

Истикъляль – мөстәкыйльлек.

була икән, болар – вакытлы хәлләр, һәр милләтнең үткәнендәге билгеле дәверләрдер. Көне килер – яшь мәдәниятемез үзенә бераз вакыт алу белән, фәне дә садәләшер, ул да кеше киемен ташлар. Буны ачык мисалда күрү өчен, әдәбиятны хәтерләргә кирәк. Бездә төрек, гарәп тәэсиренең көчле вакытлары булды. Ләкин халыкның үзе дигән куәт тизлектә югары менеп, табигый агымга юл ачты.

Фән дә шулай булачак. Ләкин аның татарчалашуы әдәбиятка караганда күп мәртәбә акрын, күп мәртәбә талашлы барачак. Чөнки әдәбият халыктан, халыкның хәятыннан, халыкның күңелендәге мәгънә вә хисләрдән бәхәс итә. Шуңа күрә дә анда халыкның үз сүзе, үз лөгате җитә яза. Читтән алу мәҗбүрияте, һәрхәлдә, үтә күп булмый.

Әмма фән – яңа нәрсә. Ул милләтнең тарихында юк. Димәк, халыкның аңында фәнни мәфһүмнәр тумаган. Башында фәнни мәгънә булмагач, ул халыкның телендә фәнни ифадә кылырлык лөгатьләр булмавы да таби-гыйдер.

Бәс, ул фәнни мәгънәне әйтү өчен, чит телләрнең ярдәменә мөрәҗәгать итәргә мәҗбүр буламыз.

Менә шуңа күрә дә Гыймад әфәнделәрнең һәр турыда татарчадан гына истыйляхлар ясау мәсләге, – ничаклы матур идея булса да, гамәлгә кертергә, гомумны шуңа күндерергә читен, хәтта мөмкин түгел үк юллардан бередер.

Шуның илә бәрабәр һәр турыда гарәп истыйляхларын алу, татарга дип язган фәнни әсәрләрне Гарәбстан сүзе белән тутыру да – киләчәк буыннар тарафыннан шелтәгә сәбәп булачак бер хатадыр.

Ләкин, тәәссефемезгә каршы, фән язучыларымызның һәммәсе хаталы юл белән китеп баралар. «Тәҗвид», «Гыйльме хальне» әйтмибез: болар – мотлак дини нәрсәләр. Дин үзе – бик

Садәләшер – гадиләшер, катлаулыгы бетәр.

Мәфһүмнәр – төшенчәләр, сүзләр.

Ифадә кылырлык – тәгъбир итәрлек, белдерү чарасы булырлык.

Тәәссефемезгә – кызганычка, үкенечкә.

артык мөхафәзәкяр бер куәт. Ул кайсы халыктан алынган булса, шуның истыйляхы белән йөри бирер.

Әмма дөньяви фәннәргә – тарих, җәгърафияләргә, хисап, һәндәсә, һәйәт вә кимия кебиләргә киленсә, менә монда ни әйтергә?

Күз алдымда – Гобәйдулла Фәйзи әфәнденең[7] дүрт мәртәбә басылган, димәк, халык кашында мәкъбүл тотылган «Җәгърафияи гомумия»се. Сез теләгән йирдән ачыңыз да, истыйляхларына күз салыңыз... Баштанаяк, көррәи Арз, хәрәкәте Арз, горуке бәни бәшәр... кебек, тик Гарәбстан балаларына язылган җәгърафияләрдә генә булырга мөмкин истыйляхлар күрәчәксез.

Аның артыннан Харис Фәйзи әфәнденең «Ысуле җәгърафия»сендә[8] дә шулай ук татар китабында бер дә урын алмаска тиешле «минтакаи харрә», «минтакаи мөгътәдилә», «бәхре мөхит», «мөнҗәмиде шимали» «бәхре мөхит кәбир», «нисъф-еннәһар» кебек истыйляхлар очратачаксыз.

Һәйәтләрдә, Шөнаси әфәнденең[9] «Кимия» вә «Педагогия»ләрендә булган гарәбизмны әйтәсе дә юк.

Мөхафәзәкяр – искелекне яклаган.

Хисап – биредә «хисап гыйльме (арифметика, математика)» мәгънәсендә.

Һәйәт – астрономия.

Мәкъбүл тотылган – кабул ителгән.

Җәгърафияи гомумия – гомуми география.

Көррәи Арз – Җир шары.

Хәрәкәте Арз – Җир әйләнеше, хәрәкәте.

Горуке бәни бәшәр – адәм балаларының төрләре, ырулары; кешеләр расалары.

Минтакаи харрә – тропик зона, пояс.

Минтакаи мөгътәдилә – урта пояс, зона.

Бәхре мөхит – океан.

Мөнҗәмиде шимали – төньяк бозлары (бозлыгы).

Бәхре мөхит кәбир – Бөек океан (Тын океан).

Нисъф-ен-нәһар – меридиан, төшлек сызыгы.

Кимия бер дәрәҗәгә кадәр мәгъзүр дә. Чөнки ул – халык хәятыннан артык ерак бернәрсә. Ана телемездә аны ифадә итмәк – хакыйкатән, мөшкил эш. Башка милләтләр дә монда үз телләрен аз кертқәннәр. Ләкин аның фән тәдрисе дә татар телендә фән булсын дигән адәмне, хакыйкатән, шашырлык мәртәбәдә гарәпчә истыйляхат белән тулыдыр.

Г. Мостафа әфәнденең «Һәндәсә»се[10] дә шундый хәл. Татарча һәйбәт итеп: сызык, туры сызык, кыек сызык, почмак дип әйтү һәрьяк өчен матур икән, шул урында хатте, хатте мөстәкыйм, завия, завияи хаддә дип, татарга китап язуны һичбер төрле аңларга мөмкин түгелдер.

Тагы бераз түбән төшеп, һәркем өчен кирәк булган, шуңа күрә мөмкин кадәрле һәммәгә җиңел аңлашуы лазем булган бер фәнне* тик Гарәбстан балаларына гына ярый торган бер истыйляхат белән тутыру – бу инде нә фәнгә, нә мантыйкка сыймый, нә бер ихтыяҗга җавап бирми, нә бер гозергә керә алмый. Мисал өчен алыйк «Хисап»ларның иң соңгысын, «Хөсәения»[11], «Касыймия»[12], «Мөхәммәдия»[13] кебек күп мәдрәсәләрдә дәреслек итеп кабул ителгән һәм ике мәртәбә басылган, димәк, гомум тарафыннан мәкъбүл табылган бер әсәрне – Габбас Ибраһимов нәшер иткән «Хисап» китабын[14].

Монда, китапның тышында ук, татар күңелен тәхкыйрь итәчәк сүзләр тулы. Мәсәлән: «әгъдаде бәсита», «әгъдаде

Мәгъзүр – гафу ителерлек (чарасыз, гаҗиз булганлыктан).

Хакыйкатән – чыннан да, чынлап та.

Тәдрисе – дәрес бирү, укыту (методикасы).

Хатте – сызык, линия (геом.).

Хатте мөстәкыйм – туры сызык (геом.).

Завия – почмак (геом.).

Завияи хаддә – кысынкы почмак (геом.).

Лазем – тиеш, кирәк.

* Текстта: *фәндә.*

Мантыйкка – логикага, логик мәгънәлелеккә.

Гозергә керә алмый – гафу итәр өчен, акларга сәбәп юк.

Тәхкыйрь итәчәк – рәнҗетәчәк, кимсетәчәк.

Әгъдаде бәсита – гади саннар.

мөрәккәбә», «кәсре гади», «кәсре әгъшари», «сөлясәи мөфрәдә», «сөлясәи мөрәккәбә», «хәлита» илх...

Китапның эченә керсәң, тагы җан рәнҗеткеч «әгъмале әрбага», «җәмегъ», «тарех», «зареб», «тәкъсим»... Тагы алгарак барсак, мәсәлән, шундый сүзләр:

«Күб ханәле, вахид белән сыйфрдан мөрәккәб булган гадәдләргә тәкъсим идәр өчүн, мәгъсумнең уң тарафындан мәкъсуме галәйһидә сыйфрлар кадәр ханә айрылуб алынур, бусы – кәсер булур да, сул тарафда калганы «хариҗе кыйсмәт» булур...»[15].

Хуш, боңа [ни] дияргә?

Татар телендә фән булсын, хисап, тарих, җәгърафия шикелле һәммәгә кирәк нәрсәләр халык теленә мөмкин кадәрле якын булсын дип аңлар мәртәбәдә тәрәккый итә алган затлар тарихта* ник «коруне вөста» ди? Ник урта гасырлар, урта заман түгел? Ник «көррәи Арз» ди, ник Йир шары түгел? Рус – ПОЯС ди, гарәп – МИНТАКА ди. Без ник үз телемезчә, һәркем

Әгъдаде мөрәккәбә – кушма саннар.

Кәсре гади – гади вакланма.

Кәсре әгъшари – унарлы вакланма.

Сөлясәи мөфрәдә – гади өчлек.

Сөлясәи мөрәккәбә – кушма өчлек.

Хәлита – кушылма, катыш, катнашма һ. б.

Илх – һ.б.

Әгъмале әрбага – дүрт гамәл.

Җәмегъ – күплек; биредә: кушу.

Тарех – чигерү; биредә: алу гамәле.

Зареб – сугу; биредә: кабатлау, тапкырлау.

Тәкъсим – бүлү.

Тәрәккый итә алган – үскән, эволюция, прогресс кичергән (биредә: аң-белем ягыннан).

* Ягъни алар язган тарих дәреслекләрендә.

Коруне вөста – урта гасырлар.

Көррәи Арз – җир шары.

Пояс – русча гади сөйләмдә «билбау, пута» дигән сүз, термин буларак – географик зона, Җир шарының климат поясы.

Минтака – гарәпчә гади телдә: пута, билбау, урау; геогр.: пояс, зона, климатик полоса (буйлак).

аңларлык мәртәбә туп-туры «билбау» димибез? Ник «Бәхре кәбир»? Ник «Олуг диңгез» генә түгел?[16]

Хисапта сан, дүрт гамәл, кушу, бүлү, арттыру, алу дисәк, һәммәгә җиңел аңланачак икән, «гадәд», «әгъмале әрбагә», «җәмегъ», «тарех», «тәкъсим», «зареб» дип утыруда ни мәгънә булырга, мөәллифләрнең мондый мөсаһәләсене ни белән тәэвил итәргә мөмкин? – Мин монда, мисал өчен, кайбер әсәрләрне генә алдым. Әмма вакыйгда шул «Тәҗвид»тән, «Гыйльме халь»дән башлап, «Сарфы төрки»ләр, «Нәхүе төрки»ләр, «Кавагыйде әдәбия»ләр, хисап, тарих, җәгърафия хакындагы һәммә әсәрләр шундый, һичбер мәҗбүрият булмаган, татарча бик һәйбәт итеп әйтү мөмкин булган урыннарда кирәкмәгән Гарәбстан сүзләре белән тулыдыр[17]. Хәлбуки язучылар кайда, кемгә язганлыкларын онытмаска бик тиешлеләр иде.

Бездә фәннең яңа туып килгән чагы. Хәзер ул юл сала. Шулвакыт без әллә нинди авыр гарәбизм белән тутырсак, мөмкин була торып та, чит сүзләр кертсәк, киләчәк буын кашында зур җинаять эшләгән булачакмыз.

Бездә госманлы төрекләренә ияреләр. Истыйляхатны шулардагыча ясап, гүя тел берләшү әмәлен күзәтәләр. Хәлбуки бу – адәм көлкесе бер эштер. Чөнки бүген госманлы төрекләре үзләренең телләреннән, фәнни истыйляхларыннан риза түгелләр. Анлар хәзер садәләшү юлына кереп бара. Хәзер анлар үзләренең телләрен, фәнни истыйляхларын үзгәртеп, булдыра алган чаклы үз ана телләрен кулланырга, истыйляхларын шулардан куярга тырышып яталар[18]. Инде без дә килеп, «тел

Мөсаһәләсене – б и р е д ә: игътибар итмичә җиңел генә үтүен, аңлатмыйча китүен.

Тәэвил итү – аңлату; б и р е д ә: сәбәбен аңлатырга, акларга.

Вакыйгда – чынбарлыкта.

Сарфы төрки – Төрки морфологиясе.

Нәхүе төрки – Төрки синтаксисы.

Кавагыйде әдәбия – Әдәбият кагыйдәләре (теориясе).

Кашында (иск. сүз) – каршында, алдында.

Садәләшү – гадиләшү (гади халык теленә якынаю).

берләштерү»ме-фәләнме максаты белән анлардагы истыйляхатны алырга тырышып ятсак, бу ни була?!

Бу анлар яратмый ташлаган бер хатаны алып, шуның белән гамәл итү була түгелме?!

Белмим, моның ник кирәге бар? Берәүнең үзе ташларга торган хатасына ияреп, истыйляхларны, тәгърифләрне анлардагыча гарәбизм хөкеменә бирүне нинди мантыйк сыйдыра да, моңарда[н] нинди мәгънә көтелә? Яхуд мөәллифләр, бу мәсьәләләрне һичбер уйламыйча, шулай җиңелрәк булганга гынамы гарәбизм сазына баталар?[19]

Мин моны «саз» дим, һәм бу – хакыйкатән, саз. Бер кереп баткач, яңадан борылып чыгу кыен булган саздыр. Госманлылардан гыйбрәт алырга кирәк[20]. Анлар тарихи агымнан килгән бер хата белән бу сазга килеп батканнар; инде ничек чыгарга белми интегәләр. Шуны күрә торып, безнең дә ул сазга барып батуымыз бу инде фән кашында зур, бик зур җинаять хисап ителергә тиеш.

Рус тәэсиренә төшү әле аз рәвештә. Шуңа күрә ул хакта сүз озайтырга, аның мәгънәсезлеген сөйләп торырга кирәк күренми.

Яшим дигән халык һәрнәрсәдә үзен алга куя. Без дә, тарихта җинаятьчеләр исемен алырга теләмәсәк, буны аңларга да, фәнни тел, фәнни истыйляхат хакында һәр милләт өчен табигый булган бер юл тотарга – нә руска, нә гарәпкә җиңелмәскә тиешлемез. Ул юл исә:

– Халыкның үз телен асыл итеп алып, мәҗбүрият булмаган урында чит сүзне кертмәүдән гыйбарәттер.

Шул нәзария нигез итеп алынса, безнең фәнни телемездә, фәнни истыйляхларымызда зур үзгәреш туачак, һәм шул юл белән яңа китаплар язылганнан соң гына, без «татар фәне, татар телендә фән» диеп сөйләшергә хаклы булачакмыз.

Тәгърифләрне – билгеләмәләрне.

Истыйляхат – атамалар, терминнар.

«АЛЬБОМ» МӨНӘСӘБӘТЕ БЕЛӘН БЕР-ИКЕ СҮЗ

<...>

Бәни адәмне тау тишекләрендә вәхшәт белән гомер иткән дәверләрдә үк сәнаигы нәфисәнең башлангычын тудырырга истигъдадлы итеп яраткан табигать, әлбәттә, бер безне моннан мәхрүм калдырмаган. Безнең халкыбызда да бу бар, тагы ачыграк әйткәндә, халкымызның табигатендә сәнаигы нәфисәнең орлыгы юк түгел икәнлегенә галәмәтләр бар.

Булган Гайшәләр: алар йөрәкләрендәге авыр хәсрәтне мәгълүм бер көй – «Тәфтиләү» белән ифадә кылыр мәртәбәдә сәнгатькяр булып яратылганнар. Чыккан «Ашказар», «Сакмар су» көйләре. Болар бар да – табигать тарафыннан куелган композиторлык орлыгының бик аз бер сәбәп булгач та тишеп чыгып, үлән рәвешендә үсә башлаган хәлләредер. Ул орлык матур гөл булып үсеп, яфрак яра, чәчәк ата алмаган, «Ашказар» вә «Тәфтиләү» ияләре русның Чайковскийлары[1], полякның Шопеннары[2] була алмаган икән – моның өчен табигатькә түгел, тарихка, язмышка үпкәләргә мәҗбүрмез. Теләгән гөлнең тууы өчен, орлык кына җитми, аның яхшы туфракка чәчелүе, вакытында яңгыр вә кояш тиюе, таш белән, фәлән белән басылып калмавы шарт. Безнең халыкның табигатенә чәчелгән музыка истигъдадлары – орлыклары – шул шартлар булмаганнан гөл булып үсә алмый калганнар. Чәчәк ату вә җимеш бирүне хәтергә дә китереп булмый инде: музыка хәрәм иде, аның белән шөгыльләнү адәмнең бөтен игътибарын юк итә иде. Шулай да табигатькә каршы булган бу хөкем халык йөрәгенә чәчелгән музыка орлыгын бөтенләй юк итә алмады. Ничаклы капланса, ничаклы бетерергә тырышылса да, ул һаман бер җирдән тишеп чыга: кызлар мунчага барып кубыз тарта, аулак өйләргә җыелып гармун уйный, егетләр, көн буена эшләп арганлыкларына карамыйча, җәйнең кыска төнен атка куна барган җирләрендә музыка уйнап үткәрәләр, никрут чакларында, бераз усаллыклар

Истигъдадлы – сәләтле.

гафу ителәчәк булганга, урамда җыелып уйнар мәртәбәдә батырлык күрсәтәләр иде.

Җыр да шулай музыка мәртәбәсендә үк тыелса да, ул һаман бөтенләй туктатыла алмый иде. Безнең халык җыры бик бай. Ул дәрт белән, хәят белән, сөю белән, табигать тасвиры белән, матурлык хисе белән тулы. Алар эчендә шундыйлары бар ки, авыр язмышлы бу халыкның шунча агыр көннәр, газаплар соңында да матурлык хисләрен югалтмавына, мондый уңайсызлыклар эчендә дә аның табигатенә чәчелгән сәнаигы нәфисә орлыгының кибеп, корып юк булмавына хәйран калмаска мөмкин түгел.

Халык тарафыннан көйләр чыгарылган. Нинди дә булса гадәттән тыш бер кайгы, бер хадисә булдымы, аның табигатендәге сәнәгате әдәбия орлыгы хәзер тишеп чыга – солдатка киткән шәкертләрме, яшен суккан кызмы, суга баткан Гайшәме[3] – тиз арада шул вакыйга белән уянган тәэсир, сүзләр аркылы укучылар алдына тәҗәссем итеп килә – ул хакта бәетләр чыга.

Болар һәммәсе безнең халыкта сәнаигы нәфисә орлыгының барлыгына ачык шәһадәт бирәләр. Каплап яткан таш соңгы елларда ярылды, һәм шуның белән сәнаигы нәфисәнең иң садәсе булган әдәбият баш күтәрде – халык эчендә булган иҗат вә сәнгать орлыклары яңа шагыйрьләр, хикәячеләр кыяфәтендә тәҗәссем итә, үсә башлады. Яфрак атты, инде чәчәкләре дә күренә.

Музыка белән дә, Хода насыйп итсә, шул хәл булачак. Музыка хәрәмдерме-юктырмы – хәзер аны тикшермиләр. Халык киң бер һөҗүм белән музыкага ташланды; аңар гомуми мәел, гомуми дәрт: яшь кызлар, яшь егетләр эчендә музыка коралларыннан берсен белүне үзенә идеал итмәгәннәр сирәк табылачак. Бу гомуми дәрт, бу гомуми мәел – туачак композитор өчен суларга һава, тамыр җәяргә туфрактыр.

<...>

Сәнаигы нәфисә – нәфис сәнгатьләр.

Тәҗәссем итеп – күз алдына китереп.

Икътисад, гыйлем, һөнәр – боларның һәркаюсы бәйнәлмиләл нәрсәләр. Русмы, татармы, французмы – моңар карап аерылмый. Ике җирдә ике французга да дүрт, татарга да; Җир шары руска да түгәрәк, немецка да! Болар турында икенче халыктан алырга ихтыяҗ миллият ноктасына кагылмый. Ләкин сәнаигы нәфисә алай түгел; музыка, тәрсим, әдәбият – болар халыкның рухы, болар һәр халыкның үзенә, тик үзенә махсус. Рәссам Маковский белән музыкант Чайковский тик руста гына туарга, рус халкының рухыннан гына чыгарга[4], Шопенны фәкать шул үткәне шанлы, хәзерге көне кайгылы, киләчәге өмид вә куркыныч эчендә булган агыр язмышлы мәгърур Польшаның йөрәге генә тудырырга мөмкин[5]; шулай һәр халыкның сәнгате – аның үзенең аерым җаны, аерым йөрәге, аның тик үзенә генә мәгълүм, тик үзе генә аңлый ала торган серле руханиятедер. Миллиятнең асыл тамыр җәячәк җире дә шулдыр. Сәнаигы нәфисәнең бере – әдәбият – туып килә, архитектураны, һәйкәлтәрашлыкны тиз арада өмид итәргә имкян күренми, ләкин музыка белән тәрсим сәнгате хакында якты өмидтә булырга хакыбыз бардыр. Боларны каплаган авыр таш күтәрелде, боларга гомуми мәел, гомуми дәрт бар – халыкның йөрәгенә табигать тарафыннан салынган орлык шул гомуми мәел, гомуми дәрт туфрагы эчендә акрынлап борынлый башлавын, бәхетле яшь егетләрнең берендә шулар җитешкән бер сәнгатькяр тудыруын өмид итүдән үземезне тыя алмыймыз.

Кыш үтте, җир ачылды, кояш та карый – бераз җир кипсен, рәхмәт яңгырлары булсын – менә үләннәр күренер, арадан берсе чәчәк тә атар.

Табигать моны безнең өчен түгел, шулай үзенең гади кануны теләвенчә эшләр, ул бер максат белән түгел, үзеннән-үзе, үзенең эчке агымы белән килеп чыгар, ләкин, үз рәхәте өчен үскән гөлләр безнең рухыбызны тәрбияләгән кеби, ул сәнгатькярләребез дә миллиятнең бердәнбер азыгы булырлар.

Бәйнәлмиләл – интернациональ, халыкара.

Тәрсим – рәсем сәнгате.

Имкян – мөмкинлек.

Мәел – кызыксыну, теләк.

Милли рух азыкка мохтаҗ, милли зәвыклар, милли тойгылар кибеп корымаулары өчен рәхмәт яңгыры кәтәләр. Хәзергә шигырь вә хикәя бар, ләкин сүз, әдәбият – болар, гомумән, сай йөзә торган нәрсәләр. Миллиятнең тамырларын, халык йөрәгендә мәңге суырылмас мәртәбәдә тирәнәйтә алу тик милли музыка, милли сәнаигъның могҗиз куәте аркылы гына мөмкиндер.

Милләт уйганды, ләкин аңар тамыр җәяргә туфрак, тын алырга һава кирәк. Ул хәзер сыек матдә шәкелендә. Миллиятнең, милли рухның җилгә аумас, суга батмас, утка янмас мәртәбәдә куәт алуы һәм дә мәдәни бер калыпта корычка әйләнүе өчен, ул үзенең сәнаигы нәфисәсенә мохтаҗ. Безне моңарчы дин саклады, тәгассыб саклады, ләкин яңа тип зыялылар рухында диннең ул куәте калмады инде.

Аны яныбыздан шаулап аккан мәдәният диңгезенә кереп, татар өчен мәңгегә юк булуыннан, мәдәни халыкларга йотылуыннан фәкать аның үз йөрәгендәге эчке тамырларын тибрәтәчәк милли сәнгать кенә алып калыр.

Бөтен хәят, бөтен тарих безгә бер хакыйкатьне тәкрар итә: «Сәнгать – яңа заманның дине, бөек сәнгатькярләр – ул диннең пәйгамбәрләредер».

Бездән – өмид итмәк, Ходадан – бирмәк, башка ни диик!!!

<...>

ТЕЛЛӘРЕ БАШКА БУЛСА ДА, КҮҢЕЛЛӘРЕ БЕР

(Матбугатта казакъ яшьләре тарафыннан кузгатылган тел мәсьәләсе мөнәсәбәте белән)

I

Җир йөзендә җитмеш-сиксән миллион чамасында төрек җаны* хисаплыйлар[1]. Кайчандыр бер-беренә якын яшәгән бу

Шәкелендә – формасында.

Тәгассыб – фанатизм.

* «Төрки халыклар» мәгънәсендә.

халык соңгы берничә гасырда бик таралганнар, бик аерылганнар. Боларны икълим вә җәгърафи вазгыять* аера. Соңгы берничә гасырлык тарихлары аера, сәяси, икътисади вә хокукый хәлләре аера. Шулар нәтиҗәсендә бер атаның балалары милли гадәт, милли ганганә буенча да бер-береннән ераклашалар.

<…>

Безгә әдәбият тугрысында ике генә юл бар иде:

1) җирле шивәне бөтенләй басып, «Тәрҗеман»ча, гомуми вә әдәби телдә язмак;

2) шул җәгърафи, тарихи вә башка сәбәпләр нәтиҗәсендә берничәгә аерылмак.

Болардан әүвәлге хәлгә хәят каршы барды. Бер тел урынына Анатулыда – «госманлы», Кавказда – «азәрбайҗан», Төркестанда – «чыгтай»мы диик, Татарстанда «татар» телләре мәйдан алды. Бәс, шулар белән янәшә «казакъ теле», «казакъ әдәбияты» дигән бер нәрсәнең тумавы мөмкин түгел. Башкорт, мишәр, типтәр вә башкалар «татар теле вә әдәбияты» дигән бер җәмигъ астына җыела алганнар. Чөнки бөтен хәят боларны шуңа хәзерләгән. Шулай ук Төркестандагы таҗик, үзбәк, сарт вә башкалар бер әдәбият астына керәләр. Чөнки болар – бер туфракта үскән якын нәрсәләр.

Әмма үзенең соңгы заман тарихы, җәгърафи халәте, тормышы белән башка төрки кабиләләрнең һичберенә охшамаган алты-җиде миллионлы бер халыкны** «татар теле вә әдәбияты» астына кертү фикере бу хәяттагы табигый куәтне аңламаудан башка нәрсә түгелдер.

Тюркологларның һәммәсе казакъларны иске төреклекнең иң нык сакланган җире диләр. Бу көнгә казакъ халкы үзенең көнкүреше, хәят ихтыяҗлары белән башка төрки кабиләләрдән

---

* Җирнең географик бүленеше, урыны.

Икътисади – экономик.

Ганганә – традиция.

Шивәне – диалектны, сөйләшне.

Җәмигъ – җыючы бергәлек.

Җәгърафи халәте – географик хәле (урын).

** Казакъ халкын.

бик нык аерыла. Бу халыкның рухында бик куәтле самобытность* бар. Боларның халык әдәбияты башка һичбер төрле кабиләнекенә охшамас дәрәҗәдә бай һәм зурдыр. Безгә, казакъларны татар теле вә татар әдәбияты астына кертү хыялыннан бигрәк, әдәби хәзинәмезне баету өчен, казакъ халкы әдәбиятын киң рәвештә өйрәнү тиешледер.

Озын сүзнең кыскасы, кайчандыр киң бер даирә эченә кергән халыклар язмыш иҗбары белән аерылганнар. Шул аерылуның күп сәбәпләре бар. Шул сәбәпләр казакъ халкыннан да үзенә бер әдәбият тудыруны лазем итә.

Бондый аерылулар, бәлки, күңелсездер, бәлки, аның начар яклары бардыр. Ләкин ул аерылуга каршы торырга һичкемнең тәкатеннән килми. Гомуми әдәби телдән аерылып, Насыйрилар салган эз белән татар теленә, татар әдәбиятына кереп китүемез никадәр табигый булса, казакъның үзенә әдәбияты тууы да, мәктәпләрендә үз шивәләрен алга сөрү дә шулкадәрле табигыйдер.

Төрле фикер вә хыял белән баш авырттырганчы, дөньяга ачык күз беләнрәк карасак, булмас өмид юлында куәт түккәнче, факт белән хисаплашырга тырышсак, эшебез тагын да нәтиҗәлерәк булыр.

Казакъны «татар әдәбияты» белән канәгатьләндерү фикере тик ул халыкны вә тарихи агымны белмәүдән киләдер.

Казакъ әдәбияты инде булган бер факт. Бөтен казакъ сахрасына әдәби азык булып килгән үләң вә җырлар, безнең хәзерге шагыйрьләремездән күп элек яшәп, киң далада авазы яңгыраган Ибраһим Кунанбайлар[2], соңгы Сералин[3] вә Дулатовлар[4], «Казакъстан»[5], «Казакъ»[6], «Айкап»лар[7], казакъ мәктәпләренә кереп тамыр җәеп барган «уку кораллары», гомумән, казакъ телендә баш күтәргән әдәбият – хәзер инкяр итәргә мөмкин булмаган бер факттыр.

---

* Бу сүз кириллицада басылган.

Язмыш иҗбары – язмыш җәберләве, язмыш мәҗбүр итүе.

Лазем – тиеш, кирәкле.

Буны аерым кешеләрнең фикерләре, татарга кушылырга теләмәүләре тудырмаган, хәят безнең теләвебез буенча йөрми. Аерым бер гөруһның фикере вә хезмәте һичбер вакыт хәят агымын туктата алмыйлар. Мәсьәләгә болай карау – диңгез агымын ишкәк белән туктатырга тырышу кабиленнән бер эштер.

Без «татарлык» димез, телемезне «татар теле» дип, әдәбиятымызны «татар әдәбияты» дип атыймыз – моңа кемнәрнең булса да хезмәтләре, фикерләре сәбәп түгел, моның сәбәбе – тирәндә, тарихи куәтләрнең шул юлга сөрүендәдер.

Бөтен казакъ зыялысын татарлаштырыңыз, аларны татарча язарга күндереңез, бу, бәлки, мөмкин дә булыр. Ләкин бу хәл озакка бара алмас; бондый ясалмалык вакытлыча яши алыр, әмма ахырдан барып хәят үзенекен кылыр, ясалган буа җимерелер, су үзенең табигый агымына төшәр.

Әйтергә телимен ки, гомуми әдәби тел хыялы үзенең табигый әҗәленә ирește. Аның урынына госманлы, азәрбайҗан, чыгтай, татар шивәләре мәйдан алды; менә шуларны тудырган сәбәпләр казакъны да үзенә бер әдәбият астына җыелырга мәҗбүр итә.

Бәс, аларның үз телләрендә гәзитә, роман вә дәреслек чыгарулары, мәктәпләрендә казакъ телен алга сөрүләре шул гомуми агымның бер ботагы – тәгълим вә тәрбия кануннарының да төп теләгедер.

Без бервакыт госманлы әдәбиятына шәкерт идек. Ул вакыт бездә госманлы тәэсире бар иде. Казакълар да беразгача татар мәдәниятенә вә татар әдәбиятына шәкерт булырлар. Ләкин бара торгач алар үзләренең мөмтаз рухлары белән парлак мәйданга чыгачаклар. Буны һичбер куәт туктата алмаячак.

III

Шулай итеп, төрек дөньясы, язмыш иҗбары белән, югарыгы биш әдәбиятны тудыра.

Тәгълим – укыту.

Мөмтаз – үзләренә хас (үзгә).

Парлак – якты.

Иҗбары – мәҗбүр итүе.

Үзенең соңгы тарихы, җәгърафи вазгыяте вә башка әхвале белән бүтән төрки кабиләләрдән аерымрак яшәгән Кырым бар. Табигатьнең бу матур өлкәсе төрек дөньясына үзенә аерым бер гүзәл әдәбият бирә алырмы яки ул тегеләр арасына кереп югалырмы? Менә бу инде бер мәсьәлә.

Кырымлы төрекләрнең азлыгы, анда яшәүчеләрнең чуарлыгы, бер яктан, госманлы әдәбиятына, икенчедән, Азәрбайҗанга якынлыгы бу халыкның шул әдәбиятлар эченә сыену ихтималын бик якын күрсәтә.

Хәзергә кадәрле Кырым рухы, Кырым хосусияте белән сугарылган бер әдәбият вә бер гәзитә вә матбугатның булмавы шул ихтималны бик куәтли.

Һәрхәлдә, Кырымның тел вә әдәбияты мәсьәләсенең нинди юлга керүен бер якка кертеп җибәрерлек факт хәзергә мәйданда юк.

Инкяр мөмкин булмаган факт – шул югарыгы биш өлкәдә биш әдәбиятның тууыдыр. Кырымда аерым бер чәчәк үстереп, төрек агачыннан аерылган ботаклар шул биш белән калырмы, яки, алтынчы ботак буларак, Кырым да аерылырмы – менә бусы әле хәзергә ачык кала.

* * *

Мин монда «төрек агачыннан аерылган ботаклар...» дидем. Аерылудан куркып, булмас хыялларга төшүчеләр менә шул ноктага дикъкать итсеннәр.

Бу хәл өстән караганда аерылудыр. Ләкин бу аерылуның бер тамырдан чыккан биш-алты агач кабиленнән икәнен хәтердән чыгармаска кирәк. Аек реалистлар күз алдындагы фактка каршы бара алмыйлар. Шуның илә бәрабәр, аларны «аерылу» дигән бүкәй дә куркыта алмый.

Бу халыкларның телләре, әдәбиятлары башка булса да, күңелләре бер булачак. Бер тамырдан таралып, биш агач рәвешендә үскән ул әдәбиятлар, җирле туфракка җирле һава белән

Җәгърафи вазгыяте – географик урыны, хәле.

Әхвале – хәлләре.

сугарылсалар да, югары менгән саен, алар тагы бер-беренә якыная барачаклар. Җир йөзендә төрек ыруглары яшәгән өлкәләрнең һәммәсен эченә ала торган зур бер даирә (фәразыя) сызыйк.

Тарих шул даирә эчендәге халыкларның кайчандыр гомуми (диярлек) бер тел вә бер әдәбият астында оешканнарын сөйли, һәм ул табигый дә булган. Чөнки ул вакыт алар бер хәят, бер язмыш вә бер куәт астында булганнар.

Соңгы заманда ул куәт югалып, уртак хәят биналары ярылган. Язмыш шул киң даирә эчендә төрле тирән сызыклар ясаган. Нәтиҗәдә шул сызыклар җәгърафи тарихи, сәяси, икътисади вә рухи җәһәттән бер-беренә байтак башка булган аерым бишалты өлкә ясаганнар; болар Төркестан, Казакъстан, Татарстан, Кавказ, Анатулы вә Кырымнан гыйбарәт булып, шунда биш (яки алты) әдәбият туарга иҗбар иткән.

Бу фактлар белән хисаплашмау хәят белән әдәбият арасындагы мөнәсәбәтне аңламаудан башка нәрсә түгелдер.

Телләр, әдәбиятлар үзең теләгәнчә ясалмый. Алар хәят рухыннан ихтыярсыз килеп туа. Кемнәрнеңдер фикере, хезмәте – бу мәсьәләдә диңгез дулкынында өсткә күтәрелгән күбекләр генәдер.

ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕ

<...>

Хис белән хыялдан туган җырлар, әкиятләр, гомумән, халык әдәбияты – һәр милләтнең әдәбият бинасы нигезендә беренче ташлар, әдәбият тарихында болар – биссмиллаһлар.

Димәк, һәр милләттә халык әдәбияты бар, һәр милләтнең әдәбият тарихы халык әдәбияты белән башлана.

Ләкин милләтләрнең яшәгән урыннары, заманнары вә башка хәлләре тәэсире белән халык әдәбиятлары камиллек җәһәтеннән бик аерылалар. Гомуми мәдәният агымыннан читтә калган мил-

---

Фәразыя – хыялда гына.

ләтләрнең язма әдәбиятлары шул халык әдәбиятының табигый үсүеннән бер агачның тамыры белән гәүдәсе рәвешендә бәгланып барудан гыйбарәт булса да, күп кавемнәрнең язма әдәбиятында чит тәэсире бик куәтле була. Бу тәэсир ике төрле сәбәптән килә: 1) башка бер кавемнән дип кабул итү. Мәсәлән, руслар христианлыкны кабул иткәч, аларның язма әдәбияты юнан тәэсиренә бирелә. Төрек вә фарсыларда ислам кабулларыннан соң гарәп тәэсире куәтләнә; 2) мәдәнияткә кушылу. Шул ук русларда Гареб мәдәниятен ала башлау белән, Гареб әдәбияты яңа эз сала, әдәбият андагы рәвешне ала. Төрекләрдә Гареб мәдәниятенә аяк баса башлагач, Шинасилар туа[1], әдәбиятында Гареб рухы, Гареб шәкеле хөкем сөрә башлый.

Кыскача әйткәндә, куәтле бер елга рәвешендә агып барган мәдәният үз юлына тугры килгән вак суларга яңа бер төс, яңа бер тәм бирә, үзенчә ясый.

Мисыр, Бабил мәдәниятләренең тугрыдан-тугры хәзерге мәдәнияткә бәгланышы юк[2]. Һинд-кытай мәдәнияте гомум адәм балаларын эченә алырлык[3] киң бер агым тудыра алмадылар. Никадәрле куәтле булса да, алар читтә ялгыз актылар. Башка елгалар аларга кушылмады.

Хәзерге мәдәният елгасы үзенең башын Юнаннан алган. Шул көннән бирле арада байтак тукталулар белән булса да, ул ага, куәтләнә, барган саен киңәя һәм вак елгаларны куша, һәммә җирдә үз рухын сала бара.

Тарихны нык эшләп юлга салган Гареб дөньясы әдәбиятны да шул Юнан чишмәсеннән башлатып, аның тарихи зынҗырының очын шунда илтеп тери. Башка милләтләрнең әдәбият тарихлары аз-маз тикшерелсә дә, алар, үз алларына бер агым булып, хәзерге әдәбиятны тудыруда хезмәт күрсәткән танылмыйлар.

Кыскасы, әдәбиятны Юнаннан башлап хәзерге көнгә тукталар. Әдәбият тарихы дигәч, аның дәверләрен тикшерә башлагач, бер-берсенә бәгланып килгән алмашынуларны Юнаннан башлыйлар. Мәсәлләр, романнар, идиллияләр вә поэмаларның тарихи тәкәммелләре мәсьәләсе кузгалса, аларның бишеген

Тәкәммел – камилләшү.

Юнан мәдәнияте эчендә күреп, иң элек юл ачучысы Эзоп, Һомер[4], Софокл[5] булды дип китәләр.

Европа өчен бу хәл табигыйдер. Чөнки алар тугрыдан-тугры Юнан тәэсирендә, әмма Шәрык өчен бу хәл һәм көчләнү, һәм яңлыштыр. Ләкин без хәзер моңа каршы бернәрсә дә эшли алмыйбыз. Шәрык сүнгән, анда караңгы, шул караңгылык аның үткәнен дә җоткан. Хәзер әдәбияты нәзарияләрендә бөтенләй Европа карашы хөкем сөрә, борынгы Шәрык тукталган ноктадан алып китеп, алар әдәбият тикшерүне фәнни бер ысулга салганнар, аны тасниф иткәннәр, һәр сыйныфның тарихын тикшергәннәр.

Безнең әдәбиятымыз да Гареб эзенә төште. Гомуми мәдәният агымыннан аерылып, үземезгә бер юл тотуның мәгънәсезлеге ачык мәгълүм булганга, табигый, буңа шатланамыз гына. Гареб мәдәнияте димәк – туктаусыз алга барырга тиешле булган бәни адәм хәятының хәзергәчә ирешә алган баскычларының соңгысы димәктер. Болар бар да мөкаддимә иде. Әйтергә теләгәнем: һәр кавемнең үз эченнән, үз рухыннан халык әдәбияты тууы табигый, кай халыкларда язма әдәбият шул үз эчендә туган маддәләрдә генә үсә, кайберләрендә дин яисә мәдәнияте алу сәбәпле, чит тәэсиргә төшә, димәк, хәзер бөтен Европа мәдәнияте юлына басты. Шул сәбәпле әдәбиятларда да Гареб рухы, Гареб шәкеле хөкем сөрә. Әдәбиятны аңлауда, тикшерүдә һәммә милләтләр алар ысулы белән бара, Европада исә әдәбият агымын Юнанга барып тоташтыралар. Әдәбият төрләренең һәрберенең үсү тарихын Юнаннан башлыйлар икәнен бәян кылмак, ниһаять, безгә дә шул юлдан бару кирәклеген сөйләмәк иде. Матбугатымызда бу хакта бернәрсә дә юк. Гомуми әдәбият агымы хакында тарихи әсәр булмаган кебек, ул тугрыда тикшерергә, сыйныфта укырга һичбер тәрҗемә дә юк.

<…>

Тасниф иткәннәр – язганнар.

Бәни адәм – кешелек.

ТАТАР ТЕЛЕН НИЧЕК УКЫТЫРГА?
(Телемезнең методикасы хакында бер тәҗрибә)

<…>

1. Адәмнең уйлавы аның теле белән бик нык бәгланган. Рух һәм тел галимнәре «кешедә уйлау куәтенең үсүе, уйларның ачык вә бөтен рәвеш алуы аның теленең киңәюе, сүз вә лөгатьләренең бай булуы белән бик нык бәглы» икәнен, «тел – уйлауның коралы, уйның калыбы» идекен икърар итәләр.

<…>

Димәк, безнең уйлавымызда телнең хезмәте бар.

Татар телен укытуның гыйльми әһәмиятләреннән берсе менә шул ноктадандыр: ана теле дәресләре шәкертләрне сүз вә җөмләгә баета. Шуның белән уйлаулары өчен гомер буенча кирәк була торган коралларның берсен алар кулына биргән була.

Монда яңлыш аңларга ярамый: адәм уйлау вә мөхакәмә өчен кирәк булган материалларны табигатьтән, хәяттан, китаптан ала. Уйны асыл тудыручы – шул өч нәрсә. Ләкин шулар тәэсире белән туган уйны мантыйкый мөхакәмә рәвешендә ачык вә билгеле бер сурәттә алып баруында һәр уйның тышкы калыпка сугылуында телгә – сүз вә җөмләгә хаҗәт төшә.

Икенче яктан, баланың гакылын эшләтер, фәнни рәвештә уйларга хәзерлек бирү өчен, ана теле – иң уңайлы бер материалдыр. Мәктәп белем бирү белән генә калырга тиеш түгел, баланың зиһенен ачу, гакылын тугры (фәнни) уйлау юлына төшерү дә – аның төп бурычларыннан. Хәлбуки ибтидаи укучы балада үз теленнән башка һичбер материал юк. Татарча хәреф, сүз вә җөмлә аңа ят нәрсә түгел. Ана теле дәресләрендә боларны азаз тикшерә, араларындагы аермаларны, бер-беренә охшашларны күрә, шулардан нәтиҗә чыгарып өйрәнә. Шул нәтиҗәләрне

Рух галимнәре – психология галимнәре.

Мөхакәмә – логик фикерләү, хөкем йөртү, төшенчәләрне бер-берсе белән бәйләп чагыштыру.

Мантыйкый – логик.

яңа мисалларга татбикъ кыла. Шулай итеп, бу дәресләр кирәк нәрсәләрне белдерү өстенә баланың уйлау куәтен дә эшләтәләр. Үзенә якын әйберләрне – ана теленең хәреф, сүз вә җөмләләрен тикшертеп, акрынлык белән аның гакылын фәнни рәвештә уйлау юлына хәзерлиләр.

2. Мәктәптә ана теле дәресләренең иң зур әһәмияте – аның милли тәрбиягә хезмәт вә тәэсире ягыннандыр.

Хәзерге көндә иҗтимагый гамәлләрнең иң куәтлесе миллият идеке мәгълүм. Миллият бинасының нигез ташларыннан иң ныклысы – тел икәнлеге дә ике сүз булырга мөмкин түгел хакыйкатьләрдән. Тел вә миллият адәмдә табигый. Боларның орлыгы һәркемнең табигатендә бар. Ләкин яхшы тәрбия ителмәсә, йирдә булган орлыкларның йимеш бирми калуы, бирсә дә начар булуы бик мөмкин. Төп максаты – хәятка хәзерләүдән гыйбарәт булган мәктәп бу мәсьәләдә тик торып кала алмый, бу йә теге якка үзенең тәэсирен күрсәтә. Бу халыкның яшәргә теләве белән икенчеләрнең йотарга уйлавыннан туган көрәшләрнең иң төплесе мәктәптән, мәктәптә ана теле укыту-укытмаудан башлана.

<…>

Милли тәрбиянең куәтле чараларыннан берсе булган ана теленә ибтидаи мәктәптә беренче урынны бирү шул сәбәптән киләдер. Бер телдән чыккан китапларны – әдәбиятны зурлар да укый. Алар да миллият ноктасыннан азмы-күпме тәэсир ала алалар. Ләкин сабыйлыкта салынган тел җәүһәрләре белән зурайгач уку арасында йир белән күк арасы кадәрле аерма бар.

Сабыйның рухы ни бирсәң, шуны алучан, ни салсаң, шуны үзенең гомерлек хәзинәсе итеп урынлаштыручан. Бирелгән нәрсәләр милли тәрбиягә нигез булсын өчен, аңа иң элек үз анасының теле билгеле бер ысул белән йөрәгенә ярып салынырга тиеш. Бала иң элек үз халкының хәрефләрен күрсен, үз авазын ишетсен, үз сүзләрен, үз җөмләләрен тикшерсен. Кечкенә

Татбикъ кыла – куллана, кулланып карый.

Идеке – икәнлеге.

куллары иң элек үз хәрефләре белән үз ана теленең сүзләрен язсын! Һәрнәрсәне йотып алырга әзер торган сабый йөрәгендә болар – каты мәгъдәнгә үткен корыч белән казып язылган кебек, мәңге бетмәслек тирән эз салачаклар, һәм шул беренче нигез булачак. Сабыйның гакылы икенче дәрәҗәдә тора. Һәрнәрсәне ул тойгысы белән каршы ала. Аның тойгысына азык булачак нәрсәләр дә милли телнең асыл җәүһәрләре булсын: иң элек сөеп укыган әкиятләре үз телендә, үз бабаларыннан калган, үзенә таныш каһарманнар хакында булсын, иң элек ишеткән зур вакыйгалары, олуг каһарманнары иң элек исемен күргән, исемен ишеткән язучылары үз халкыннан булсын – болар аның хыялын үз халкымыз хәятына, уйларын, тойгыларын үз каһарманнарына баглар һәм бала боларны ихтыярсыз сөяр, рухы белән шуларга багланыр. Милли тәрбиянең төп нигезе дә шундадыр.

«Тел» дигән нәрсә сүз белән җөмлә генә түгел, тел дәресе димәктә имля вә сарыфның кагыйдәләрен ятлату гына түгел, болар тышкы як кына. Телнең эчендә халыкның рухы, моңы, уй вә тойгысы яшеренгән. Бу – бер хәзинә. Телнең камил алынуы нәтиҗәсендә бала ихтыярсыз шул хәзинәне сөя, шул рух белән сугарыла. Бала үзен халыкның углы итеп хис кыла. Мәктәпкә халык баласы* булып килгән Миңлебай аннан әдәби телле, әдәбиятлы бер милләтнең әгъзасы булып чыга.

<…>

ЯҢА ӘДӘБИ ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ БЕРЕНЧЕ БАСКЫЧЛАРЫНДА

<…>

Татарның Урта Азия белән мөнәсәбәте көчле булды. Сәүдә кәрваннары йөреп торды. Шуның белән шәкерт, гыйльми ысул килә торды. Төркестан авторитет иде. Мантыйк, чалмачапан, схоластика белән безгә чыгтай әдәбиятын белүчеләр дә,

---

Мәгъдәнгә – металлга.

* Ягъни «җирле, кабиләви халык» (диалект) мәгънәсендә.

Бакыргани, Ясәви, Рабгузый, Нәваинең дә әсәрләре кайтты[1]. Икенче яктан, хаҗилар Истанбулдан, Анатулыдан кайбер китаплар китерделәр, «Мөхәммәдиялләр» бездә үз җәүһәре кебек урын алды[2]. Менә шул ике – чыгтай һәм госманлы – тәэсире астында татарның борынгы әдәбияты яшәде, акрынлап үсте, мөндәриҗәне генә түгел, әдәбилекне дә, өслүбне, истыйляхны да шул тәэсир астында ясады.

Шул нәтиҗәдә бездә бер әдәби тел ясалды. Бу – ярым чыгтай, чирек госманлы калыбына сугылган, чобар төрки теле иде.

<…>

Каюм 1860 елларда язган әсәрләрендә үк, гарәп, фарсы истыйляхларга күп урын бирсә дә, җөмлә төзү, өслүб, тәркиб мәсьәләләрендә чыгтай һәм госманлы тәэсиреннән бөтенләй котылырга тырыша. Моның белән теге югарыгы дәвер әсәрләреннән бөтенләй башка бер юлга таба атлаганлыгы сизелә. 70 нче, 80–90 нчы елларга таба инде ул моны аермачык рәвештә нәзари яктан да нигезләргә тели. Мәкаләмнең башында китерелгән аның бер җөмләсе генә дә бабаның бөтен эшләренең программасын күрсәтергә җитсә кирәк. Ул анда «татар халкы», «татар милләте» дип атый. Бу бездә беренче мәртәбә кузгала. Телне «татар теле» дип атый. Бу нокта да аңарчы әдәби тел хакында һичкем тарафыннан кузгатылмаган бер нәрсә иде. Насыйри боларны аңлап, кирәксенеп кузгата да: «Шул юлда бер хезмәтче булаем», – дип, 35–40 еллар эшли.

<…>

Шулай итеп, ул борынгы әдәби телне ташлап, яңаны башлады. Аның истыйляхлары арасында килешсезләре күптер. Аның теле дә гарәпчәдән, фарсычадан бөтенләй котылып җитә алмады. (Бу – беренче юл ачучыларда бик табигый бер хәлдер.) Шуның белән бергә, ул үзенең теле, өслүбе белән теге югарыдагыларга һич тә чагыштырылмаслык дәрәҗәдә яңа һәм татарчадыр.

<…>

Истыйляхны – терминны, атаманы.

Замандашлары. Мәрҗани күп әсәрен гарәпчә язды. Татарча язган «Мөстафад»е 1897 елда гына басылганга күрә, яңа әдәби татар теленең таралуы, эшләнүе хакында зур тәэсире булмады. (Мәрҗанинең роле башкада: татар тарихын тергезүдә һәм, тәкълидне җимереп, иҗтиһад капусын ачудадыр.)

Насыйри белән Мәрҗанигә караганда кискенрәк, радикальрәк, сулрак булган Фәезханов Хөсәеннең[3] әсәрләре үз заманында басыла алмады. Шуңа күрә аның сарыф-нәхү юлындагы хезмәте гамәли яктан тик тар бер даирә эчендә генә калды.

Шулай итеп, бу тел бабындагы хезмәтнең зур төп нигез бурычы (бигрәк тә беренче адымнарда) тик Насыйрига йөкләнде. Ләкин ул иттифакый килеп чыккан хезмәт түгел иде, тарихи-мәҗбүри бер хәрәкәт иде. Заман үткән саен, моңа кушылучылар була килде. Исеме тарихка кергәннәрдән мәшһүррәге Муса Акъегетзадә[4] булып, 1886 елда моның «Хисаметдин менла» дигән хикәясе чыкты. Бу вакыт Кырымда «Тәрҗеман»[5] бөтен төрекләрне бер гомуми әдәби телгә чакыра иде. Насыйри һичбер вакыт аның тәэсиренә төшмәде. Ләкин Акъегеткә Кырым тавышы бераз әсәр иткән. Аның хикәясендә госманлык эзе юк түгел. Кечкенә бер гыйбарә моны ачык күрсәтәчәк:

«Җаным, Хәнифә ханым! Нурлы йөзегезне әүвәл күрдегем илә вөҗүдем мөтәэссир улды. Кач вакытлар хыялымда сәнең җәмаләтең тәхәйел улыныр, кач кичә уйкумдә сән мөкаддәсәйе күрмәкдәйем!..»

Ләкин Гаспринский шундый бер телгә чакырса да, Насыйри башлаган юлның киңәюен күрәбез. Мәсәлән, 1889 елда Казан шәһәрендә «Тәрбияле бала» исемендә басылган бер китап (Хәсәнгата мулла Мөхәммәд углының әсәре) баштанаяк шундый

Тәкълидне – элеккегә иярүне.

Иҗтиһад – тырышлык, яңаны ачу.

Иттифакый – очраклы.

Төрекләрне – биредә: төрки халык һәм кабиләләр.

Вөҗүдем мөтәэссир улды – бөтен барлыгым белән тәэсирләндем.

Җәмаләтең тәхәйел улыныр – матурлыгың күз алдыма килер.

садә, Насыйрины тәмам рәхәтләндерерлек, үз юлының көчәя башлавын күрерлек саф татарча белән язылган...

<…>

1896 елда* Заһир Бигиевнең беренче романы «Гүзәл кыз Хәдичә» басылып чыга. Бу әсәрнең өслүбендә бик аз гына госманлылык, «Тәрҗеман» тәэсире бар, ләкин ул да бик аз.

<…>

Бу рисаләнең ахырына Риза хәзрәтнең бер мәктүбе басылган. 1897 тарихлы бу мәктүбтә хәзерге карт мөхәррир тел турында, әдәбилек турында фикерләрне җыя да, моның нигезе, кыска тәгърифе: «Иң гади гавамлар авыл кешеләре укыб аңларлык... рәвешдә ачык язмак, җиңел язмакдыр», – ди.

Бу мөхәррир үзе әсәрләрендә, әле хәзер дә Насыйрилардан күбрәк гарәпчә сүзләр кушса да, аның XIX йөз ахырларында әйтелгән ул сүзе Каюм баба тарафыннан башланып, эшләнеп килгән яңа әдәби татар теле мәсләге үзенә тарафдарларын арттыруда дәвам кылганын күрсәтер. Акъегетнең «Хисаметдин»еннән 15 еллар, Заһирнең «Хәдичә»сеннән өч ел, Галимәтелбәнатның садә телле «Әдәб»еннән ике ел үткәч, Садри, Максудовның «Мәгыйшәт» дигән озын хикәясе[6] белән Г. Исхаковның «Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» дигән иң беренче кечкенә хикәясе[7] чыга. Боларда гарәпчә байтак «улыр», «дил» кебек бик аз «Тәрҗеман» тәэсире күренә. Ләкин төпләре шул кырык еллар буенча туктаусыз эшләнеп килгән яңа әдәби татарча юлындалар. (Садри Максудов ни өчендер, үзенең «Мәгыйшәт»ен татар шивәсендә чыккан беренче роман дип атый.) Шуннан ике ел вакыт үтә. Каюм баба, башлап юл ачкан, гамәли-нәзари яктан эшләп, ул юлы кырык ел буенча барган яңа әдәби татар теленең көн-төн үсеп, киңәеп барганын күргән хәлдә, 1902 елда вафат була.

<…>

---

* Дөресе: 1887.

Тәгърифе – билгеләмәсе.

Гавамлар – массалар, гади халык.

Насыйриның ахыргы елларыннан башлап, бездә ике агым көрәште. Фатих Кәрими кебек кайбер мөхәррирләр («Аурупая сәяхәт», «Кырымә сәяхәт»)[8], Тукай кебек шагыйрьләр («Мөхәммәдия дәвере»)[9] байтак вакытлар ярым «Тәрҗеман», ярым госманлы тәэсирендә бардылар.

Ләкин тормышның төбеннән табигый рәвештә күтәрелеп килгән халык хәрәкәте әдәбиятны, матбугатны үзенә корал иттерергә тели иде. Буның өчен җанлы халык теле лязим иде. Бу хәл адашканнарны юлга салды, «Тәрҗеман» тәэсирен куып чыгарып, Насыйриларның «татар теле» юлын ачкан агым мәйдан алды.

Буның белән бергә «татар» сүзенә каршы Риза хәзрәт, Хәсән Гали, Гаспринскийлар тарафыннан зур бер гыйсъян ясалды[10]. «Без татар түгел» дип гауга куптардылар. Боларның гаугасы аркасында шөбһәгә төшкән бәндәләр «Төрки сарыфлары», «Төрки нәхүләре» яздылар (Фәйзи, Кәбүтәри, Һади Максуди, Әхмәдҗан Мостафа, Г. Тәүфикъ әсәрләре)[11]. Ләкин бу мәсьәләдә, бара торгач, табигый юл көчәйде. 1910–1911 еллардан алып, димәк, Насыйриның вафатыннан ун еллар үткәч, «татар теле» нәзарияттә һәм мәктәптә төрекчеләрне дә, төркичеләрне дә камил җиңде. Татар теле, татар сарыфы, татар нәхүе кебек мәфһүмнәр мәктәптә дә, матбугатта да мәйдан алды.

Тормышның тамыр тибүен дөрес сизү аркасында, баба яңа әдәби татар теленә юл ачкан иде. «Татар» дип атавы өчен дә, «татар теле» дип әйтүе өчен дә күп-күп еллар буенча аңа каршы хәрәкәтләр күп иде. Бер яктан, динчеләр: «Без татар түгел, мөселман», – диләр, татарча язып маташуны наданлыктан саныйлар иде. Болар «гарәпчеләр» иде.

Икенче яктан, төрекчеләр белән төркичеләр: «Без татар түгел, без – төрек», – дип саташалар иде. Каюм бабага мөнәсәбәтләрдә пантюркистларның әле дә бераз эчкәрәк яшеренгән агулы тешләре юк түгел.

Гыйсъян – гауга.

Мәфһүмнәр – төшенчәләр.

Ләкин тормыш үзенекен алды. «Тәрҗеман»ның гомуми әдәби төрек теле үзе белән бергә кабергә китте. Насыйриларның әдәби татар теле, барган саен көчәеп, яңадан-яңа көчләрне үзенә тартты, эшләтте, зур агымга – елгага әйләнеп, баеп, матурланып, хәзер инде нәзарияте, тарихы белән бергә Татар Җөмһүриятенең дарелфөнүн мөнбәрләрендә өйрәтелү дәрәҗәсенә килеп иреште.

Менә шул үсеп, баеп, киңәеп килгән яңа әдәби татар теленең иң авыр, иң мәшәкатьле һәм бик күп хезмәткә бик аз нәтиҗә биргән беренче баскычларында ялгызы диярлек беренче юл ярып баручы Каюм баба иде.

Дарелфөнүн мөнбәрләрендә – университет кафедраларында.

«БЕЗГӘ ТАРИХ ВӘ ДӨНЬЯ ТАРАФЫННАН БИРЕЛГӘН “ТАТАР” ИСЕМЕ БАР. БУ – ВАКЫЙГ; БУ – БӘДИҺИ»

(МИЛЛИ ҮЗАҢ ҺӘМ АНЫҢ НИГЕЗЛӘРЕ)

БЕЗ – ТАТАРМЫЗ

Уйласаң исең китәр: үземез татармыз, әмма «татар» дигән исемнән качамыз. Бу хәл, бу безнең үземезгә бирелгән исем белән аталырга теләмәвемез, борын яхшук көчле һәм бик тупас рәвештә хөкем сөрә иде. Татарга «татарлыгыны» белдергән өчен күңелсез дә, көлке дә булган хәлләр зоһур иткәли иде. Искечелегенең һичбер ноктасына ноксан китермәгән бер «мөселманымыз»га «Син татар!» дисәң, ул моны рәнҗүсез күтәрә алмый; кулыннан килгән рәвеш илә мөдафәгагә керешеп, башкача һич булдыра алмаса, өстеңә төкереген чәчеп килә дә: «Ник мине татар дисең, татар керәшен була, мин, әлхәмделилла, мөселманмын!» – дип гайрәт ора башлый. Бу хыял түгел, бу – вакыйг, бу – тормыш.

Татар гавамына читләр тарафыннан «татар!» дип эндәшелсә, эшнең тагы икенчерәк төс алу ихтималы да ерак калмый. «Кит моннан, татарин!*» – дигән өчен чыккан тавышларны күрү, татар агайның шундый бер сүз өчен кулындагы күсәге

Вакыйг – чын (хәл), чынбарлык.

Бәдиһи – ачык билгеле хакыйкать.

Зоһур иткәли – килеп чыккалый.

Ноксан – кимчелек.

Мөдафәгагә – каршылык күрсәтергә, дәгъвалашырга.

Гавамына – халкына.

* Бу сүз кириллицада басылган.

белән әйтүчене сугып егу, яисә «авызын кара кан белән юу» хакындагы фәхрияле хикәяләрен ишетү – бик еш очрый торган хәлләрдәндер.

Боларга хәрфиян ышану читенрәк булса да, бу хикәяләрне тудырган эшләр барлыгыны бөтенләй инкяр кылып булмый; татарга «татар!» дигән өчен гафилрәк русның таяк ашаштыруы яки «авызы кара кан белән юылуы» бик ерак ихтималлардан түгелдер. Шуның өчен дә алар, «татар!» дип эндәшмичә, «князь» диләр. Бу искеләрдә шулай иде. Үткән эшкә салават! Элек андыйлар булгандыр да кичкәндер. Инде хәзер алар сирәкләнеп яисә бетеп үк килә, һәм бер яктан ул хәлне мәгъзүр дә күрергә мөмкин иде.

Ләкин хәзергеләрнең бу хактагы нәзарына – яңаларымызның «татар» дип аталудан качуларына ни диярга? Берәү дә инкяр кыла алмас, бу бары борынгыларымыз кеби таяклар, кара каннар белән түгел, яңача, егерменче гасырча тарикъ илә мөтәрәккъкыйләремез «татарин» дип аталуны күтәрергә теләмиләр. Моңа төрле җирдән шаһит китерергә мөмкин.

Алыйк әдәбият бабын.

Вакыты илә, сыйрыф тарихи бер мәсьәлә улмак сыйфаты илә, «без татармы, дәгелме?» мәсьәләсе кузгатылган иде. Бу башта фәкать «гыйльми» бер даирәдә булса да, бара торгач, чигеннән чыгып китте. Бәгъзе гәзитәләргә бу бик зур мәүзугъ булды [1]; өзелә алмагач ташланган иде, ләкин безнең тирә матбу-

---

Фәхрияле – мактанулы.

Хәрфиян – «хәрефкә хәреф», биредә: «чынлап» дигән мәгънәдә.

Гафилрәк – (бу хәлләрне) белмәгән.

Мәгъзүр дә күрергә – акларга, гафу итәргә дә.

Нәзарына – карашына.

Тарикъ – юл, ысул.

Мөтәрәккъкыйләремез – алдынгы (прогрессив) кешеләребез.

Бабын – мәсьәләсен.

Сыйрыф – фәкать.

Бәгъзе – кайбер.

Мәүзугъ – тема, проблема.

гатында да моның тәрәддед хәлендә, хәтта матлубка кире якта дәвам ителгәнлегене ачык күрәмез. Менә карыйк.

Егерменче гасыргача «татар» дип аталып килгән бер кавемне «Инкыйраз» иясе егерме икенче гасырда «болгар» ясап, мөнкариз[2] кылды. Газета вә журналларымыздан күбесе «төрекчә» яки «җәридәи төрки» дип йөртеләләр. Шагыйрьләремездән бәгъзеләр берничә еллар «татар» дип язып килгән иде, бөекләремездән берәүнең тәнбиһе саясендә, «татар» дигәнне «төрек»кә алыштырды. Үзенчә, әүвәлге хатасыннан котылды.

Бу көнгәчә чыккан сарыф вә нәхүләремез, татар теле өчен яздыклары хәлдә, «төрки сарыфы», «төрки нәхүе» дип аталалар[3]. Арада «татар милләте», «татар шәкерте», «татар әдәбияты» тәгъбирләре йөрештерсә дә, күпләр, хосусән бөегрәкләр, боларны кулланмыйлар; күпләремез болар хакында мөтәрәддид булып, «милли әдәбият» вә шуңа охшаш сүзләр йөртәләр. Бу гына да түгел. «Безне “татар” дип әйтмәгез, ул исемне ташлыйк!» мәзмунендә тавышлар да чыккалады. Кемдер, бер Ходай бәндәсе, «Төрек угылы» имзасы белән: «Миңа “татар” димәгез, мин татар түгел, төрек!» – дип акырды. Шуңа кушылучылар да табылды. Тик касдан чыккан «Татар угылы» гына кушылмаска тырышкан булды[4].

Бу икенең моназарәсе гаҗәп бер төс бирә иде. Берсе: «Мин – татар!» – ди. Икенчесе: «Юк, юк, мин – төрек!» – дияр. «Ни өчен?» – дип сөаль бирелгән иде, икесенең дә тыннары кысылды... «Әйе, шулай инде... ул безнең... милләт... бит...», – дип

Тәрәддед – икеләнү, шөбһә.

Матлубка кире – теләгәнгә, теләккә каршы.

Мөнкариз кылу – юкка чыгару, бетерү.

Тәнбиһе саясендә – кисәтүе нәтиҗәсендә, искәртүе аркасында.

Сарыф вә нәхү – морфология һәм синтаксис (дәреслекләр).

Хосусән – бигрәк тә.

Мөтәрәддид булып – кыюсызланып, шикләнеп.

Мәзмунендә – эчтәлегендә, мәгънәсендә.

Касдан – белә торып, алдан ук әзерләнеп.

Моназарәсе – бәхәсе, дискуссиясе.

Сөаль – сорау.

тәмам итештеләр. Менә болар – яңаларымызның «фән юлы» илә «татар»лыктан, «татар» дип аталудан качуларының берәр күренешләредер.

Ләкин хаклымы, мәгънәлеме? Күрик.

Әхвальнең эченәрәк кереп, мәсьәлә яргалаган тәкъдирдә, «төрек угыллары»ның бу моназарәләре бер аңлашылмау нәтиҗәсеннән башка бер нәрсә түгел идеке ачык күреләдер. Монда аерым ике җәһәт бар: 1) безнең бөтен дөнья тарафыннан гасырлардан бирле «татар» дип аталып килүемез; 2) безгә тагылган бу «татар» исеменең тарихи җәһәттән тикшерелүе.

Болар икесе бөтенләй башка ике җәһәткә карый. Моның әүвәлгесе – сабит вә мокаттаг бер мәсьәлә: һичкем безнең күп гасырлардан бирле дә һәм хәзер дә «татар» дип исемләнеп йөрүемезне инкяр кыла алмый. Бу – бәдиһи. Монда «Төрек баласы» да ихтиляф итәргә имкян юк. «Татар» исеме безгә тагылган. Дөнья безне «татар» дип атый. Бер эш эшләгән булсак, безнең хакта: «Татарлар фәлән итә!» – дип сөйләгәннәр һәм сөйлиләр. Бу – мәсьәләнең бер ягы. Бәдиһи вә мокаттаг булган, һичбер ихтиляф мөмкин булмаган җәһәте.

Икенче җәһәт исә – тарихның, фәннең бу вакыйга, бу фактка тәтабегъ күзе белән каравыдыр. Бу җәһәтне ачык әйткәндә: «Безгә “татар” дип ни өчен исем бирелгән, бу исем кайдан алынган, безгә кайдан кергән, безне болай дип атау тарих җәһәтенчә тугрымы, юкса яңлышмы әллә?..»дән гыйбарәт булып, сыйрыф фәнни, сыйрыф тарихи бер мәсьәләдер. Бу фәкать мөтәхассыйслар өчен фәнни бер моназарәдән башка бер эш түгелдер. Безнең «татар» дип бирелгән исемебез тарихның бу татбикатенә аслан илтифатсыз бара бирә; милләтләр эчендә без

Әхвальнең – хәлләрнең.

Сабит вә мокаттаг – ачык һәм хәл ителгән (өзелгән).

Бәдиһи – ачык (хакыйкать).

Ихтиляф итәргә имкян юк – карыша, каршы килә алмый.

Тәтабегъ – эзлеклелек, тоташлылык.

Мөтәхассыйслар – белгечләр, специалистлар.

Татбикатенә – туры китерүенә.

Аслан – һич тә.

«татар милләте» аталып китеп утырабыз. Тарихның моназарәсе бу бер кәррә бирелгән вә гомумчә танылган исемне алыштыруда, сарих ялгыш булса да, мең кәррә гаҗиздер[5].

Бер нәрсәгә бер исем, бер гыйлем тагылып, гомумчә, дөньяча танылдымы, дөнья аны шул исем белән атарга өйрәндеме, аннан соң вәссәлам инде, ул исемнең яңлышлыгын мең кәррә исбат итсәләр дә, ул шулай бара бирә.

Максат җиңел аңлашу гына булганга, һичкем андый гомуми исемнәрне үзгәртү хыялына төшми; түгел олуг вә карт бер милләтнең үзе белән бергә торган һәм үскән исемен алыштыру, хәтта фәннең иң караңгы бер почмагында гына, фәкать мөтәхассыйслар арасында гына мөстәгъмәл булган бер истыйляхны алыштыруны да зур мөшкилдән саныйлар. Бер исем, бер истыйлях тәмам гомумләшеп җитсә, аны, яңлышлыгы ачык мәгълүм булганнан соң да, үзгәртергә имкян үк күрмиләр. Бер кавемнең дөньяча мәгълүм исемене алыштыру шуңа кыяс кылынсын!

Әйтәләр: «Без татар түгел, безгә бу исем яңлыш кына тагылган, без – төрек; безне татар димәгез!» – дип. Буннан йә көләргә, яисә, югарыдагы рәвешчә, бөтенләй башка җәһәтләргә карый торган ике хәлне бутаганын вә шул сәбәпле кыяслары мәнсүҗ түгеллекне исбат кылырга кирәк. Беркем дә инкяр кылмый: без – төрекмез, һәм «татар» исеме, ихтимал, безгә яңлыш кына, фәлән кешеләр мөнәсәбәте белән генә тагылгандыр. Ләкин бу «безне татар дип әйтмәгез!» диюгә юл бирми. Алыйк бер мисал.

Һәркемгә мәгълүм: руслар, дөресрәк сүзгә нәзарән, диңгез артыннан килгән бер кенәзнең рус нәселенә мәнсүб

Кәррә – тапкыр.

Сарих – ап-ачык.

Гаҗиздер – көчсез.

Мөстәгъмәл – кулланылышта.

Имкян – мөмкин.

Кыяс кылынсын – үрнәк, мисал булсын.

Мәнсүҗ – беркетелгән.

Нәзарән – караганда, күрә.

булучылыгы сәбәпле генә, «рус» аталып киттеләр[6]. Шул бер кеше славяннардан зур бер бүлегенә исем үзгәртте. Хәл шулай була торып та, һичбер рус «Без рус түгел, без – славян; 80 миллионлы олуг бер милләтне әллә каян килеп чыккан бер варяг исеме белән атап йөртү аслан ярамый!» дип тавыш күтәргәне, һичберсенең «рус» дип аталудан качарга тырыштыгы күрелми. Тикшерсә, ни өчен «рус» дип аталганын мөәррихләр тикшерә. Тик шу кадәр. Әмма вәҗһе тәсмиянең зәгыйфь яисә яңлыш булуына карап, һичберәү «Мине рус димәгез!» һавасенә төшми.

«Безне татар димәгез, без – төрек!» дигән вә шул юлны куәтләгән бәндәләрнең тавышы да гайн шул русның «Мин рус түгел, славян!» дип игътиразы кебектер. Соңгысы никадәр мәгънәсез исә, әүвәлгесе аннан да ямандыр. Вәҗһе тәсмия теләсә нәрсә булсын һәм син аны тикшереп, яңлышлыгы, зәгыйфен мәйданга чыгарырга хакың бар; әмма шул яңлышка карап, ул исемнән качарга омтылу – һәм габәс, һәм мәгънәсез бер эштер. «Безне “татар” димәгез, “төрек” диегез!» мәзмунендәге хәрәкәт – ул финәфсиһи дә мантыйксызратыр. Безнең төреклегемезне берәү дә инкяр кыла алмый. Ләкин шул як бар: төрек – олуг бер кавем; ул берничә бүлекләргә аерылган. Бу бүлекләрнең һәрбере төрле исемнәр илә йөри; без дә шул бүлекләрдән берсе – төрек кавеменнән дә хасрак исеме татар булган бер кавембез. Без – «татар» аталган төрек кабиләсе; русның славян булучылыгы «рус» дип аталырга нәкыйз булмаган кебек, безнең дә төрек булуымыз «татар» дип исемләнеп йөрүемезгә каршы бармый.

Мәнсүб булучылыгы – бәйләнеше, нисбәте булуы.

Тырыштыгы – тырышуы.

Мөәррихләр – тарихчылар.

Вәҗһе тәсмиянең – исем бирүнең, атауның.

Һавасенә төшми – «һаваланмый» мәгънәсендә.

Гайн – шундый ук, нәкъ.

Игътиразы – каршы сөйләве, карышуы.

Габәс – файдасыз.

Финәфсиһи – нигездә, асылда.

Мантыйксызрактыр – логикасызрак.

Нәкыйз – каршылыклы.

«Төрек» наме славян, герман, романнар кеби гомуми бер исем булып, соңгылар эчендә төрле исемнәр илә йөргән әллә ничә милләт булдыгы кеби, төрек тә төрле исемнәр илә йөртелгән кавемнәргә аерылган. Хас исемемезне ташлап, «төрек» дип атала башласак, без башка төрек кабиләләре илә мөляббәс буламыз.

Кыскасы, безгә тарих вә дөнья тарафыннан бирелгән «татар» исеме бар. Бу – вакыйг; бу – бәдиһи. Һәм шулай дип, тәсмиянең вәҗһесен тикшерү бар. Соңгысы сыйрыф тарихи бер мәсьәлә булып, һичбер тәкъдирдә «гыйльми моназарә» даирәсеннән чыга алмый; бу моназарә безгә «татар» дип аталуның зәгыйфен, хәтта яңлышлыгын кояш мәртәбәсендә исбат кылса да, безнең исемемезне алыштыра алмый. Ул исбат тик тарих фәненә, тарих китапларына бер үзгәреш бирер. Әмма «татар» исемен ташлап, «болгар, төрек» йә башкача бер исем бирер вә гомум дөнья безне шулай дип йөртә башлар, «татар» сүзе онытылыр дип уйлау – бу мөхальле фарыздыр. Олуг вә карт бер милләтнең үзе белән бергә туган, бергә үскән вә гомумчә танылган бер наме алышыну мәсьәләсе – вөҗүде мөхтәмәл булмаган эшләрдән бередер.

Шуның өчен без вәҗһе тәсмиянең шөбһәле булуына карап, «татар» дигән сүздән качарга, аны үземезгә иснадта мөтәрәддид булырга аслан урын юк. Ул – безнеке. Ул моңарчы килде һәм кабергәчә безнең илә барачак, һәм ул безнең төрек милләтеннән булуымызга каршы түгел. Без – төрек кенә түгел, монголбыз да[7]. Без – адәм; без – монгол; без – төрек; без – татар.

Вәҗһе тәсмиясен тикшерүне фәкать тарихи бер мәсьәлә итеп, әрбабына ташлыймыз да, вакыйгда, тормышта «татар»

Мөляббәс буламыз – буталабыз, катышабыз.

Бәдиһи – көн кебек ачык.

Мөхальле фарыздыр – «булмастайны таләп итү» мәгънәсендә.

Вөҗүде мөхтәмәл булмаган – булуы ихтимал да булмаган.

Иснадта мөтәрәддид – кушуда кыюсыз.

Вәҗһе тәмсиясен – исемен, аталышын.

Әрбабына – «(тарихның) язучыларына, белгечләренә» мәгънәсендә.

аталып бара бирәмез. Эшләремезне татар эше дип атыймыз; үземез – татар; телемез – татар теле; әдәбиятымыз – татар әдәбияты; эшләгән һәммә эшемез – татар эшләре; туачак мәдәниятемез татар мәдәнияте булачак.

«БЕЗ КЕМ?» БӘХӘСЕ

– Ходаем, күр инде без бәхетсез колларыңны! Һаман бит үземезнең ничек дип аталырга тиешлегемезне белер мәртәбәгә дә җитә алмыймыз! Байтактан чәйнәлеп килгән «Без кем?» мәсьәләсенең батыры, «Төрек угылы», һаман ул моназарәне куерта тора[1]. Минем үткән елгы «Шура»ның сигезенче номерында «Без – татармыз» атлы бер мәкаләчегем бар иде. «Төрек угылы», үзенә каршы әйтелгән бер сүз улмак сыйфаты белән булса кирәк, аңа маддәләп җаваплар бирде, шул мөнәсәбәт белән байтак нәрсәләр сөйләде. Ул тарих сәхифәләрен актара, аннан үзенә дәлилләр эзли, «татар» дип аталуның хәзерге тормышыбызга бирәчәк зур афәтләрен, бу хәл төрек кабиләләренең әдәби җәһәттән берләшүенә зур зарар бирәчәген-фәләнен яза; хәтта, бөтенләй чыгырыннан чыгып, хөкүмәт канцелярияләрендәге язулардан үз сүзенә куәт алмак була. Әйтергә мөмкин, аның сөйләгәннәренең һичбере ялган булмас. Аңа ышаныйк. «Татар» сүзен безгә тик Карамзин таккан булсын, Уфада башкортлар өчен булган бер мәктәпкә «татар» дип аталганнарны алмасыннар. Аның тагын әллә нинди зур афәтләре булсын – һәммәсенә кул куйыйк. Ләкин боларның бит һичбере сезне «Без татар дип аталмыйк» дигән дәгъвагызда хаклы итеп чыгара алмыйлар.

Минем бу хакта әйтәчәк яңа сүзем юк. Кирәк дип тә белмим. Тик «Төрек угылы» әфәнде байтак дөрес сүзләр сөйләсә дә, моназарәнең бөтен әсасен тоткан бик садә бер ноктаны хәтереннән чыгара икәнен күрсәтү өчен, «Без – татармыз» мәкалә-

---

Моназарәне – бәхәсне.

Маддәләп – пунктлап (җентекләп).

Әсасен – нигезен.

Садә – гади.

сендәге кайбер мәфһүмнәрне бу урында тагы телгә алырга мәҗбүрмен.

Әйтелдекенчә, «Без кем?» мәсьәләсендә ике җәһәт бар: берсе – безгә «татар» исеменең ни сәбәп белән тагылуын, болай дип атау тарих буенча дөрестме, әллә яңлышмы икәнен тикшермәк. Икенчесе – бөтен дөнья тарафыннан әүвәл дә һәм хәзер дә безнең «татар» дип аталып йөрүемез. Бу, – әлбәттә, факт: күзе, колагы сау булган һичкем безгә бөтен дөнья тарафыннан бөек төрек милләтенең «татар» атлы бер кабиләсе дип каралуында, безнең «татар» дип аталуымызда, әлбәттә, шик кылмый. Әмма әүвәлге җәһәт ул сыйрыф фәнни, гыйльми булган бер моназарәдән гыйбарәт. Дәлилләр чыгып, безем «татар» дип аталуымызның яңлышлыгы якты кояш мәртәбәсендә ачык исбат ителсә, шул тәкъдирдә дә ул фәнни бер мәсьәләнең хәл кылынуыннан гыйбарәт булып кала. Әмма аңа карап, һичбер вакыт бездән «татар» дигән сүз алына алмас. Ул яңлыш булыр. Бөтен дөнья аның яңлышлыгын белер, аның зур афәте дә булыр. Шул хәлдә дә ул алыштырыла алмас. Чөнки ул – мөхаль бер эш. Андый бер мәртәбә бирелгән исемнәрне, яңлыш булса да, әүвәлгечә дәвам иткәнлегенә адәмнәрдә, фәнни истыйляхларда, милләтләрнең, мәмләкәтләрнең, хәтта Америка шикелле бөтен бер кыйтгаларның исемнәрендә дөнья тулы мисал бар. Шуңа күрә ул моназарәне үзенең фәнни җәһәтенә хозар кылып, «безне татар димәгез» җәһәте күптән сөкүт ителергә иде. Юк гауга, җирне күчәреннән бераз читкә чыгару планыннан да ераграк хыял!..

Мәфһүмнәрне – мәгънәләрне.

Сыйрыф – тулысынча, фәкать.

Мөхаль – мөмкин булмаган.

Кыйтгаларның – континентларның.

Хозар кылып – калдырып.

Сөкүт ителергә – туктатылырга, туктарга.

БӘЙРӘМ МӨБАРӘК БУЛСЫН!

Без, татарлар, исламны соң кабул иттек[1]. Олуг бабамыз Чыңгыз мөселман түгел. Аның тарафыннан төзелгән бөек императорлык үзенең шәүкәтле көннәрендә ислам илә галякалы булмады.

Гомумән, тарихымызның мөмтаз шанлы көннәрендә ислам куәте тәэсирен эзләргә урын күренми. Безнең мөселман була башлавымыз олуг императорлыгымызның зәвалга таба йөз тоткан... татар куәте, гомумән, кечерәя башлаган чагына туры килә...

Шуның илә бәрабәр безнең тарихи язмышымызда исламның тәэсирен бөтенләй инкяр итү, шөбһәсез, бик зур сукырлык булыр иде.

Ислам безнең куәтле көннәремездә түгел, бетәргә мәхкүм дәверләрдә үзенең зур тәэсирен күрсәтте. Һәммә тюркологларның шәһадәте илә сабит ки, төрек вә татар кавеме тәмәссел итәргә иң мөстәгыйд халыклардан санала. Кайда... кем эчендә... нинди мохиттә яши – ул миллият җәһәтеннән шуңа җотылырга, шуның эчендә эрергә бара.

Табигать биргән бу йомшаклыгымыз өстенә, язмышымыз белән дә без Казан дәүләте егылганнан соң, тәмамән тәмәссел ителү планы астында калдык. Милли табигать вә тарихи язмышның хәзерләдеге менә шул һәлакәттән коткару юлында ислам безгә каршы чыкты һәм муафыйк та булды.

Голямамыз, аның артыннан халкымыз, миллият наменнән түгел, дин наменнән, ислам наменнән үзенең «үз»легенә,

---

Шәүкәтле – көчле, куәтле.
Галякалы – бәйләнешле.
Мөмтаз – аеруча.
Зәвалга – бетүгә.
Шәһадәте – күрсәтүе.
Сабит – шиксез.
Тәмәссел итәргә – иярергә.
Мөстәгыйд – булдыклы.
Голямамыз – галимнәребез.

искедән килгән хәленә, милли ганганәсенә бер мөтәгассыйб киселде. Шуны җан фидасы илә саклады һәм шуның илә миллият тә сакланды һәм шуның илә «бөтен халык», көенчә тарихның авыр, караңгы кысык көннәреннән үземезне саклап алып чыгып, бу көнге аңлы «миллият» дәверенә ирештерде.

Бу – тарихи як.

Әле соңгы уяныш көннәрендә дә халыкны иң беренче уйгатучылар ислам наменнән ислам әмерләре белән тәрәккый вә тәмәдденгә дәгъвәт итте. Халыкның үз иманына якын булганлык өчен, болар көчле рәвештә тәэсир иттеләр.

Без элгәре исламның бинасы биштер: әүвәл – иман, икенче – намаз, өченче – руза, дүртенче – зәкят, бишенче – хаҗ, дип ятласак, хәзер аның урынына заман мәдәнияте икенче сабак бирә: миллиятнең әсаслары биштер. Халкымызның бөтен бер милләт булып яшәвен теләсәк, максатымызга хезмәт итә торган һичбер нәрсәне читкә тибәрмәскә тиешлемез. Ислам – шулардан бере. Аек реалистлар, үзенең шәхси игътикадын бер якка куеп, дин безем иҗтимагыятемездә олуг бер рөкен идекен аңларга, шуңа күрә аны какмаска мәҗбүрләр.

Бу көн – рабигыләүвәл уникесе. Бу көн – безем халкымызның шәхси вә иҗтимагый хәятында олуг бер куәт булып килгән исламның мөәссисе – хәзрәте Мөхәммәднең дөньяга килгән көне.

Бу көнне олуг итә белүемез, бондый көннәрне зур бәйрәмнәрдән санап каршы ала белүемез илә без яшәргә истигъдадымызны күрсәтәчәкмез: эш вакытында эшли белгән халык бәйрәмендә күңелле бәйрәм дә итә белә.

Ганганәсенә – традициясенә.

Мөтәгассыйб – патриот.

Тәмәдденгә – мәдәниятле булуга.

Дәгъвәт итте – чакырды.

Игътикадын – ышануын.

Рөкен – нигез.

Рабигыләүвәл – ай елының өченче ае исеме.

Мөәссисе – нигез салучысы.

Истигъдадымызны – булдыклылыгыбызны.

Бәйрәмнәрнең һәр көн өчен ял итү вакыты икәнлеге җәһәте үзенә... Әмма аның милли җәһәте безем өчен тагы да зур. Хәяты миллиямез төрле яктан изтыйраб эчендә. Аңа бик аз гына ярдәм итәчәк һәр дәкыйкадан файдалана алу безем аек реалистлыгымызны күрсәтәчәк. Дингә җиңел каравы илә мәшһүр булган француз халкының мәркәзе Париж бөтен дөньяда үзе рәсми рәвештә инкяр кылган диненең мөәссисе хәзрәте Гайсә[2] туган көнне, башка христиан милләтләрдән дә артыграк, тантаналы каршы алу белән мөмтаз.

Менә бөтен шу хәлләр өчен бу көнне без чын бәйрәмемез дип каршы аламыз. Һәм дә шул көн шул олуг бәйрәмнең котлы вә мөбарәк булуын ихлас күңелдән телимез.

ХӘЯТ ВӘ ӘДӘБИЯТ

(Еллык тәәссорат)

<...>

Иске китаплар безгә дин, милләт, шәркыять, намус, биззат бер билигътибар гына, башка дип өйрәтәләр иде. Унтугызынчы гасырның соңгы яртысында килеп чыккан бөек ислам реформаторы – Әфганилар, Габдеһләр дә миллиятне аңлауда ерак китмәделәр[1]. Аларга да милләт бөтен әһле ислам иде. Алардан соң Мисырның Тантави[2] вә Фәрид, вә Җиддиләре бездә Риза казый[3], Рәшид казый[4], Муса Бигиев[5] вә Зыя әл-Камали[6] кеби галимнәр шул эздән киттеләр. Мәрхүм баба Исмәгыйль бәк гомер барынча милләттән бөтен төрек кавемен аңлады[7], аның «телдә, эштә берлеген» теләде, вак бүленүләргә, аерым әдәбиятларга татар милләте дигән исемнәргә зур җинаять дип карады. 905* елларга кадәр бездә миллиятнең шул ике агымы бергә бу-

Изтыйраб – аптырау.

Дәкыйкадан – минуттан.

Мөмтаз – башкалардан аерылып тора.

Биззат бер билигътибар гына – үзе бер абруйга лаек кына.

Әһле ислам – ислам кешесе.

* Чыганакта шулай язылган. Дөресе: 1905 ел.

талыбрак бара, һичкем аны ачык сызыклар белән аерып тормый иде. 905 ел дулкыннары башка күп яңалыклар белән бергә безнең миллияткә мөнәсәбәтемезне дә реальный бер төскә кертте – яшь буын эчендә «татар милләте» дигән сүз туды, «татар әдәбияты» дип атала башлады.

Халкымыз ниндидер бер тәэсир белән татарлыктан качкан, буның кызык, көлкеләре дә бар. Шиһаб хәзрәт моңа каршы «Татар булмый, кем соң син, әллә чуваш яки мукшымы?» мәзмунендә фикер әйтә[8]. Каюм Насыйри да татар теле ди, аның атасы булырга теләвен, утыз биш ел шуңа хезмәт кылуын сөйли. Ләкин «Тәрҗеман» тәэсире белән бу ике мөҗәддидемезнең фикере бер вакытлар бик нык астка калган, «Шура»да бу хакта «Төрек угыллары» бик кызып моназарә башлаган[9], «татар» сүзеннән ничек мөмкин шулай качарга, аңар протест бирергә тотынганнар иде.

«Шура»да бу хакта анкета сыман бер нәрсә булгач, шул юлларны каралаучы тарафыннан да «Без татарбыз» исемендә бер мәкалә[10] дәреҗ ителгән һәм анда «татар» исеменнән качуның мәгънәсезлеге, тарих вә дөнья тарафыннан танылган ул исемебездән качуның мөмкин түгеллеге, татарлыгымыз төреклеккә каршы түгеллеге, славяннар поляк, чех, руска бүленгән кебек безнең дә аерым оешу мәҗбүрияте булганлыгы сөйләнгән иде. Г. Баттал, Җ. Вәлидов әфәнделәр шул елларда язылган мәкаләләрендә инде татарлык, төреклек мәсьәләсе өзелде[11] дип мөһер дә басканнар иде, соңра аңлашылды ки, бу әле бөтенләй өзелеп бетмәгәнгә охшый. Риза казый, «Әхмәд Мидхәт әфәнде» әсәрендә бу мәсьәләгә яңадан кайтып[12], үзенең әүвәлге фикерләрен тәкрар итә, татарлык тарафдарларының Ильминский мәсләгенә хезмәт итүләрен[13], татар әдәбияты туса, аның янында мишәр, башкорт, типтәр әдәбиятлары да туачагын сөйли. Ризаэддин әфәнденең бу сүзе яңа түгел, ул инде моны берничә язды. Ләкин аның бу елгы әсәрендә, бу фикернең керүе

Мәзмунендә – мәгънә, эчтәлек.

Мөҗәддидемезнең – яңалык кертүчебезнең, новаторыбызның.

Дәреҗ ителгән – басылган.

Тәкрар итә – кабатлый.

татарлык яклы булган реалист яшь буынга үзенең бу мәсьәләгә карашын яңадан әйтергә бер сәбәп булды.

1914 ел «Йолдыз»ның апрель номерларында «Г.И.» әфәнде тарафыннан Риза хәзрәтнең «Әхмәд Мидхәт» әсәре хакында[14] язылган тәнкыйтьтә бу мәсьәлә җитди рәвешдә кузгатыла, татар әдәбияты дигән аерым бернәрсәнең вөҗүдкә килүе мәҗбүрияттен сөйли.

Җамалетдин Вәлидовның 1914 ел эчендә язылган «Милләт вә миллият» исемле әсәрендә[15] бу мәсьәлә тагы киң рәвешдә алынган.

<...>

Хәсән Сабри әфәнде «Тәрҗеман»да һаман бу мәсьәләгә кайтырга ярата[16]. Башы Исмәгыйль бәкнең даһи хыялында булган бу идеалны агым тарафдарларының Мәрҗани, Насыйри һәм хәзерге реалист яшь буын куәтләгән «татарлык»ка каршы куйган игътиразларыннан иң реалисты – гомуми бер телдән аерылу башланса, һәркайда җирле шивә мәйдан алачак, аннан соң безнең халык иге-чиге булмаган вак аерымнарга бүленеп бетәчәк димәктән гыйбарәтдер. Исмәгыйль бәк буны: «Татар, казакъ вә фәлән дип аерылачак булсак, Яубашы белән Эстәрлебашының һәрбере үзенә бер әдәбият, үзенә бер мәдәният тудырырга калыкшачак», – дип тәгъбир итә. Риза казый: «Татар әдәбияты дигән аерым бернәрсә вөҗүдкә килсә, мондый шивә аерылуының заруры нәтиҗәсе уларак, башкорт әдәбияты, мишәр әдәбияты, типтәр, нугай вә башка аерым әдәбиятлар туачак», – ди.

Менә иң нык уйларга тиеш нокта шундадыр.

Вакыйган, бу игътираз нигезсез түгелдер шикелле. Ләкин бу игътираз – тик өстән карауның нәтиҗәсе, бу игътираз тик тышкы караштa гына әсаслы күренә. Әмма мәсьәләнең эченә кереп, бөтен горукмызның тарихи, җәгърафи халәтләре күз

Игътиразларыннан – фикергә каршы төшүләреннән, кире кагуларыннан.

Шивә – сөйләм, сөйләш.

Калыкшачак – монда: калкачак, күтәреләчәк.

Вакыйган – чыннан да, дөрестән дә.

алдына китерелсә, оешып килгән «татарлык» мәгъдәненең эченә кергән маддәләрен тәхлил ителсә, бөтен игътиразлар үзләренең әсасларын югалтачак, Риза казый дидекенчә, «һәр волость»та үзенә бер әдәбият туу ихтималы үзеннән-үзе җимереләчәктер.

Уралдан Балтыйкка, Кавказдан Шималь диңгезенә кадәр җәелгән киң өлкә бар. Җәгърафия телендә Русиянең Аурупадагы өлеше дип аталган бу кыйтгада безнең горукмыздан кара нугай, нугай, башкорт, мишәр, татар, касыйм, типтәр, алатыр кебек берничә төрле төрки кабиләләре яшиләр. Без боларны «татар иле» дип атыйк.

Моннан өч-дүрт гасырлык алдынгы бер дәвердәге тарихи язмышларында болар араларындагы яхшы ук тирән сызыклар белән аерылсалар да, Русия кул астына керүләреннән соңгы тәкъдирләре аларның араларындагы сызыкларны күмде, аларны бер-берләренә якынайтты.

Һәммәсенең рус кул астында яшәве, низам кашында һәммәсенең сәяси милке вә хокукый мәртәбәсе тәмам бер булу, җәгърафи яктан да бер-беренә җиңел катнашырлык хәлдә утыру, болар өстенә һәммәсенең бер дини мәркәзгә – Уфа мәхкәмәи шәргыясенә караулары боларны үзләрендәге эчке якынлык – дин вә кан кардәшлеге өстенә тышкы дөнья вә матди хәят көчләве белән дә якынлатты, бер-берсенә оешыр мәртәбәгә җиткерә язды.

Шул күп матдә эчендә Казан татары, гүя иң куәтлесе һәм иң уртадагы, фәннирәк әйткәндә, мәркәзнең куәте белән башкалардан югарырак торган иде.

Казанның тарихы – ярым фәҗгый сурәт белән бу кабиләләрнең һәммәсе алдында бераз томанлырак булса да, калкурак бер урында күренә, соңгы хәлләр дә Казанны, Казан татарын шул мәркәзлек куәтен арттыра торырдай рәвешкә куйган,

---

Мәгъдәненең – минералының.

Тәхлил ителсә – анализланса.

Шималь диңгезенә – Төньяк диңгезенә.

Низам кашында – канун, закон каршында.

Фәҗгый сурәт белән – фаҗигале сурәт белән.

казанлылар – сәүдәгәр халык, алар мал өчен Татарстанның һәр ягын гизделәр. Алар сатучы булып йөрде, ди, алар, әлбәттә, үзләренең кесә файдаларын күзәткәннәрдер.

Татарстанның һәр ягына тараткан шул комган вә кәләпүшләре, шул саурыйлы читек, буяулы башмак шәрифләре белән алар татарлык нигезенә бер таш булса да арттыра тордылар, татарлык мәгъҗүненең маддәләре арасында бергә оешу кабилиятенә җан бирә килделәр.

Бүген татар динемезме, Русиянең Европа кыйсемендә яшәгән төрки кабиләләр «татарлык» исеме эченә кереп оешып баралырмы, мишәре, башкорты, типтәр вә нугай шул татарлык рухыннан туган бер тел вә әдәбият астына җыелып барамы, шуны үзенеке итеп каршы аламы? Боларның һичбере бүген фәлән вә фәләннәрнең язулары белән генә туган түгел, бу хәл гасырлар буенча хәзерләнеп килгән һәм шул хәзерлек тә җәгърафи, сәяси вә тарихи куәтләр белән бергә үк шул атаклы Казан голямасы, шул Сатыш вә Кышкар дамеллалары[17] да үзләренең бөтен Татарстанга тараткан шәкертләре, мөдәррисләре аркылы бик зур көч куштылар.

Болар күңелләргә гомуми бер җеп сузды. Болар киң өлкәдә бер мәркәзлек имкянне тудырды, төрле кабиләләр араларында гомуми җепләр сузылып, аларның да бергә кушылган бер ноктлары була алуын вөҗүдкә китерде. Болар аркасында татарлык югарыда һәм мәркәздә күренде. Болар мишәрлек, башкортлык вә нугайлыкларның татарлык эчендә эрүенә, татар исеме астына шул ничә төрле кабиләнең керүенә, психология буенча юл ача килде. Бүгенге татарлык дәгъвасы менә шул тарихи агымның зарури нәтиҗәсеннән башка нәрсә түгелдер.

Ул шундый күп куәтләр белән хәзерләнә килгән, һичкемнең аңыннан, теләвеннән башка дәвам иткән һәм нәтиҗәдә шул киң

Саурыйлы читек – атның бот тиресеннән эшкәртелгән күннән тегелгән читек *(Тубыл-Иртыш диалектында).*

Мәгъҗүненең – даруының.

Кабилиятенә – сәләтлелегенә, талантына.

Кыйсемендә – өлешендә.

Имкянне – мөмкинлекне.

өлкәдәге төрле кабиләләр бер исем астында оешып, аерым бер вөҗүд булыр мәртәбәгә җиткәннәр.

Җәгърафиядә хәваза (русчасы – бассейн) дигән бер истыйлях бар. Бер хәвазадагы вак елгалар зурракка кушыла бара, ниһаять, алар, барлыгы җыелып барып, бер диңгезгә коялар. Идел хәвазасындагы ничә йөз вак елга берәм-берәм кушыла киләләр, боларны җота барган Идел зурая, тегеләр югалалар, мәйданда тик «Идел» исеме кала – татарлык хәвазасындагы мишәр, башкорт, алатыр, типтәр, нугай кебек вак елгаларның татарлыкка мөнәсәбәтләре дә шуның үзе үкдер.

Кара Идел, Ак Идел, Уфа, Казан суы, белмәм тагы ниләр, аккан хәвазаларының тәэсире белән Иделгә кушылып юк булулары, болар бөтен Иделнең зураюы ничаклы табигый булса, Татарстандагы вак кабиләләрнең дә мәдәният вә әдәбият җәһәтенчә татарлык эченә кереп китүләре дә шул дәрәҗәдә табигый һәм заруридыр.

Татар әдәбиятында Татарстанның һәр кабиләсеннән эшчеләр бар, Татарстандагы һәр кабилә шул әдәбиятны мәктәбе өчен дә, матбагасы өчен дә үзенеке, үз бакчасының җимеше итеп кабул кылды.

Әстерхан нугайлары тарафыннан нугай акчасы белән нугайларның үз ихтыяҗларына хезмәт итәр өчен, димәк, нугай укучылары өчен чыгарылып, күбрәк язучылары нугай булган «Идел» гәзитәсе шул татар әдәбияты телендә язылды[18]. Шул хәл башка кабиләләрдә дә.

Чистай мишәрләреннән Г. Исхакый, Фоат Туктаров[19], Шәһид Әхмәдиев[20]; Касыйм татарларыннан «Нур» иясе Баязитовлар[21] һәм татарча матур язучы Шакир Мостафаев[22], Әстерхан нугайларыннан Нәҗип Гасрый[23], Златоус башкортларыннан Хәлим Искәндәров[24], Уфа типтәреннән Мәҗид Гафури[25], Ерак шимальдән тарылы Рәшид казый[26], ерак Себердә чыккан «Сибирия» гәзитәсе[27] – менә бу хәлләр, бу исемнәр безгә ачык күрсәтә ки,

---

Хәваза – елга, бассейн.

Истыйлях – термин, атама.

Матбагасы – басмасы, типографиясе.

татарлык – Татарстанның уртак җимеше һәм аның теле булган татар әдәбияты шул киң өлкәдәге кабиләләрнең һәммәсен эченә алган, һәммәсе шуның астына кереп, аны үзенеке ясаганнар. Бәс, «Тәрҗеман»ның Яубашы белән Эстәрлебашының һәрбере үзенә бер әдәбият тудырачагын сөйләве, Риза казыйның мишәр, нугай вә башкорт әдәбиятлары вөҗүдкә килер дип уйлавы үзеннән-үзе төшә, җимерелә.

Яубашымы, Эстәрлебашымы, мишәр, башкорт вә нугаймы – алар шул хәвазадагы табигый халәтнең тәэсире белән татарлык елгасына кушылдылар. Моңа кем дә булса хезмәт итмәде, бу – адәм теләкләренә илтифатсыз бара торган тарихи агымның зарури нәтиҗәседер. Хәзерге әдәбият бу фактор түгел, бу сәбәп түгел, бәлки хәяттагы табигый куәтнең адәм теленә, сүзгә керүе генәдер.

Исмәгыйль бәк бөек иде. Риза казыйның сүзләре дә бер гөруһ укучылар тарафыннан, шөбһәсез, авторитет булып кабул кылыналар, «Төрек угыл»ларының да моназарәләре начар түгел иде. Ләкин тарихи агым болардан да куәтле икән: идеалист күңелләрнең бөтен иҗтиһадларына каршы татарлык, үзенә аерым бер куәт булып, мәйданга чыкты. Вак елгалар аңа кушылды, киң бөек Идел туды.

Гөруһ – төркем.

Иҗтиһадларына – тырышлыкларына.

«КӨНЕ КИЛЕР, БЕЗ ТӘМАМ ЭШЛӘНГӘН “МИЛЛИ ТАРИХ”КА МАЛИК БУЛЫРМЫЗ»

(ИҖТИМАГЫЙ ТОРМЫШ ҺӘМ МИЛЛИ ТАРИХ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ)

ЯҢА ӘСӘР

<…>

6) Киләм актык мәсьәләгә. Бусы, үземчә, иң мөһиме һәм төп максудым да.

Буңа керешүдән элек укучыларның ике хәлне хәтерләренә алуларын үтенәм: берсе – бу тарихи әсәрнең мәктәп вә мәдрәсәләрдә дәрес китабы итеп шәкерт кулына бирү өчен тәэлиф кылынган булуы; икенчесе – буны язучы олуг төрек кавеменең татар атлы зур кабиләсеннән булып, бу әсәрне шул үз милләтеннән булган укучылар файдалансын өчен вөҗүдкә китерелүе.

Бу ике хәл мөәллифкә бик мөһим бер вазифа йөкли, ул да шуннан гыйбарәт: укучы шәкертләргә төреклек вә татарлыкның тарихында булган шан вә шәрәфен, аның заманы белән дөньяның иң куәтле кавеме булып, тарих агымында гаҗәеп зур эшләр кылганлыгын мөәллиф тәмам күргәзеп китәргә, укучының күңелендә шундый хис, хыялында шундый картина калдырырга тиешле.

Фатих әфәнде тарих фәненә хезмәт язмый, татар шәкертенә бер файда булсын өчен яза. Шунлыктан ул төрек вә татар кавеме хакында булган тәмсез вә кара хәбәрләрне, аларның тарихында эшләнгән каралыкларны фараз итми, никадәрле ачы хакыйкать булса да, йә бөтенләй ташларга, яки матурлап, буяп күрсәтергә,

---

Малик – ия, хуҗа.

Мөәллиф – китап язучы, китап төзүче.

Шан вә шәрәфен – дәрәҗәсен һәм данын.

шулай итеп, төреклек вә татарлыкка ихтыярсыз мәхәббәт үстерергә, шәкертне бу кавемнән булу илә мактанырлык, үзен ихтыярсыз шуңа күңеле белән бәйләрлек бер хәлгә куярга кирәк. Кирәк кенә түгел, бу лазем, бу – фарыздыр.

Бунда битарафлык түгел, тар миллилек илә барырга, шуны рәһбәр итәргә тиеш. Әсәр башка тугрыда никадәрле кыска булса да, төрек вә татар хакында, болар үз каныбыз булганга, мөмкин кадәрле озын, киң итмәк милли вазифадыр.

Шулай итми хәл юк, чөнки бөтен дөнья шулай. Теләсә кайсы милләтнең үз кавеме хакында язылган мәктәп дәреслекләрен кулга алыңыз, анда иң зур вә киң урын аңа бирелә, ул дөньяның иң шәп вә яхшы милләтеннән ясала. Начар ягын сөкут итеп, төймәдәй яхшылыгыны төядәй кылына. Аның әүвәлге даһилары баштанаяк кан эчендә булса да, шундый матурлап, ялганлап, чибәрләп күрсәтелә ки, дөньяда аңардан да яхшы кеше булмый. Һичбер кавем үзенең тарихы хакында чын битараф түгел, аңа аның яхшы яклары күренә, яманы яшерелә. Мәктәп өчен булган тарихларда исә иң мөһим урын аңа бирелеп, гали бер милләт иттереп чыгарыла.

Фатих әфәнденең иң зур һәм һичбер хәлдә, милли караштан, гафу ителмәскә тиешле булган мөсаһәләсе шул хактадыр.

Бу мөсаһәлә ике җәһәттән:

1. Төрек вә татар халкын мөстәкыйль бер милләт итеп бер дә телгә алынмаган диярлек дәрәҗәдә аз зикер ителүе.

Китапның беренче кыйсемендә «төрекләр» атлы бер фасыл бар. Бу барлыгы бер биттән дә кечкенә улып, бөтен китапта иң кыскасыдыр.

Бунда бик гади рәвешдә җәгърафи әхвәл бәян кылына да төрекләрнең кайчан башлап дөньяга чыгулары әйтелә. Шуның белән вәссәлам. Хәлбуки башка кавемнәрнең дин, игътикад,

---

Рәһбәр итәргә – күздә тотарга, күрсәтергә.

Сөкут итеп – төшереп калдырып (күрсәтмичә).

Гали – бөек.

Мөсаһәләсе – игътибарсызлыгы, кимчелеге.

Фасыл – бүлек.

Игътикад – ышану, инану.

әхлак вә гадәтләре, хәтта тәфсыйләте илән үк бәян кылынган. Тарих никадәрле мохтәсар булса да, төрек вә татарның хәят вә тормышын беркадәр тәфсыйл итәргә, ничек кенә булса да, аны укучының күз алдына куәтле, мөстәгыйд бер кавем иттереп куярга тиеш улып, дине, игътикады да, әхлак, гадәт вә тормышлары да беркадәр күргәзелмәле иде. Дөрест, Фатих әфәнденең мөкаддимәдә күрсәтелгән мәнбәгъларында ул хакта артык нәрсә юк, ләкин төрек вә татар хөрмәте өченераграк, киңрәк рәвештә мөрәҗәгать иткәндә дә зур улмас иде. Әсәрдә без Мисыр, Юнан вә Гарәп кавеменең мәдәнияткә зур хезмәт кылганлыгын, Иранның бу хакта артык зур эш кыла алмаганлыкларын күрәмез. Әмма төрек кавеме ни кылган? Төрек гонсырының гыйлем вә мәдәният юлында күргәзгән ни хезмәтләре бар? Бу хакта бернәрсә әйтелмәгән.

Бу сөальгә тышкы караштан «юк!» беләнҗавап бирергә мөмкин булса да, бер татар, бер төрек өчен аның хезмәтләрен санап бирергә юл юк түгел. Соңгы еллардагы бәгъзе бер әсәр, бәгъзе бер конференсалар бу мәсьәләне тикшереп, яхшы ук мөһим мәгълүмат бирде. Бер татар, үз бабасының тарихын язганда, «Анларның гыйлем вә мәдәнияткә хезмәте дип», шуларны тиз үк эләктереп алырга, Аурупада фәлән гасырда җитешкән гыйлем вә фәлсәфә әһелләреннән мәшһүрләрене санаган бәрабәренә, кыска гына булса да, иске төрекләрдәге мәдәниятне, анлардан җитешкән Олугбәк[1] вә Ибн Синаларны[2] телгә алып китәргә иде. Анлар өстенә Фөзули кеби берничә шагыйрьләрен[3] дә телгә алырга иде. Әсәрнең татар тарафыннан, татарлар өчен язылган булуы шуны тели, бу – мөәллифнең фарыз вазифаларыннандыр.

2. Татар вә төрек кавеменнән җитешеп, үзләренең куәт вә истигъдадлары илә бөтен дөньяны дәһшәткә салган даһила-

---

Мөстәгыйд – сәләтле, булдыклы.

Күргәзелмәле – күрсәтелергә тиеш.

Мөкаддимәдә – керештә.

Мәнбәгъларында – чыганакларында.

Гонсырының – төркеменең, токымының.

Истигъдадлары – сәләтләре, зирәклекләре, үткенлекләре.

рымызның гел кара, ямьсез яклары илә күргәзелүе. Мәсәлән, төрек кавеменең иске даһиларыннан булган Атилла[4], укучыга «минем атымның аягы баскан йиргә үлән үсмәскә тиеш!» диярлек мәртәбәдә булган бер мохриб сыйфаты илә күренә. Аның гел сугышып, харап кылулары сөйләнә. Соңгы бер тараф мөәррихләр тарафыннан «Наполеон[5] илә Искәндәр кәбиргә[6] сугышу җәһәте илә бәрабәр булса да, башка сыйфатлары һәм фәүкылгадә табигатьлелеге илә дөньяның һичкеменә охшамый, шул дәрәҗәдә югары!» дип танылган татар даһисы Чыңгыз хакында[7] ачык бәян «ислам мәмләкәтләренең астыны өсткә китерүче, аңарчы күрелмәгән вәхшәт, тәхриб, катиле гам иҗра кылучы» улучылыктан гыйбарәт булып калган. Мәшһүр Аксак Тимеремез[8] дә, «Урта Азияне, Төркестан вә Бакчасарайны хәрабәгә әйләндереп, дәхи дә йөз мең халыкны катил кылдыручы» итеп күрсәтелә. Болар инде – күптән, ләкин гел «гайре дустлар» тарафыннан сөйләнеп килгән хәлләрдер. Алар арасында ихтималы, дөресте дә булыр. Ләкин без аны ишеткәнчә алмаска, татар булуымыз ягыннан аны тикшерергә, дөрест булган тәкъдирдә мәктәп китапларына кертмәскә тиешлемез, бондый китап язучы кеше иң әүвәл үзенең татарлыгын хәтергә алырга, шуңа күрә тарихын татар баласына татарлыкка мәхәббәт уятырлык итеп эшләргә тиешле. Безнең ул даһиларымызда бөтен дөнья тарафыннан тасдыйк кылынган әллә ничаклы яхшы сыйфатлар да бар. Без иң элек күренә торган урынга шуларны куеп, начар якларын сөкүт итәргә, ул да мөмкин булмаса, буярга, төзәтергә тиешлемез.

Мохриб – ватучы, җимерүче, һәлак итүче.

Бер тараф мөәррихләр – бер төркем тарихчылар.

Фәүкылгадә – гадәттән тыш.

Вәхшәт – кыргыйлык, ерткычлык, вәхшилек.

Тәхриб – җимерүче, харап итүче.

Катиле гам иҗра кылучы – бөтен халыкны үтерүче.

Гайре дустлар – дус булмаучылар, дошманнар.

Тасдыйк кылынган – дөрес дип табылган, расланган.

Тарихи бер әсәрнең фәне тарихка хезмәт җәһәте алда тотылып язылуы илә халык вә шәкерт өчен язылуы арасында, бик күп аерма булырга тиеш, һәм башка милләтләрдә шулай языла да.

Фатих әфәнденең үз әсәрендә үк «вандализм»нан бер истәлек бар. Аның тарихын мөрәттәб укып торганда сәясәт мәйданына чыгып, беркадәр куәт алган һәркемнең «вандалистлык»-ка якынаеп калганын күрәмез.

Инде һәркемгә мәгълүм үк мәсьәлә – «Көчленеке замана!» диләр. Бу сүз башка һәр йирдән бигрәк сәясәт бабында туктаусыз ригая кылына торган бер кагыйдә хөкемендә. Сугыш вә сәясәт бабында зур эш кылган кайсы гына даһины телгә алсаң да, аның аяклары адәм гәүдәсе, адәм башы өстеннән йөрегәнлеге, тәрҗемәи хәленең кан белән тулганлыгы ачык күренә. Бөтен милләтләрдә гомуми булган бу хәлдән бер безнекеләрнең генә имин булу ихтималы юктыр.

Буны һәркайчан хәтердә тотып, татарның борынгы даһиларын «изге каһарманнар» итеп, гел яхшы ягыннан сыйфатлап, мәктәп өчен булган тарихларда зур вә югары урынга утыртып куярга тиешле. Бөтен дөньяда шулай булып торганда, бер безнең моңардан качуга һичбер лөзүм юк.

Рус милләтенең тарихи каһарманнарыннан бере улган мәшһүр Иван Грозный кем?[9] Ул ниләр кылган? Ә шул затны мәктәп вә мәдрәсәләр өчен язылган рус тарихларында нинди кеше итеп күрсәтәләр? Без дә шундый хәлләрдән гыйбрәт алырга тиешлемез дип беләм.

МИЛЛИ ТАРИХ

<…>

Безем халыкның үз тарихына мөнәсәбәтендә, чыннан да, гаҗәеп бер хәл бар: ни-нәрсәдер безне үткәнебездән аерган. Нindидер бер хәл татарның хатирәсеннән тарихи дөньясын юып, себереп ташлаган. Башка халыкларның иң җаһилләрендә

Мөрәттәб – тәртип белән.

Ригая кылына – игътибар ителә.

Җаһилләрендә – наданнарында.

дә, һич булмаса, дин голямасы һәр эшне илаһи бер куәткә терәп, үз заманында булган вакыйгаларны яза барган; шулар сакланганнар, укыла килгәннәр. Ә халык исә, буның белән генә канәгатьләнмичә, үзенең куәтле хыялын милли тарих юлында бик нык эшләтеп, әллә ничаклы тарихи әкиятләр тудырган, булган каһарманнарны зур итеп, үзе ясап, ничек тә үткән көн хакында башында бер дөнья, бер күренеш саклап килгән.

Мәсәлән, русның иң надан, иң караңгы почмакларында да үзләренең тарихи дөньялары хакында байтак нәрсәләр беләләр, бик күп әкиятләр сөйлиләр. Үзләренә дин табып биргән олуг Владимирлар[1], газиз Ольгалар[2], әллә нинди зур куәткә ия булган Муромецлар[3], хыялый батырлар, фәләннәр бар да аларның хәтерендә һәм телендә. Алар буны китаптан күреп сөйләми, бәлки аны халыкның ничәмә гасырлык хатирәсе саклаган – ул телдән-телгә килгән.

Ничек кенә булса да, кара гавам үзенең тарихи халык икәнен, күптән яшәп килеп, заманында әллә нинди куәтләр күрсәтә алдыгын белә.

Ә бездә юк.

Безнең тарихи дөньямыз бик күп халыкларныкыннан да әллә ничә мәртәбә артык бай, киң һәм мөмтаз булса да, ни өчендер, голяманың каләме тик торган, халык хыялы да аны бер якка ташлап, кырык башлы аждаһалар белән сугышкан Гали батыр (хәзрәте Гали)[4] әкиятләренә бирелеп киткән.

Халык Батыйны[5] белми, Мамайны[6] ишеткәне дә юк, бөек йөрәк Сөембикәне[7] дә хәтерләми, хәтта бөтен дөньяның телендә һәр көн чәйнәлмәктә булган даһи Чыңгызны[8] да бик азлар, тик азлар исемен генә белә.

Шундыйлар хакында ни бер әкият булсын, ни бер мисал сөйләнсен; болар хакындагы сүзләр кара татарның бер дә йөрәгенә җитми; гавам боларга үзенеке итеп карый белми, баланың атага мөнәсәбәтенә охшаш бер якынлык тумый.

Голямасы – галимнәре.

Мөмтаз – башкалардан өстенрәк.

Ә иске голяма исә боларның барына берьюлы, бер дә кызганмыйча, ләгънәт кенә яудыра: алар залим, алар хунхор, алар дөньяны харап иткән, хәтта бу җүләрлек яңа матбугатта да урын алгалый, ягъни ул пычрактан, ул мәгънәсез әкияттән әле һаман зыялымын дигән татар башы да арынып җитә алмый.

II

Ләкин тарих бабындагы агым хәерлегә таба.

Тәрәккыйпәрвәр каләмнәрдән борынгы хатага карап, тарихи дөньямызга пычраклар чәчрәткәләү дәвам итсә дә, матбугат вә әфкярнең куәтле агымы хакыйкый эзгә төште инде.

Көне килер, без тәмам эшләнгән «милли тарих»ка малик булырмыз, һәм ул безнең йөземезне кызартмас, безгә үткән көннәремезне үзенең чын кыяфәтендә ак вә якты сурәттә күз алдымызга китерер.

<…>

«Милли тарих» димез. Соң ул бездә бармы? Хәзергә юк. Ләкин булачак. Аңа нигез салынган. Аның мәсьәләләре мәйданга чыгарылган. Байтак материалы да хәзерләнгән. Чит кавемнәр эчендә безем тарихымызның хадимнәре бар. Анлар эзли, тикшерә, татар оныткан мазыйны заманның томаны эченнән күз алдына чыгарырга тырыша.

Бу мөкаддәс хезмәткә кул сузучылар үз эчемездә дә, мең шөкер улсын, күренә башлады.

Берничә тарихи язма әсәрләр табылды. Төрле юллар белән, әлбәттә, бик зур мәшәкать кертеп эшләнгән байтак тарихи китаплар матбугат дөньямызны зиннәтли башладылар.

Хунхор – канэчкеч, тиран.

Әфкярнең – күпчелек фикеренең.

Малик булырмыз – ия булырбыз.

Тарихымызның хадимнәре – биредә: тарихыбызны өйрәнүчеләр (тарихчыларыбыз).

Мазыйны – үткәнне.

Мөкаддәс – изге.

Башлыйк заманнар тәртибе белән:

1. Мөхтәрәм Шиһабеддин әл-Мәрҗани хәзрәтенең «Мөстәфадел-әхбар»ы[9].

Һәрбер әсәрне иң әүвәл алган мәүзугысының әһәмияте ягыннан; икенче, шул мәүзугъта буның ничаклы хезмәте тия алу җәһәтеннән; өченчедән, ул әсәрнең язылган заманы – тарихи җәһәттән карап тәкъдир итәргә вә шул өч җәһәттән мөляхәзә белән кыйммәт бирергә тиешле. «Мөстәфадел-әхбар» исә бу өчнең каюсы белән генә карасаң да, бик бөек кыйммәткә җаиздыр.

Ул безгә иң әүвәл үз исемемезне бирде: «татар» дип атады. Бөтен татар дөньясында татар тарихы хакында һич нәрсә уйламаган заманда, башлап «милли тарих» сүзен кузгалтты, хезмәтенә ни мадди ярдәм күрмәдеге, ни мәгънәви тәшәккер ишетмәдеге, хәтта шуның өчен бөтен замандашлары тарафыннан сүгелдеге хәлдә, һичберенә карамый, армый-талмый, кабер ташлары эзләп йөрде.

Ул заманда моның шикелле бер әсәр чыга алуның чын әһәмиятен күрсәтү өчен, гыйбарә табып булмый. Бондый урыннарда матур язуны белдереп, иртә килүче сандугачка охшаткалыйлар.

«Мөстәфадел-әхбар» да безем милли тарихның башлангычы – аның киләчәген хәбәр бирүче бер әсәр иде. Шуның илә бергә аның бик ныклы нигезедер.

2. Рәшид казыйның «Чулпан йолдыз»лары[10].

Бу әсәрнең милли тарихка фән рәвеше белән хезмәт җәһәтләре булмаса да, заманнарында яхшы тел, куәтле инша илә язылган әсәрләрдән булып, халкымызның эчендә азмы-күпме тарихи мәгълүмат бирергә хезмәтләре тиде.

Мәүзугысының – темасының, проблемасының.

Тәкъдир итәргә – бәя бирергә.

Мөляхәзә белән – игътибар белән уйлап, фикер йөртеп.

Каюсы – кайсысы.

Җаиздыр – яраклы, туры килә торган.

Тәшәккер ишетмәдеге – рәхмәт ишетмәгәндә.

3. Ризаэддин бине Фәхреддин әфәнденең «Асар»ы[11].

Менә болар, чыннан да, хезмәт, күп көч кертеп язылган әсәрләр урынында нәмунә итеп күрсәтелерлек нәрсәләрдер!

Бунын хәзергә чаклы унбиш җөзьә чыкты. Һәммәсе үз бабында береннән-бере мөһим. Һәммәсе – татар тарихы өчен бик вә бик кыйммәтле материаллардыр.

Менә болар китап язып, рисалә чыгарып акча алу, шөһрәт казану гына түгел, болар чын мәгънәсе белән хезмәт, хезмәт, хезмәт инде. Боларны йокы арасында башыңа кергән хыял буенча берничә көндә сызгалап ташларга мөмкин түгел. Болар өчен, боларның бер бит, бер юлы, хәтта гади бер цифры өчен бәгъзан мөәллифләренә әллә ничаклы иске, кульязма китаплар актарырга, әллә ничаклы тузан йотарга, әллә кемнәр, әллә нинди васиталар аркылы, әллә кем муллалар хакында мәгълүмат җыярга, әллә кайдагы кабер ташларыннан язу укып йөрергә, шул һәвәстән адәм укырлык бер нәрсә чыгару өчен, әллә ничаклы баш ватарга лазем буладыр.

Боларга киткән куәтнең һичбер төрле мадди ярдәм китермәвен, әсәр язылып беткәч бастыру өчен һәрбер җөзьәләрендә, әллә ничаклы азап чигәргә туры килүен дә игътибарга алсак, «Асар»ның хадименә тагы бер мәртәбә ихтирам артырга тиеш.

<…>

Ризаэддин әфәнденең «Исламнар хакында хөкүмәт тәдбирләре» атлы әсәреннән[12] ике җөзьә чыкты. Боларның да тарихымыз юлында әһәмиятләре шөбһәсез.

Нәмунә – үрнәк.

Җөзьә – кисәге, бүлеге.

Бабында – бүлегендә, биредә: «өлкәсендә» мәгънәсендә.

Рисалә – кечкенә китап.

Бәгъзан мөәллифләренә – кайсыбер язучыларына.

Васиталар аркылы – чаралар, юллар белән.

Һәвәстән – теләктән.

Хадименә – хезмәтчесенә, биредә: «язучысына, авторына» мәгънәсендә.

Тәдбирләре – чаралары.

4. Мәккәле Морад әфәнденең гарәби телле «Тәлфик»ы[13], Мәрхүм Гайнетдин Әхмәровның рисаләләре[14], Хәсәнгата казыйның мәшһүр тарихы[15] да шул җөмләдәндер.

Болардан иң мөһиме, әлбәттә, Хәсәнгата әфәнденекедер. Ул үзенең мөкаддимәсендә шул әсәр юлында бик күп еллар гомер сарыф кылганын сөйли. Әлбәттә, шулайдыр. Мәшһүр Бокль, дөньяда башка нәрсәләр барын онытыр дәрәҗәдә гел шуңа бирелеп кенә эшләдеке хәлдә, 21 ел гомерен сарыф итеп, үзенең «Англия мәдәнияте тарихы»н[16] да тик бер генә җөзьэ бирә алган иде.

Хәзергә Хәсәнгата әфәнденең бер җөзьэ чыкты. Милли тарихның бөтен торышы программа итеп алган беренче әсәремез булганлыгы өчендер, аны бик алкышлап каршы алдылар.

Кайберәүләр аның теленә бәхәс итә. Ләкин бу фәнни игътираз түгел. Теленең авырлыгы мәктәпкә керә алмавына, аз үтүенә сәбәп булырга мөмкин, ләкин фәнни әһәмияткә зарар бирә алмый. Хәсәнгата әфәнденең надир хезмәтенә тәшәккердән соң, аның әсәреннән байтак мөһим мәнбәгълардан мәхрүм булганлык күренеп тормакта идекен әйтми узып булмый. Төрек вә татар хакында бер русларда гына да шулчаклы материал бар ки, ул әсәрләрнең тик фиһристен генә язып чыгарга да берничә фельетон кирәк булыр иде. Боларның күбе сатылмыйлар да ук, тик дарелфөнүн-фәлән китапханәләрендә генә саклана. Мөәррих өчен, әлбәттә, бу материалга якын торырга кирәк. Хәсәнгата исә читтәрәк иде. Дәхи аның тоткан әсасы хакында игътираз бар. Ул төрекләрне төрле кабиләгә аера да һәрберен

Мөкаддимәсендә – керешендә.

Игътираз түгел – фикеренең дөреслеген инкяр итми.

Аз үтүенә – аз сатылуына, әкрен таралуына.

Надир – сирәк очрый торган.

Мәнбәгълардан – чыганаклардан.

Фиһристен – исемлеген.

Фельетон – биредә «мәкалә» мәгънәсендә.

Мөәррих – тарихчы галим.

Әсасы – нигезе, принцибы,

Игътираз – каршы килү, килешмәү.

үз уңаенча тикшерә башлый. Хәлбуки бөек тюркологлар һәм бу мәсьәләнең авторитетларының тәхкыйкатенә караганда, төрекләрдә борын андый мөстәкыйль кабилә булмаган, уйгур димәк, скиф, фәлән димәк, болар коры сүзләр генә, күчеп йөрүче исемнәр генә булган.

5. Һади Атласиның «Себер тарихы»[17]. Себердә «Сибирия» гәзитәсе[18] баш күтәрде. Казанда шуның белән бер көннәрдә «Себер тарихы» чыкты.

Имам Халиди әфәнденең «Тәварихы хәмсәи шәркыйә»сен[19] дә онытырга ярамый.

6. «Шура» журналында басыла килгән ханнар тәрҗемәи әхвале[20] белән, «Төрек юрды»ндагы мәкаләләр[21] дә төрек вә татар тарихы хакында мөһим бер хезмәтне үтиләр. Хосусан Йосыф Акчура әфәнденең ул журналда басылып килмәктә улган «Чыңгыз хан»ы[22] – һәр татар, һәр төрек мәшһүр тәгъбирне бөти итеп тагарга тиеш булган кыйммәтле нәрсәләрдер. Йосыф әфәнденең бу мөһим әсәре, әлбәттә, китап шәкелендә чыкса кирәк[23]. Акчура каләменнән түгелгән энҗеләр бервакытта да ятып калырга тиеш түгел.

<…>

V

Мәкаләмне Зәки Вәлиди әфәнденең яңа гына чыккан «Татар вә төрек тарихы» мөнәсәбәте белән яза башлаган идем. Бераз урап булса да, инде аңа кайтыйк.

Тагы бер мәртәбә өмид өзмәскә мөмкин: яшь тарихчыбызның әсәре үзенең һәр бите, һәр бабы белән күп хезмәт, белеп һәм яратып кертелгән хезмәтне аңдырып тора. Әсәр бөек тюркологның, надир авторитетларның илһамы белән, надир һәм кыйммәтле, вә ышанычлы мәнбәгълардан алып эшләнгән. Китапның кәгазе яхшы, басмасы матур. «Милләт»нең мәйданга

Тәхкыйкатенәнә – тикшеренүләренә.

Хосусан – бигрәк тә, аеруча.

Шәкелендә – формасында.

Аңдырып – аңлатып, күрсәтеп.

Надир – сирәк.

чыгарган матбугаты арасында тәхсин итәрлек дәрәҗәдә эшләнгән бер әсәр булды.

Зәки әфәнде төрек тарихын икегә бүлә: истикъляль дәвере, мәхкүмиять дәвере. Беренче дәвер – бишектән алып Казан ханлыгы егылгангача. Икенчесе – аннан соңгы заман. Әсәрнең хәзергә шул беренче дәвергә гаид бер генә җөзьэ чыккан.

Бик хаклы уларак, борынгы төрек язуларыннан, иске тарихи хәрефләребездән [...]* харита да кушылган. Бездә тарихи харитадан бер бармактай нәрсә дә юк иде. Аны кертеп бик яхшы иткәннәр. Һәм харитага алынган җир дә бик муаффәкыять белән сайланган. Ул төрек-татар тарихының иң якты сәхифәсен, борынгы шәүкәтенең иң бөек дәверен күрсәтеп тора. Иштә, әсәрнең тышкы күренеше, бөтен торышы шундый тәэсир бирә.

Зәки Вәлиди әфәнденең тарихын бик ваклап, бик тәфсилләп тикшереп чыгу арзуым иде. Ләкин булмады; бик гомуми булган бер-ике сүз белән кичәргә мәҗбүрмен.

1) Бу әсәр, – төрек вә татарның туган көненнән башлап, безем истикъбаль дәверләремезне гомуми, ләкин кыска рәвештә сөйләп чыккан бердәнбер татарча китаптыр. Гомуми агымга ияреп, монда да ханнар һәм сарай интригалары байтак урын алган исә дә, төрек халкының иманы, әхлагы, җан тормышы, имтиязлары, әдәбияты, мәдәнияте, төрле дәвердәге хәятлары хакында да күп кенә сүзләр бар. Ләкин җитәрлек дип булмый.

Тәхсин итәрлек – мактап искә алырлык.

Истикъляль дәвере – бәйсезлек дәвере.

Мәхкүмиять дәвере – икенче бер дәүләтнең хөкеме (хакимияте) астындагы дәвер.

Гаид – караган, бәйле.

* Бу урында текстта бер юл киселгән.

Харита – карта (географик һ.б)

Муаффәкыять белән – уңышлы.

Шәүкәтенең – көченең, куәтенең.

Арзуым – теләгем, омтылышым.

Истикъбаль – киләчәк.

Имтиязлары – өстенлекләре.

Тирән диңгез хәлендә булган бу олуг мәсьәлә киләчәк мөәррихләремез өчен бик вә бик зур хезмәт калдырган.

2) Зәки әфәнденең теле мактаулы түгел. Иншасы да начарга якын. Бу җәһәттән ул бик күп эшләргә, каләмен, ифадәсен ачык вә табигый хәлгә төшерер өчен байтак иҗтиһад сарыф итәргә тиешле.

Тарихи китапларда асыл кыйммәт мөндәриҗатта исә дә, теле дә аңа бер зиннәттер. Шуңа күрә бу якны да игътибарга алмалы.

3) Аннан да мөһиме: телендә генә түгел, тәртибендә, әсәргә җан бирүдә дә мөәллифнең байтак йомшаклыгы бар. Ул хисапсыз күп материалны җыя, ләкин шуны табигый тәртипкә салып, җилемләп, тәмам җанландырып бирә алмый.

Күңел теле ки, бу дәрәҗәдә мул мөндәриҗат, шундый булып тезелсен иде, укучы, үзенең күз алдында китап барын онытып, вакыйгалар җанланып үткәне кебек бер хәл тойсын, төрек кавеменең тарих агымы аның хәтерендә һич мәшәкатьсез үк ачык булып калсын иде.

4) Бу әсәрдәге төрек вә татар тарихы хакында тирән тәхкыйкат вә назик тәхкыйкат, әлбәттә, эзләп булмый. Ул буңа керешми дә. Аның бар әмәле – төрле заманда, дөньяның төрле тарафларында җитешеп, безем тарихымыз юлында хезмәт кылган олуг галимнәрнең төрле җирдә, әллә нинди тарау һәм таркау бер хәлдә булган хезмәтләреннән файдаланып, шуларда булган материалны бер җиргә җыю, тәртипкә кую вә шуны татар укучысына тәкъдим итүдер. Һәм мөәллиф бу юлда вакытын да аямаган, хезмәтен дә кызганмаган. Китапның һәр бите күрсәтә ки, ул төрек вә татар тарихына азмы-күпме интисабы

Ифадәсен – аңлатып бирүен, аңлаешлы итүен.

Иҗтиһад – тырышлык.

Мөндәриҗатта – эчтәлектә.

Мөәллифнең – китап язучының.

Тирән тәхкыйкат вә назик тәхкыйкат – борыннан ук килгәнлеген һәм тулылыгын, дөреслеген раслый торган нечкәләп өйрәнелгән хакыйкатьләрне.

булган галимнәрдән берен дә коткармаган. Төрек, гарәп, фарсы әсәре өстенә, кытай мөәррихләреннән да файдаланган, инглизләр дә калмаган. Һәр җирдә игътимад илә каралган франсәле Леон Каһуннар[24] да мөһим урын алган. Олуг энциклопедияләр, тарихи журналлар да мөсаһәлә ителмәгән. Бу мәсьәләгә даир могтәбәр рус галимнәренең кыйммәтдар таснифәтеннән хави булган сансыз җилдле дарелфөнүн нәшрияты да бик җентекләп тикшерелгән. Шуларның барыннан килеп чыккан «Төрек вә татар тарихы».

Бу әсәр халкымызга тарихи мәгълүмат биргән өстенә тарихчыларымызны бик күп мөнбәгъләр, надир әсәрләр белән дә таныштыра. Һәрхәлдә, дикъкать итәрлек, игътибарга алырлык булып, әһле тарафында җитди рәвештә тикшерелергә чыннан мөстәхикътыр. Милли тарихны фәнни бер мәсьәлә итеп кузгалтуның вакыты бик җиткән иде.

РУС, ТӨРЕК ВӘ ТАТАР ТАРИХЫННАН

(Романовлар ханәданының[10] 300 еллык шәүкәте мөнәсәбәте белән Киев шәһәреннән)

<…>

Адәм туа, үсә, егетләнә, яши һәм картая.

Интисабы булган – мөнәсәбәте, бәйләнеше булган.

Коткармаган – биредә: «игътибарыннан читтә калдырмаган» мәгънәсендә.

Мөәррихләреннән – биредә: «тарихчыларының хезмәтләреннән» мәгънәсендә.

Игътимад илә – таянып, ышаныч белән.

Мөсаһәлә ителмәгән – игътибарсыз калмаган.

Даир – бәйләнешле, караган.

Кыйммәтдар таснифәтеннән хави булган – кадерле бүлекләрен эченә алган.

Сансыз җилдле дарелфөнүн нәшрияты – күп томлы университет басмалары.

Мөстәхикътыр – лаеклыдыр, хаклыдыр.

Ханәданының – династиясенең.

Милләтләр дә шуның кебек үк дәверләр кичерәләр. Һичбер милләт мәңге яшәми. Тарих бервакыт дөньяны кулларында уйнатып та соңра телләрдә исеме генә калган милләтләр белән тулы. Ләкин, ләкин төрек, татар халкының гомере, яшәеше, язмышның аңа мөнәсәбәтендә артык тиз үзгәрүчән булуы искиткеч бер хәлдәдер.

Бату тарафыннан хәрабәгә әйләндерелгән карт Киев[1] бүген үзенең гомерен үз мәдәнияте белән гөрләп яши… Шул ук даһи тарафыннан үзенә пайтәхет итеп төзелгән Сарайның бүген, Хода хакы өчен, урынында, ичмаса, бер ташы да калмаган…[2]

Бу тиз үзгәрү бер Бату эшләрендә, бер Киевта, бер Сарайда гына түгел, бу – бөтен төрек вә татарга гам булган бер фаҗигадер.

Бу хакта төрекләр белән рус арасында җир белән күк арасыдай аерма бар. Рус һичбер вакыт дөньяның астыны өсткә китерерлек куәт күрсәтмәде. Ул һәммә эшендә авыр, акрын кузгала, ләкин туганыннан бирле һаман үсә, зурая, ныгый…

Әмма төрек тарихы баштанаяк бер-бер артлы тезелгән куәтле ташкыннардан, мөдһиш туфаннардан, вулканнардан гыйбарәт.

Тарихта бәни адәмнең башыннан кичкән иң куркыныч яки иң мөһим вә иң мөмтаз вә мөстәсна вакыйгалар төрек вә татар куәтеннән туа килде. Ләкин боларның һичбере бер-беренә сәбәп вә нәтиҗә рәвешендә ялганмадылар… Һәммәсе аерым, өзек, диңгез дулкыннары рәвешендә нигезсезләр иде…

Һәммәсе, күктә яшьнәп, адәмнәрнең котын очырып, тиз үк юк булган яшен шикелле, кыска гомерле булдылар. Бәлки, монда яшәгәнгәдер, Киев, Бату хан, аның артыннан бүген урынында бер ташы да калмаган Сарай исемә килә; соңра иске пайтәхетләрдән Каракорым[3] Шәһри Болгар[4] күз алдыннан үтә дә, күңелдән

Гам – уртак.

Мөдһиш – куркыныч.

Бәни адәмнең – адәм баласының.

Мөмтаз вә мөстәсна – кайсыдыр ягы белән башкалардан өстенрәк булган, аерылып торган.

ихтыярсыз «Илаһым, ник соң татар вә төрек углының бәйрәмнәре бу дәрәҗәдә кыска була икән?» дигән сөальләр кичә.

Хакыйкатән, шашылачак мәсьәлә. Шулчаклы куәтләр. Шу дәрәҗәдә каһарманлыклар… Ә ни дәрәҗәдә аз гомерләр. Әле күптәнме госманлы төреге Европага дәһшәт бирә иде[5]. Әле күптәнме Анатулы гаскәре Вена капкасында иде...[6] Шуннан күпме генә вакыт үтте дә, кичәге көтүчеләре бүген актык төрек тәхетен сөрмәк әмәл кабихенә төштеләр[7].

Бу бер госманлыларда гына түгел, бөтен тарихыбызда шулай. Күргән куәтләрнең яшен рәвешендә ялтырап та тиздән югалуы, бөтен төрек вә татар тарихы буена һәр җирдә, һәр адымда үзенең хөкемене йөртеп килгән бер хәлдер.

Шул хәл белән бәйләнгән дәхи берничә сыйфат безне рус халкының тәмам киресенә куя. Болар безнең милли хәятымызның язмышында ничаклы авыр нәтиҗәләр тудырса, русның хәзерге шәүкәтенә шул дәрәҗәдә ярдәм иттеләр, итәләр һәм итәчәкләр.

Хәят һәвәсенең куәтле булуы, бер яктан, зур файдалы вә кыйммәтле бер хасыйләт улмак илә бәрабәр, милли намусны үз мәнфәгате юлында корбан иттерерлек мәртәбә җитсә, кавимият өчен бу иң бөек афәтләрнең берен тәшкил итәдер.

Татар бәйрәмнәренең кыскалыгында, безнең тарихи бәхетсезлегемездә шул югарыгы сыйфат бик зур роль уйнап китте. Моңа тарихымызның һәр адымында очрашабыз.

Тарихе рус өчен руслык шу дәрәҗәдә мөкаддәс ки, дөньяның һичбер мәнфәгате өчен ул аны корбан итмәячәк. Ул – аның табигый заруриятләреннән бере; ул аны хәтереннән чыгара алмый һәм аның юлында һәрнәрсәсен фида кылырга, һәрбер газабын күтәрергә әзер. Мәскәү, Киев хәяты, Бату, Наполеон,

---

Төрек тәхетен сөрмәк әмәл кабихенә төштеләр – Төркия дәүләтен юкка чыгару теләге белән яман эшкә керештеләр.

Хәят һәвәсенең – яшәү теләгенең.

Кавимият – милләтчелек, патриотизм.

Мөкаддәс – изге, хөрмәтле.

Заруриятләреннән – үтә кирәкле, мөһим булган халәттән.

Фида кылырга – корбан итәргә.

Сигизмунд көннәре моңа җанлы шаһид була алырлар[8]. Гомумән, тарих русның руслык намусы исеменә каршы киттеген, дошман ягына чыгып, руслыкка каршы кылыч күтәргәнен белми.

Әмма татар алай булмады. Аның «үзем»е, аның хәяттагы бер мәнфәгате һәрвакыт һәр җирдә татарлык намусы дигән тойгыны җиңә килде. Татар шаһзадәләренең, юк кына интригалар тәэсире белән хилаф якка чыгып, үз милләттәшенә каршы кылыч күтәрүе[9] һәрвакыт рус гаскәре эчендә татарга каршы күкрәк киереп сугышучы татар угылларының булуы, дәхи хәятлары өчен рус дөньясын татар фамилиясе илә тутыручы бәк вә морзаларымызның[10] хисапсыз күп икәнлеге кемгә мәгълүм түгелдер? Гәрәй ханның рус хәтере өчен Сарай хөкүмәтен астын өскә китерүен[11], Касыйм татарларының әүвәлге хәрәкәтләре[12]. Һәрвакыт татар бәхетсезлеге өстенә тәхет кора килгән Шаһгалинең кылганнары[13] кемнең күз алдында түгел?

Без үз кулымыз белән газиз Сөембикәне Мәскәүгә рәһенгә бирдек[14]. Иң гаҗәбе – аның милли намусы шуңа түзде, иң намуслылардан санадыгымыз шул бөек йөрәк тә милли намус юлында хәятка фида итеп нәмунә бирә белмәде. Хәят һәвәсе аны Мәскәүгә китеп булса да яшәү, әлбәттә, «яшәү – үзе яшәү» дигән бер вак эшне күтәртте.

Рус халкы шундый бер эшне кылганчы мең мәртәбә җан бирер иде. Ул эшнең булуы кайда, хәтта рус рухын белгән адәмнәргә газиз царица*ларын басурманга бирү… дигән сүз ук ничектер бөтенләй рус теленә ятмый, якын килми…

Сөекле царицаны басурманга бирү бу мөмкинме?! Һич юк! Әмма без Сөембикәне бирдек, ул үзе дә, милли намус белән хәят арасында каюсын сайлау хакы бирелгәндә, соңгысын өскә тотачагын күрсәтте.

Хилаф якка – каршы якка.

Рәһенгә – тотык итеп.

Нәмунә – үрнәк.

* Бу сүз кириллицада басылган.

Милли намусның башка бер мәнфәгать вә максат алдында җиңелүе дип тәгъбир итдегем бу хосусият – безем табигатемезнең, безем психологиямезнең кавимият ноктасыннан карагандa иң кара, иң зарарлы бер сыйфатыдыр. Тарихи эшләремездә күптәннән бу хосусият үзенең тәэсирен йөртә килде. Гомумән, без[дә] сатлыкҗаннарга байлык зур…

Шәхсиятнең тарихта нинди роль уйнавы кебек, күп чәйнәлеп тә, һаман өзеләә алмаган иске мәсьәләгә кереп китәргә кирәк тапмыйм, бу аның урыны да түгел. Ләкин тарихта бик еш очраша килгән рус белән төрек-татар кавеменең язмышларында шул мәсьәләне искә төшерәчәк хосусиятләр бар. Бу һәм русның бәхетенә хезмәт итә килгән куәтләрнең, бигрәк тә татар бәйрәмнәренең кыскалыгына сәбәп булган хәлләрнең береннән, бәлки, беренчеләреннәндер. Русия, рус дәүләте дә, рус шәүкәте дә – үзенең хәзерге бөек мәртәбәсен алуда аерым шәхесләрдән бигрәк, рус халкының рухына, халыкның руслык куәтенә бурычлыдыр. Әмма безем бөтен тарихыбыз, бигрәк тә тарихыбызның шәүкәтле минутлары, гомумән, беренче куәтнең аерым шәхсиятләремездә була килгәнен күрсәтәләр. Безнең тарихыбызда халык куәте, халык рухы дигән мәфһүм үк юк. Халыкның материал булып хезмәт итүен инкяр сукырлык булыр. Ләкин халык үз тарихын үзе башлап йөртмәде. Безнең һәммә дәүләт инкыйлабларымызда баш кузгатучы гына түгел, язмышны йә ул, йә бу якка боручылар, халык рухы түгел, бәлки шәхесләр.

Чыга Атилла[15]… Дулкынлана халык… Ясала гаскәр… Менә сезгә кешелек тарихында яңа дәверләр… Зур инкыйлаблар… Менә кузгала Чыңгыз[16], ниһаясез куәте белән ул чи материалдан бер халык ясый да дәүләт кора, дөньяны биетә, бөек императорлык тудыра… Менә Батулар[17]… Менә Тимерлан[18]… Мамайлар[19]…

Тәгъбир итдегем бу хосусият – алда әйтеп үткән бу үзенчәлек.

Шәхсиятнең – шәхсилекнең.

Мәфһүм – төшенчә.

Инкяр – кире кагу, танымау.

Инкыйлабларымызда – түнтәрелешләребездә.

Яңа заманга киленсә, менә Төркия хәлләре, анда бер Мидхәт паша[20] ялгыз башына бөтен бер мәмләкәткә мәшрутиять тудыра… Ләкин яңлыш атлаган бер адым эшне харап итеп, куәт явыз кулга эләгә дә мәшрутиять үзенең атасы белән бергә гүргә керә… Шуннан мәмләкәт утыз еллар богавында ыңгыраша.

Татар дөньясында шундый бер минут булса, утыз көн эчендә утыз җирдә утыз адәм үзен хан игълан кылыр да, утыз мәртәбә сугышып, кан вә үлем белән дөньяны тутырган булыр. Безнең тарихыбыз дөньяның артык мөстәсна даһилардан булган шәхсиятләргә бай. Шулар, әлбәттә, әхвәлнең, заманның мөсагадәсе белән тарихта куәтле ташкынлы, бөек туфаннар... Мөһим инкыйлаблар… Зур дәүләтләр вөҗүдкә китерделәр… Ләкин һәммәсе кыска гомерле булды. Һәммә бәйрәмнәр күз ачып күз йомганчы үтеп китте.

Угыз ханнар[21], Атиллалар, Чыңгыз, Бату, Тимер, Мамайлар, Госманнар[22], Мидхәтләр… Һәрбере яңа мөшкиллек белән дөньяга килде… Халык язмышы шундый куәтләр уңгаеннан, ахры… Шуңа күрә сәяси бәхәсләр, туктаусыз дулкынланып, алмашынып, гел җил тәэсиренә калды… Алтын Урдада бер көн ничә хан алмаштырган тәхетләр, Казанда аз бер заманда халык яратмаган Шаһгалинең өч мәртәбә ханлыкка менүләре...[23] Бүгенге төрекнең һәр ел ун мәртәбә кабинет алмаштырулары...[24] Болар – бар да төрек-татар агымнарының халык тормышы, халык рухы төбеннән кайнап чыкмавын, бәлки диңгез өстендәге күбек кебек иттифакый җилләрнең куәте илә хасыйлә килгәнен сөйләп тормакта булган шаһидләрдер.

Һәм безнең трагедияләремезнең бере, бәлки, беренчесе шулар да… Безем бәйрәмнәремезнең кыскалыгы, без бүген

Мәшрутиять – конституцион монархия.

Мөстәсна – башкалардан аерылып торган.

Мөсагадәсе – мөмкинлек бирүе.

Вөҗүдә – барлыкка.

Мөшкиллек – авырлык, кыенлык.

Иттифакый – очраклы.

Хасыйлә килгәнен – хасил булуын, барлыкка килүен.

дөньяга дәһшәт бирәчәк куәтләр, шәһәрләр белән уйнап та, иртәгә үз пайтәхетләремезнең җимерелә башлавы, бераз заман үтмичә, алар урынында бер данә таш та калмаслык мәртәбәдә юкка чыккан Каракорым, Сарай, Шәһре Болгар хәлләре вөҗүдкә килүе, шул трагедиядән мөтәәссир идекендә шөбһә юктыр.

Төрек вә татар эшне эш булсын өчен түгел, бәлки үзенең куәте күренсен өчен эшли. Без һәммәбез «Булса, мин дигәнчә булсын, булмый икән кадалып китсен» дияргә хәзермез. Тарихе рус белән татарның эгоизмын үлчәгәндә, безнеке исә искиткеч мәртәбәдә артык булачак.

Безнең туктаусыз дулкыннан гыйбарәт булган иске тарихымызда бер-береннән куәтле вә мөмтаз булган бөек даһиларымызның куәте, шәхси кәмаләтләре балкыса, рус тарихы баштанаяк халык җанының хәрәкәте, халык күңеленең үзе башлап, руслык вә христианлык өчен кайгырдыгы күренәдер. Рус тарихында аның бөек шәхесләре эшләмәде, һәрнәрсәдә халыкның үз куәте, үз теләге белән йөрде дисәк, хакыйкатьтән ерак киткән булырбыз. Юк, шәхсиятләрнең тәэсиреннән башка тарих булырга мөмкин түгел. Ләкин тарихи вакыйгаларга сәбәп булган куәт, халыкның үз йөрәгендә торып, шуның тәэсире белән, бөек шәхесләр мәйданга атылуы белән, мөнади даһилар чыгып та, шулар үзләре халык ясау, халыкка кузгалыш бирү арасында зур аерма бар.

Төрек-татар тарихы – соңгы эздән, рус исә беренчедән акты. Бу хәл рус дәүләтенең беренче нигез ташлары хакындагы экиятләренә чаклы тәэсир иткән.

Алар үзара бер падишаһ эзли. Безем татарда шундый бер хәл булса, арадан бере чыгар да, кан вә ут дәрьялары ачып, үзенә тәхет корыр яки уртада бетмәс-төкәнмәс анархия башланыр иде. Безем татар табигатендә бондый эш ике мөхальнең бередер.

Мөтәәссир идекендә – йогынтысы, тәэсире булуында.

Мөмтаз – өстенрәк.

Кәмаләтләре – өстенлекләре, булдыклылыклары.

Мөнади – чакыручы, өндәүче.

Мөхальнең – мөмкин булмаган, абсурд эшнең.

Бервакыт рус халкы үзенең нәселдән нәселгә агып килгән хөкемдарлыктан туя, ризасызлана. Тәхет буш. Аңа падишаһ кирәк. Уртада без Рюрих нәселеннән мөстәхикъ дигән әллә ничаклы карт кенәзләр бар. Ләкин халык алардан хәер көтми, шуңа күрә үзе ышанган берсенә – Годуновка ялына башлый[25]. Ул кабул итми… Тәмам утыз кат ялваралар, ниһаять, халык дигән эш вөҗүдкә килә.

Әмма авыр, акрын рус халкы, андый шәхес уйларына бик тиз бирелә алмый. Дөрест, аның садә вә йомшаклыгыннан файдаланучылар булгалый иде. Ләкин ул вакытлы була, халык айный да тагы үзенең Русиясе, руслыгы хөрмәтенә ни-нәрсә файдалы булса, шул эзгә төшә иде.

Гомумән, рус руслыгына нык ышана; халык көче аңарда авыр көннәрдән, күп газаплардан соңында үзен күрсәтә ала… Еракка бармыйча, тик Наполеон һөҗүменә каршы Русиянең тоткан хәрәкәтен генә хәтергә алу бу халыкның зурлары, каһарманнары түгел, бәлки шул чабаталы гавамы ничаклы эш кыла алачагын ачык күрсәтәдер[26].

Милләт рухы вә милләт табигатенең көзгесе булган әдәбиятка күз салсак, рус кавемендә халык, халык куәте дигән мәфһүмнең ни дәрәҗәдә тирән тамыр җәйгәнлеген, халыкчылык боларның канына сеңгәнлеген ачык күрәчәкмез. Башка һичбер милләттә булмаган дәрәҗәдә бай икәнлеге әһле тарафыннан тасдыйк кылынган рус халык әдәбияты, шуның иң караңгы җирләрендә телдән-телгә җырланып, сөйләнеп килгән җыр вә экиятләре, гомумән, шул руслык, христианлык юлында кайгы-хәсрәт көйләреннән яки милли каһарманнар хакындагы кыйсса вә дастаннардан гыйбарәт ки, бу кара гавамның үзе дә

Мөстәхикъ – хаклы, лаеклы.

Вөҗүдкә килә – барлыкка килә.

Мәфһүмнең – төшенчәнең.

Әһле тарафыннан тасдыйк кылынган – халкы тарафыннан расланган.

Гавамның – халыкның.

руслык намена ни дәрәҗәдә якынлык тойганына шәһадәт бирмәктәдер.

Әдәбияты нәфисәгә киленсә, аңардан да баштанаяк руслык, рус рухы, рус өчен кайгыру, рус куәтенә таяну һәм эшне халыкның үзеннән көтү аңкып тора…

Дөньяда сәнгатьлелеге вә нәфасәте илә руснықын әллә кая калдырган әдәбиятлар күп улдыгы хәлдә халыкка якынлыгы, тик халык өчен яшәү, халык йөрәгеннән туып, аның авыр хәятына бер нур, бер җиңеллек бирүне үзенә вазифа итеп алган булуы белән рус әдәбиятының бөтен дөньяда мөмтаз вә мөстәсна урын тотканлыгы мәйдандадыр.

Рус әдәбиятыннан үз кайгысына бер җиңеллек көтә. Шуңа күрә дә хәзер башка халыкларда бик киң урын тоткан «сәнгать өчен сәнгать» мәсләген рус моңарчы аңлый алмады, әле дә аңламый һәм аңламас та, чөнки ул аңа табигате белән үк сәлях түгел.

Аның һәр әдибе иң элек үзен халыкның угылы итеп хис кыла. «Язу» дигән сүздән рус хәятының авыр елларына «шифа эзләү» дигән мәгънәне аңлый… Икенче төрле әйткәндә, тарих агымында булган кебек, әдәбиятында да, сәнгатендә дә рус һәрнәрсәдән элек рус була, рус халкының рухы, куәте монда да һәммә нәрсәдән өстен йөри. Шуның газабы өчен кайгырыла. Тагы килеп шуңа ук таяна, шуңардан зур эш көтә… Рус әдәбиятында мөһим урын тоткан мәшһүр халыкчыларны безем төрек-татар төшендә дә күргәне улмадыгы кебек, моңарчы бөтен төрек вә татар дөньясында халык куәтенә бер мәгънә биргән, шуңа ышану вә таяну мөмкинлеген хис кылган бер әдип вә бер адәмне без күрә дә, ишетә дә алмадык…

Намена – исеменә.

Тойганына шәһадәт бирмәктәдер – тойганын күрсәтеп тора.

Әдәбияты нәфисәгә – матур әдәбиятка.

Нәфасәте – гүзәллеге.

Мөмтаз вә мөстәсна – башкаларга караганда өстенрәк булуы һәм башкалардан аерым.

Сәлях түгел – яраклы түгел.

Русның иң югары сәнгатькяре, бөтен дөньяда мөһим урын тоткан әдип вә мөтәфәккирләре исә шул чабаталы рус мужигын галәмнең өстенә мендерәләр, шул кара халыкта гыйлемнән, мәдәнияттән вә башка нәрсәдән артык куәт вә ышаныч күрәләр иде. Достоевскийның бу хактагы мәшһүр мәсьәләсе, аның һәммә хәзинә халыкта, халык табигатендә дигән нәзариясе[27], халык дигәнне аңларга өйрәнмәгән безем кеби бер кавемгә бик гыйбрәтле дәрес була белер. Глеб Успенскийлар[28], соңгы Горькийлар[29] бер якта калсын да, Толстойның бөтен гомере буенча шул халыкка ышануы, шул чабаталы мужик йөрәгеннән хәзинә эзләве, дөньяның бөтен философлары заманның ничә мең еллык гыйлем вә фәне бирә алмаган хәкаикъны рус гавамының йөрәгеннән, чабаталы мужикның игътикад вә хиссиятеннән алдым дигән мәшһүр игътирафы…[30] Бу инде, белмим, руста халыкчылык, халык рухына мәгънә бирү, аңа ышану вә таяну һәм аңардан зур куәт көтү хакында артык бер сүз әйтергә урын калдырамы икән?..

Рус ниләр күрмәде… Аның күкрәгеннән кемнәрнең туп вә мылтыгы үтмәде, аның йөрәгенә кемнәрнең кылычлары эз салмады… Аны Сигизмунд телгәләде… Аңа Наполеон үзенең авыр коралын кадады… Аны Бату яралады…

Ләкин ул – бәхетле кавем, имеш ки, шул кыйммәтле хосусиятләр белән яратылган табигате белән; яратылган табигате аңа тарихның шу җәһәннәменнән башы исән калып чыгарга ярдәм бирде, ниһаять ул, үзенең истикълялен дә кайтарып, хәятының бөек тавына атлый, анда җан көтә, үткән шәүкәтләренә бәйрәмнәр ясый башлады… Төрек… Рус… Бу ике халык тарих буена туктаусыз очраша килә.

Мөтәфәккирләре – фикер ияләре.

Хәкаикъны – хакыйкатьне.

Игътикад вә хиссиятеннән – инануы һәм сизүеннән, тойгыларыннан.

Игътирафы – белдерүе, б и р е д ә : «сүзе» мәгънәсендә.

Истикълялен – бәйсезлеген, мөстәкыйльлеген.

Җан көтә – яши.

«ГАНИ БАЙ» КИТАБЫ[1]

(Тәхрир итүчесе – Борһан Шәрәф[2])

Мөстәшрикъләр тәгъбиренчә, Волга хәвазасында «яңа туып килә торган» бер милләт бар[3]. Русия харитасында аның тоткан урыны, Русиянең хәят игътидаэсенә аның азмы-күпме күрсәткән тәэсире мәгълүм. Бу җәһәттән ул үзен күрше, ватандаш, хаким вә мәхкүм мәмләкәтләрнең һәммәсене тасдыйк иттергән ...

«Яңа туып килә торган» мәгънәсе белән булса да, ул милләтнең мәгънәвияте бар. Ул хәяты икътисадия вә маддиясендә күрсәткән хәрәкәтене, мәгънәви, гыйльми, рухи хәятында да күрсәтә: аның егерме биш яшендә генә булса да, мәктәбе, әдәбияты, ун яшендә генә булса да, театры, әфкяре гомумия тудырырга бик ныклап хезмәт итә торган матбугаты бар[4].

Ул туган җирендә үсеп чыккан. Мазыйсыз-нисез тәшкил итәргә теләгән, көчләп «милләт» булырга, мәдәни милләтләр арасына катышырга, алар силсиләсенә тезелергә маташкан бер милләт түгел. Аның мазыйсы бар, тарихы бар. Тарихның башка күп милләтләре кебек, ул да үзенең мәүкыйг җәгърафисе,

---

Тәхрир итүчесе – язучысы, төзүчесе.

Мөстәшрикъләр тәгъбиренчә – шәркыятьчеләр аңлатуынча.

Волга хәвазасында – Идел елгасы бассейнында.

Хәят игътидаэсенә – яшәешенә дошманлык күрсәтүе, золымлык итүе.

Хаким вә мәхкүм – хуҗа һәм [берәүнең] хөкеме астындагы (буйсындырылган).

Тасдыйк иттергән – таныткан.

Мәгънәвияте – рухи халәте.

Хәяты икътисадия вә маддиясендә – икътисади һәм мадди тормышында.

Әфкяре гомумия – җәмәгатьчелек фикере.

Мазыйсыз-нисез тәшкил итәргә – үткәннәрне исәпкә алмыйча гына оешырга, формалашырга.

Силсиләсенә – чылбырына.

Мазыйсы – үткәне (тарихы).

Мәүкыйг җәгърафисе – географик урыны.

мохите, тәшкилят димагыясе яратылып тудырылган тормыш белән коруне уляны яшәде, коруне вөстаны кичерде.

Искәндәр кәбир[5] гарәп милләтләрен, гарби кәвемнәрне шәрык милләтләренә, шәркый кавемнәргә алып барып аралаштырган, аларны бер-беренә мәдәният бирештергән, кан аралаштырткан кебек бу милләтнең Атиллалары[6], Чыңгызлары[7], Батыйлары[8] да, шәркый кавемнәрне, гарби кавемнәргә аралаштырган, аларны бер-бересенә таныштырган, аларны бер-берләренә кан аралаштырткан...

Атиллалар, Батыйлар, Рейн, Дунә елгаларны кичеп, кулларын күзләренә салып, җәнүб вә гаребкә таба, озакларга карадылар: җәнүб вә гареб диңгезләренә килеп җиткәнлекләрен күрделәр, татарлыкның мәүкыйг җәгърафи вә истиляи әразый ноктаи нәзарыннан гая, амаленә ирешкәнлегенә канәгать хасыйл иттеләр.

Заманнар алмашынды. Гареб вә җәнүбкә килеп, башка кавемнәр белән уралып алынган, алар белән кода-кодагый булган төрек-татар балаларына аттан төшәргә, йорт корышырга, җирне сукалап тырмаларга, авыл булып утырырга, алыш-биреш итәргә, каләм-кәгазь тотарга «абыз»ның алдына тезләнеп, сабак укырга, мәсҗедкә барып, бер Тәңрегә юнәлергә вакыт җитте...

Ат өстеннән төшеп, «абыз»ның алдына тезләнү!..

Ә!.. Менә бу бер кавемнең бер милләтнең хәятында бик зур бер алмашыну!..

Тәшкилят димагыясе яратылып – үзаңы барлыкка килеп.

Коруне уляны – Борынгы гасырларны.

Коруне вөстаны – Урта гасырларны.

Гарби кавемнәрне – Көнбатыш халыкларын.

Җәнүб – көньяк.

Озакларга – еракларга.

Истиляи әразый ноктаи нәзарыннан гая, амаленә ирешкәнлегенә – җирләрне басып алу карашыннан теләкләренә, куелган максатларына ирешкәнлегенә.

Абыз – белемле, б и р е д ә: «укытучы, мөгаллим» мәгънәсендә.

Бу алмашыну дәверен уйлаганда, минем күз алдым караңгылана… төкләрем үрнәреп китә!..

Хәзерлексез, мискин татар хәят мәйданында бу юл инде бөтенләй икенче төрле ярышка чыга; ул бу юлы җир өстендә торырга теләп-теләмәү, аның моңа сәляхияте булып-булмау мәсьәләсендә сынала.

Кылыч тотып кәкрәйгән, каткан бармакларга каләм-кәгазь тотып язу бик үк җиңел булмаячагы кебек, табигатьнең киң болыннарында ат ашату, катык ашап киерелеп яткан татарга сука тотып җир актару да күңелле булмаячак. Иге-чиге булмаган сахраларда киң сулыш алып яшәргә өйрәнгән, Алтайның итәкләрендә хәйләсез гомер кичерергә алышкан татарга[9] шаушулы шәһәрдә яшәп, хәйләле кәсеп белән маташу күңел тарландыручы, баш әйләндерүче бер хәят булачагы мәгълүм.

Хәзер инде күршеләрнең муенына корык салып, тартып, аттан төшереп булмый, алар белән узышырга гакыл вә аң белән эш йөртеп, чиктән тыш фагыйлиять сарыф итәргә, күп кысынкылыкларга түзәргә туры килә…

Урманда ботактан ботакка очып кунып, иркендә сайрап йөри торган бер кошны читлеккә ябып куйганда, бичара кошның хәле ничек булса, бәдәви хәлдән мәдәни хәлгә күчү дә татар өчен шулай иде.

Бу – татар өчен мәдәни тормышта беренче баскыч.

Бу дәвердә, бик кечкенә бер мәхәллә мәсҗеде салып, аның янына шулай ук кечкенә мәктәп торгызган һиммәтле, диянәтле,

---

Үрнәреп китә – үрә тора.

Сәляхияте – сәләте, осталыгы.

Корык – озынча элмәкле бау бәйләнгән озын колга (көтүдәге берәр хайванны тотып алу өчен файдаланыла, элекке заманнарда сугышта да кулланылган).

Фагыйлиять сарыф итәргә – көч куярга, эшчәнлек күрсәтергә.

Бәдәви хәлдән – күчмә тормыштан.

Һиммәтле – энергияле, тырыш, сәләтле.

Диянәтле – дин тотучы, диндар.

химаятле татар – ул дәвернең Гани бае, мәктәптә укытучы абыз ул дәвернең Гаспринские[10] иде...

Ул дәвернең безгә исеме мәгълүм булмаган Гани байлары, Гаспринскийлары – бу милләтнең бик олуг каһарманнарыдыр. Татарның сыналу дәверендә алар җаннары, тәннәре белән күп хезмәт иттеләр. Милләтнең бер хәлдән икенче хәлгә күчүендә күп кысынкылыклар чиктеләр, кыенлыклар күрделәр…

«Язмыш шулай икән, күрәсең!..» дип, татар баласы заманның үзгәрешләренә риза булды. Тәкәммелнең фагыйлиятьне сөкүнәте, соңлау кагыйдәсенә бинаән, коруне улядан бирле сарыф ителгән фагыйлиятьне сөкүнәт тәгъкыйб итәчәк иде.

Татар баласы берничә гасырлар бер җирдә әйләнеп торды; ул истирахәт итте; куәт җыйды; хале мәдәниятендә тәгаззер дәверен кичерде, аны заман шуңа мәҗбүр итте.

Мелла мәсҗедтә Алланың берлегенә, пәйгамбәрнең хаклыгына иман китерергә өнди бирде. Абыз да, чыбыгын кулына тотып, ни җитте шулай сабак укыта бирде. Кәлимәи шәһадәт

Химаятле – башкаларның зарар китерүеннән саклаучы.

Абыз – мәгърифәтле, укымышлы (олылау, хөрмәтләүне белдереп әйтелә торган эпитет).

Тәкәммелнең фагыйлиятьне сөкүнәте – үсеш-камилләшүнең эшчәнлекне туктатуы.

Бинаән – нигезләнеп.

Коруне улядан бирле сарыф ителгән фагыйлиятьне – борынгы заманнардан бирле кулланылып килгән эшчәнлекне.

Сөкүнәт – тукталу, торгынлык.

Тәгъкыйб итәчәк – кичектереп торачак, тоткарлаячак.

Истирахәт итте – ял итте.

Хале мәдәниятендә тәгаззер – мәдәнияте торышында (үсешендә) көче җитмәвен (мөмкин булмавын) тану.

Кәлимәи шәһадәт – «Әшһәдү әнлә иләһә иллә Аллаһ, вә әшһәдү әннә Мөхәммәдән габдүһү вә расүлүһү», ягъни «Шаһитлык бирәм: Аллаһтан башка илаһ юк, Мөхәммәд – аның колы һәм илчеседер» дип әйтеп иман китерү, шуның белән үзеңнең мөселман өммәте икәнлегеңне тану.

өйрәтте; әбҗәд белдерде; иҗеккә башлатты, аны бетереште, Коръән укытты, мөселман җитештерде…

Харита галәмендә булган үзгәрешләрдән – халыкларның мәдәнияткә таба булган юлны кыскартырга тырышуларыннан аз вакыт сарыф итеп, күп файда алырга теләүләреннән максатка тизрәк барып җитүнең юлларын эзләүләреннән, абызның җәбере юк, ул кулына чыбык тоткан, укыта; дөньяга әһәмият бирми, мөселман җитештерергә тырыша…

II

Заманның алмашынуы, милләтләрнең алга атлау вә җәелүләре, күршеләрнең мәдәният баскычларын менүдә безгә үрнәк булулары, берни бер җирдә әйләнеп тормыйча, сызыкның бер җиреннән бозып чыгып, туры юл алырга мәҗбүр итүләре аркасында без икенче дәвергә күчәргә, ул дәверне башларга булдык.

Теге, беренче дәвер, безнең өчен никадәр кыен булса, бу дәвер дә шулай ук кыен булачак иде. Чөнки төрек-татар баласының, теге, җиһан гизгәндәге сафлык, космополитлыгы, үзенең төсен югалта төшкән, аңа башка буяу сөрткәннәр иде: абызның хәзер мәгълүматы (!) күбәйгән, башы чуалган иде. Ул: «Мин үзем алган юл белән бара бирәм!.. Чөнки…» – дидер иде. Менә хәзер татарның татарлыгын тазартырга андый-мондый чүп-чардан әрчеп, татарлык басуына яңа орлыклар чәчәргә замана каһарманнары кирәк булды, заман моны телидер иде.

Заманның теләге булды:

Бакчасарайда чыккан «кигәвен»нең* безелдәве[11], Волга хәвазасында йокларга һич ирек бирмәде… Аның безелдәве арасында «Мәктәп, мәктәп, мәктәп!..» дигән сүзләр ишетеләдер иде. Бу мәктәп, мәктәп!.. коры сүзне фәгалияткә чыгару

Әбҗәд белдерде – хәреф өйрәтте.

Харита галәмендә – географик картада.

Әрчеп – чистартып.

* Ильминский тәгъбире иде бугай *(Г. Ибраһимов искәр).*

Фәгалияткә чыгару – эшкә ашыру.

өчен, Ходайның бер сөекле бәндәсе Казалыда сәрмая җыеп ята иде[12].

Инде мәсьәлә тәсадефнең. Бу ике милләт хезмәтчесен бер-бере белән күрештерү дә, танышдыру да, аңлаштыру да туктап торадыр иде. Заман аңа да ярдәм итте: бу ике фидакяр Сәмәркандта очраштылар[13]. Икесе дә «гыйльми» кеше булганга, дәррәү бер мәктәп тәэсис итеп, тулы җәдидәне татбикан куйдылар.

<…>

ИҖТИМАГЫЙ, ӘДӘБИ ХӘРӘКӘТЛӘР ТАРИХЫН ТИКШЕРҮДӘ МАРКСИЗМ ЫСУЛЫ

<…>

Курсави, Мәрҗани, Каюм Насыйри, Акменла, Акъегетзадәләр татарның әдәби-фикри хәрәкәте тарихындагы икенче дәвернең – Борынгы Шәрыкны җимереп, яңару, европалашуның беренче баскычы, беренче адым атлавы иде. Орлыктан сабак, яфрак чыгып үскән кебек, тамчылар белән башланган чишмәләр, зураеп, елгага әйләнгән кебек, ул икенче дәвер хәрәкәте дә бер ноктада тукталып калмады: баскыч-баскыч күтәрелде, үсте, киңәйде, барлыгы бер кыйблага – Европа мәдәниятен, гыйлемен алуга карап юнәлүдә дәвам итте.

Курсави – Мәрҗаниләр белән дини исляхат хәрәкәтен Ризалар, Габәшиләр, Рәшидләр, Баязидлар, Бубилар, Мусалар, Зыялар, Әхмәтҗан Мостафалар[1] күп хезмәт, күп гайрәт белән үстерделәр, тирәнәйттеләр.

Мәрҗани тарафыннан нигез салынган милли тарихны Габәшиләр, Ризалар, Атласов Һадиләр[2], имам Халидиләр[3], Зәки Вәлиди[4], Һади Мөнировлар[5], Газизләр[6], Батталлар[7]

Сәрмая – акча.

Тәсадефнең – очрашуның.

Тәэсис итеп – төзеп, оештырып.

Татбикан – шуңа яраштырып, туры китереп.

Исляхат – яңарыш, үзгәреш.

һаман-һаман яңа материаллар, яңа ысуллар белән, ләкин шул ук рухта, шул бер үк кыйблага карап эшләүдә, үстерүдә дәвам иттеләр.

Каюм Насыйри тарафыннан башланган хезмәтләрдән гыйльми, фәнни мәгълүматны, тәрҗемә эшләрен хисапсыз күп каләмнәр алып китте; аның «Лөгать-словарь»ларын – мәрхүм Солтан Рахманколый[8], календарьларын Шәрәф Шәһидуллин[9] дәвам иттерделәр.

Шул ук Каюм Насыйриның «Әнмүзәҗ»ендә нигез ташлары салынган тел, имля, сарыф, нәхү, бәлягать кагыйдәләрен тикшерүне Һади Максуди[10], Г. Ибраһимов, Шакирҗан Таһири[11], Гыймад Нугайбәк[12], Корбангалиев, мөгаллим Сәйфи, Г. Сәгъди, Г. Шәрәф[13], Җ. Вәлиди[14], Нигъмәт Хәкимовлар[15], Г. Алпаровлар яңа хезмәтләр белән киңәйттеләр, үстерделәр.

Шул ук Насыйри башлаган халык әдәбиятын җыю хезмәтенә Хуҗа Бәдигыйләр варис булды – аны эшләп баралар.

Акменла, Акъегетзадәләр тарафыннан салынган беренче әдәби-шигъри сукмаклар да зур юлга әйләнә, моннан, кәрван-кәрван булып, яңа саф көчләр тезеләләр.

1) Нәсердә – «Әсма», «Сәлимә»ләр[16], Садри Максудиның «Мәгыйшәтләре»[17], Фатих Кәрими, драматург Галиәсгар Камаллар[18], «Тутам» мөхәррире Г. -Чыгътайлар[67], Г. Исхаковлар, Закир Һади[20], Ярулла Вәли[21], Галимҗан Ибраһимов, Фатих Әмирханнар, Г. Газиз, Г. Рәхим[22], Г. Рәфикъләр[23], Ш. Камаллар;

2) мәнзумнәр бабында: Гафури, Тукай, Думави, Укмасый, Бәшири, Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиев, Сүнчәләйләр, – менә шул ике гөруһ хезмәтчеләр, Акмулла – Акъегетзадә тарафыннан башланган чишмәне зур елгага әйләндереп, шул агымда хезмәт кылучылар.

IX

1905 ел революциясе бу хәрәкәтне көчәйтә, аның алдындагы киртәләрне, өстен каплаган ташларны алып ыргыта. Моның белән икенче дәвер, беренче баскычны үтеп, зур куәт ала.

Мәнзумнәр бабында – шигырь өлкәсендә.

Ул революция дәвере татар хәрәкәтләре эчендә тагы бер тармак арттыра – мәйданда сәяси хезмәт туа, Думага сайлаулар бездә яңа тип хадимнәр дөньяга китерә. Бу гөруһның башында мирза, алпавыт адвокат Алкиннар, Әхтәмовлар, Сәйдәшләр, Тәфкилевләр, Бигловлар, Акчуралар[24], бераздан соң шәкерт, студенттан Максудовлар Дума тирәсендә әйләнә башлыйлар.

Бу сәяси хәрәкәт аз арада бик нык оешып өлгерә: алар «Мөселман иттифакы» исеме белән бер партия төзиләр. Икенче дәвернең төп үзәкләре – дини реформаторлары, мөгаллимнәре, мөәррихләре, әдипләре, шагыйрьләре, кыскасы, зур күпчелеге бу партиягә әгъза була, моңа ярдәм итә, моның сәяси программасын халык эчендә тарата. Революция җиңелгәч, бу партиянең платформасын Өченче, Дүртенче думалар янындагы мөселман фракцияләре, бюролары гамәлгә куялар. Анда да икенче дәвернең һәммә агымнары боларга ярдәм итә, болар фикеренә кушыла.

Башында Акчуралар, Рәшидләр, Мусалар, Максудилар, Фатих Кәримиләр торган ул «Мөселман иттифакы»[25] партиясенең программасында төп маддәләре ошбулар иде:

1. Хокукы парламент белән чикләнгән монархия, Дума алдында мәсьүл хөкүмәт.

2. Хосусый милек мөкаддәс.

3. Алпавытның җире крәстиянгә алып бирелсә, моның өчен крәстияннән алпавытка «гадел» бәһа белән акча түләтү.

Кыскасы, болар уң кадет белән октябристлар арасындарак бер партия иде.

<…>

Бу икенче дәвердә вакытлы матбугат туды. Татар театры дөньяга килде, мәктәпләр, мәдрәсәләр ислях кылынды. Шәкерт ихтиляллары булды. 1885 еллардан алып бик зур бер җәдит хәрәкәте булып алды. Җәдит – кадим көрәште. Мәктәпне яңача юлга салудан алып, икенче дәвернең бөтен эше, бөтен кешеләре

Хадимнәр – хезмәтчеләр.

Ихтиляллары – кузгалыш, хәрәкәт, баш күтәрүләре.

халык кашында җәдитчә, җәдидә, җәдитлек булып мәшһүр булды. Икенче дәвернең сыйнфый нигезен, матди терәкләрен тикшерсәк, ни күрербез?

Иң элек матди терәк хакында: һичбер хәрәкәт матди көчтән башка яши алмый.

Безнең тарихның бу икенче дәверенең бөтен матди терәге зур, урта татар байларының иганәләре, һиммәтләре, юмартлыклары иде. Тәфсилгә хаҗәт юк.

Риза казыйның «Әхмәт бай»[26], Борһан Шәрәфнең «Гани бай»[27], Батталның «Вәли Яушевлар»[28] дигән китапларын укысагыз, татарның беренче җәмгыяте хәйрияләре, клублары, «Галия»[29], «Мөхәммәдия»[30], «Буби»[31], «Хөсәения»[32] мәдрәсәләре тарихыннан аз гына хәбәрегез булса, «Вакыт»[33], «Ил»[34], «Сүз»[35], «Кояш»[36], «Тормыш»[37], «Алтай»[38], «Корылтай»[39], «Шура»[40] журналларының кемнәр акчасы белән нәшер кылынганнарын хәтерләсәгез, «Иттифак», «Фракция», «Бюро», Милли, Хәрби шуралар, Милли идарәләр, исәбе-саны булмаган җәдит мәктәпләр кем һиммәте белән барганлыгын уйласагыз, мәсьәлә үзеннән-үзе ачылыр.

Икенче дәвер хәрәкәтенең – бөтен әдәби, фикри, сәяси, иҗтимагый хезмәтләренең һәммәсе татар буржуасының матди ярдәме белән барганын күрәчәксез.

<…>

Өченче дәвер исә, үзенең сыйнфый рухына каратып, бөтенләй яңа институтлар, оешмалар тудырды. Февраль дәверендә һәртөрле социаль комитетлар, партия оешмалары, татар эшче клублары, кәсептәшлек оешмалары, Октябрьдән соң мөселман комиссариатлары, шөгъбәләр, гаскәри фиркаләр, хәрби һәйәтләр, бюролар, партия гали мәктәпләре, хәрби-сәяси курслар, хәзер инде күпчелек булган җирдә – аерым автономияле җөмһүриятләр... илх... төзелде.

Мәсьәләгә марксизм рухыннан карый алмаучылар әйтәчәк: болар бит һәммәсе татарның үз җимеше түгел, болар –

Һиммәтләре – тырышлык, кайгыртучанлыклары.

читтән килгән җилләрнең көчләп керткән нәрсәләре генә, диячәкләр.

Ләкин дөньяга, тарихка чак кына күз салу мондый карашның ахмак, җаһил бер фикер икәнен күрсәтәчәк.

Адәмнәр бер-беренә тәэсир итмәслек дәрәҗәдә аерым вәхши гаиләләр дәвереннән әллә кайчан чыкканнар. Соңгы 3–4 мең ел буенча халыклар, җәмгыятьләр, милләтләр бер-беренә бәгланып яшиләр. Дини, әдәби, фикри, мәдәни хәрәкәтләр үз эчендә бикләнеп калмый – азмы-күпме читләргә әсәр итә. Гарәпнең исламы, Руманың христианлыгы, Европаның капиталы, революцияләре моңа ачык мисаллар.

Шул нигездән үз тарихыбызга килсәк күрәбез: һичбер дәвер үз эченнән, тик үз тамырыннан гына үсеп чыга алмый, бәлки бәйнәлмиләл хәлләргә бәгланганлыгы һәркемгә мәгълүм.

1. Беренче кадим дәвердә безгә гомум Көнчыгыш үзенең дине, фикере, әдәбияты белән нык әсәр итте. (Бәйнәлмиләл феодализм калдыгының Көнчыгыш бүлеге тәэсирендә булды.)

2. Икенче дәвердә без турыдан-туры шул заманда Европаның буржуазный мәдәнияте тәэсирендә булдык, һичкемнән яшерми әйтә алабыз ки, хәзерге өченче дәвердә үзенең иҗтимагый, гыйльми, фикри, әдәби хәрәкәтләрендә Европа пролетариаты тәҗрибәләреннән күп сабак ала, татар буржуасы сыйнфый файдасы чех, Колчак артыннан өстерәлгән кебек, татар-башкорт ярлылары да үзләренең икътисади азатлыкларын саклауда рус һәм башка пролетариатның ярдәменә таяна, алар белән кулгакул бара.

Мондый мөнәсәбәт – һәммә милләтләр, һәммә сыйныфлар өчен табигый бер хәл.

<…>

Әсәр итә – тәэсир итә.

ТАТАР МӘДӘНИЯТЕ НИНДИ ЮЛ БЕЛӘН БАРАЧАК?

<…>

Мәсьәлә болай куела:

– Интернационалист пролетариат хәрәкәте, пролетариат революциясе һәм социализм эчендә аерым милли мәдәниятләрнең язмышы ни булачак? Болар үзләренең милли төсләрен югалтачакмы? Яки шул нигездә үскән хәлдә интернациональ максудлар өчен хезмәт кылачакмы?

– Болар эчендә татар милли мәдәнияте нишләр? Башкалар үскән, күтәрелгән хәлдә безнеке сүнеп калмасмы? Татар халкы моны үзе ташлап, башка берәр көчле мәдәнияткә кушылу чарасын күрергә тиешле түгелме? Яки тарихның сукыр агымына буйсынып, ни булса, шул булыр тактикасын тотаргамы?

<…>

Иске патшачылык заманының татар мирзалар типлары һәркемгә мәгълүм: болар рус хөкүмәтенең чиновниклары иделәр. Ихлас күңел белән шуңа хезмәт кылдылар. Үзләренең сыйныфташлары рус дворяннары белән бергә, бер рәвештә тәрбияләнеп, рус мәдәнияте эчендә кайнап, татар халкыннан аерылып яшәделәр. Боларның бөтен көнкүрешләре рус мәдәниятенә, рус теленә баглы иде. Менә шул бытие* татарның бу катлавында, тик рус мәдәнияте аркасында гына яшәргә мөмкин, татар мәдәнияте юк, булса да кыйммәтсез, аны күтәреп, үстерергә тырышып маташу – нәтиҗәсез эш дигән сознание** тудырды. Болар татар телен белмиләр, аны кирәксенмиләр, татарның мәктәбе, әдәбияты, тарихы, тормышы болар өчен чит нәрсәләр иде.

Рус җәмәгатьчелеге, рус зыялысы, рус мәдәнияте эчендә кайнап яшәү сәбәпле, безнең хәзерге татар совет хезмәтчеләренең – чиновникларының бер өлешенә дә шул иске мирзалык чире вакытлыча кайтып йокты. Икенче төрле әйткәндә, бездә хәзер яңа тип мирзалар мәйданга килде.

Болар әйтәләр: татарның теле, әдәбияты русныкына караганда ярлы, татар мәдәнияте рус мәдәниятеннән түбән, татар

* Бу сүз кириллицада язылган.

** Бу сүз кириллицада язылган.

тормышы русныкыннан артта. Боларга үзеңне һәм халыкны баглау аны тарихи үсүдән туктату була. Татар мәдәнияте барыбер күтәрелә, үсә алмас, ул рус мәдәнияте дулкынында эрер, йотылыр, диләр. Кайберәүләре шулай ачык әйтә, икенчеләре, теле белән әйтмәсә дә, бөтен гамәле белән шул юлда бара. Курсларда, мәктәпләрдә татар теленә әһәмият бирмәскә, аны, иске заманның закон божий* дәресләре кебек, бер күңелсез мәҗбүрият кебек кенә карарга азапланучы кайбер татар егетләре – менә шул дулкынның бер мисалыдыр. Бездә хәзер бу яңа мирзалар аерым бер катлау булып киләләр: болар татар әдәбиятын, татар матбугатын укымыйлар, татар телендә язарга белмиләр, моны үзләре өчен кимчелек дип тә карамыйлар. Үзенең бу наданлыгын ул ниндидер эчке бер «мәдәни» мактану белән әйтеп куя. Балаларын, якыннарын, әлбәттә, рус мәктәбенә, рус балалар йортына, рус курсларына бирәләр. Иске заманда татар мәктәбе начар булганга, бертөрле динче, милләтче катлау да балаларын рус мәктәпләренә кертәләр иде, ләкин алар, һич булмаса, үзләре ике мөгаллим китертеп, өйдә ана теле дәресләрен укыталар иде. Әмма безнең хәзерге «мирзалар» моны да эшләмиләр, үзләре, татар гәзитәсенә мәкалә бирергә туры килсә, аны русча яздырып җибәртәләр. Болар әгәр коры уйламаудан, әзерлексезлектән генә килгән бер чир булса, чарасы җиңел булыр иде, ләкин гыйнвар 25 җыелышы боларның гади чир генә түгел икәнен, бәлки аерым бер агым рәвешенә кереп барганын күрсәтте. Ягъни гамәли мирзалык үзенә нәзари нигез эзли башлады.

<…>

Беренче баскыч мәктәпләрдә уку ана телендә булу кирәклеге мәсьәләсе турында хәзер ике сүз ишетелми. [19]24 елның Мәскәү съездында рус телендә булсын дип чыгучылар Донбасска таянырга уйлаганнар иде. Аннан бирле үткән 3–4 ел эчендә Донбасстан, Уралдан, Себердән һәм татар эшчесе күпчелек булган башка һичбер җирдән үз ана телен ташларга диеп күтәрелү күренмәде. Димәк, бу беренче нигез момент хәзер инде өзелгән.

---

* Бу сүз кириллицада язылган.

Өлкәннәр арасында укый-яза белмәүчелекне бетерү эшендә дә бераз аңлашылмаучылык бар иде. Кайбер урыннарда, бигрәк тә рус күпчелеге эчендә калган эшчеләр арасында, кайбер иптәшләр рус телендә генә үткәрергә чамалыйлар иде. Хәзер ул да тынычланды. 1913–1914 елларда, бигрәк тә сугыш чорында, Русиядә рус милләтчелегенең аеруча котырган заманы иде. Бу исереклек социал-демократиянең дә бер катлавын үз эченә алган иде. Менә шул заманда Владимир Ильич Ленин «О национальной гордости великороссов» исемендә бер мәкалә язды[1]. Анда шул сүзләр бар иде:

«Без аңлы великорус пролетарийлары өчен милли горур чит бер нәрсәме? Әлбәттә, түгел. Без үзебезнең телебезне, үзебезнең туган илебезне сөябез. Без башка һәрнәрсәдән артык үз туган илебездәге хезмәт массасы (ягъни андагы халыкның уннан тугыз өлешен), аңлы демократлар һәм социалистлар дәрәҗәсенә күтәрү өчен эшлибез».

<…>

Без пролетариат мәдәнияте төзибез. Монда һич шик юк. Ләкин үзенең мөндәриҗәсе буенча социализм нигезендә булган пролетариат мәдәнияте, социализм төзелешенә катнашкан төрле халыкларның тормышларында, телләрендә булган башкалыкларга карап, үзенең тышкы калыбында, шәкелендә бик төрлечә була: мөндәриҗәсе белән пролетариатча, форма буенча милли – менә социализм бара торган гомумадәм мәдәнияте шулай булачак. Пролетариат мәдәнияте милли мәдәниятне бетерми (юкка чыгармый), бәлки аңа мөндәриҗә бирә». Шулай ук, киресенчә, милли мәдәният пролетариат мәдәниятен бетерми (юкка чыгармый), бәлки аңар форма бирә.

<…>

Бу формула турында озак тукталып торырга хаҗәт юк дип беләм. Моның мәгънәсе, аңлаешы һәм форма буенча милли булыр дигән сүздән морат нәрсә икәнлеге, әлбәттә, һәркемгә ачык: халыклар үзләренең телләре, гореф-гадәтләре, тормышлары, тарихи язмышлары буенча бер-берләреннән тышкы калыпларда байтак аерылалар. Шуңа карап, аларның һәрберенең мәдәнияте, мәдәни хәрәкәте дә тышкы төстә үзенә башка аерым

рәвештә гәүдәләнәләр. Мәсәлән, мәктәп, сәнгать, гыйлем, әдәбият – болар һәммәсе милләтнең үз телендә булырлар. Үз телендә киңәеп, тирәнәеп үсәрләр; үз зәвыгына, үз хаҗәтләренә каратып туарлар, үзенә уңгай, аңлаешлы калыпларга салынырлар, үз тормышы белән сугарылып, үзләренең аерым тарихи моментлары, тудырган мәсьәләләре юлында эшләрләр; менә бу яклар буенча үзбәкнең, русның, казакъның, әрмәннең, татарның, грузинның, башкортның, украиннарның, азәрбайҗан төрекләренең мәдәниятләре бер-береннән бик нык аерылырлар, бу тышкы калыпларда һәр халыкның мәдәнияте үзенең милли нигезендә, үз ана телендә, үз тормышының аерым хасиятләре белән сугарылыр, аерым рәвешләнер; ләкин эчке идеологиядә, төп нигез принципларда, алдагы максудларда бу төрле телдә, төрле төстә, төрле калыпта булган бу күптөрле милли мәдәниятләр һәммәсе берләшәләр: пролетариат революциясе аркылы коммунизмга бару, моның өчен интернациональ байрак астында, тел аермаларына карамыйча, киң эшче-крәстиян коллективы буларак көрәшү: үз буржуасына һәм бөтендөнья капитализмына каршы сугыш фронты тоткан хәлдә, социализм төзү юлында эшләү, моның өчен бөтен мәдәниятләрне, гыйлемнәрне, сәнгатьләрне материализм нигезенә салып, буыннарны киләчәк гомумадәм максудлары рухында тәрбияләү, мәктәпләргә, техникага, җәмгыятькә, көндәлек гаилә тормышларына, кыскасы, бөтен мәдәни хәрәкәтләргә менә шундый һәммә телдәге хезмәт халыкларының якты, азад киләчәкләре өчен уртак булган мәнфәгатьләре ягыннан карап юлбашчылык кылу – менә аерым мәдәниятләрдә шундый нигез, уртак мөндәриҗәләр булыр.

<…>

Татарлар, бу пролетариат хәрәкәте нигезендә милли мәдәният үстереп, социализмга баручы милли мәдәниятләр кәрванында аерым бер отряд булып дәвам кылырлармы, әллә татар хезмәт халкы мәнфәгате ягыннан караганда, башка берәр мәдәни хәрәкәт эченә кушылып китү файдалырак булачакмы? Кушылса, кемгә? Чувашкамы, французгамы, башкорткамы, руска яки үзбәккәме? Менә бу – бик нык уйланырга һәм бик сак җавап бирелергә тиешле бер мәсьәләдер.

<…>

Француз мәдәнияте зур, бай, югары. Ләкин без икътисади һәм сәяси якларда алардан бөтенләй өзелгәнбез. Шуңа күрә ул мөмкин түгел, диярләр. Чувашлар, башкортлар – якыннар, күршеләр, кардәшләр, безгә көнкүрештә дә бик нык баглылар. Ләкин болардагы мәдәни хәрәкәт һәм икътисади-сәяси куәт татардагыдан зәгыйфь, диярләр.

Русның теле бик бай, әдәби, гыйльми теле бөтенләй эшләнгән һәм матур. Рус әдәбияты дөньяның иң алдынгы әдәбиятларыннан санала. Рус мәдәнияте безгә караганда бик күп, бик күп дәрәҗәдә югары. Соңгы ун ел исә рус әдәбиятына, рус гыйлеменә, рус мәдәниятенә бик көчле рәвештә пролетариат элементы кертеп, аеруча зур, яңа кыйммәтләр арттырды. Бу югары (гали) мәдәният безгә якын булу гына түгел, һәммә яктан безне чолгап алган. Без аның эчендә, диңгездәге бер атау кебек, уралып алганбыз, тарихи яктан караганда, мең еллар буенча бу мәдәнияткә күрше яшәдек, 3–4 йөз ел инде бөтенләй моның уртасында калдык. Бу мәдәният бик күп яктан безгә остаз була килде. Безнең яңаруыбыз, безнең әдәбиятыбыз, безнең гыйлемнәребез, безнең революция хәрәкәтләребез – һәммәсе бу рус мәдәниятенең бик нык тәэсире һәм мөгаллимлеге астында үстеләр. Икътисади, сәяси яктан да без бөтенләй диярлек береккәнбез. Хәзер безнең тормышыбызның һәммә ягында бу югары рус мәдәниятенең элементлары туктаусыз арта баралар. Рус мәдәнияте туктаусыз дулкыннар белән безгә керә, тула бара. Шулай булса?.. Шулай булса, татар өчен, үзенең иске колакчынын утка ягып, бу яңаны кию файдалырак булачагы үзеннән-үзе ачык түгелме?

Татарның саны бик аз. Үзе бик таркау. Мәдәнияте рус мәдәнияте белән чагыштырмас дәрәҗәдә түбән! Татарның әдәбияты, татарның театры, татарның мәктәбе, сәнгате, матбугаты – болар бит һәммәсе, Мәскәүнеке белән үлчәштергәндә, бөтенләй югалып калалар. Татарның хуҗалыгын, икътисадын тикшереп караучылар якын киләчәктә дә бик тиз генә татар мәдәниятенең гөрләп үсеп, тиз генә югары менеп җитүенә өмет ачмыйлар түгелме?

<…>

Ләкин монда шуны тагын хәтердән чыгармаска кирәк.

Милли мәдәният дигәннән, кәләпүш киеп, без өч йөз ел изелгән дип, хәсрәт йыры йырлап йөрүне генә алу хата булачак. Шөбһә юк, милли мәдәниятнең төп элементлары эченә башлыча халыкның үз тормышыннан алып, үз теле нигезендә, үз хаҗәтләренә каратып, үзе тарафыннан иҗат кылынган кыйммәтләр керәчәкләр. Ләкин милли мәдәният чиген моның белән кыскарту бик зарарлы идеализм булыр иде.

Дөньяда һичбер халык башкалар белән алмашудан башка яши алмый. Тик товар алмашу гына түгел, техника, гыйлем, сәнгать, һөнәр, тәҗрибә, гадәт, методлар алышу – мәдәни хәятта беренче рольне уйнаучылардан була.

<…>

Без югарыда, Покровский сүзенчә, тел милли мәдәниятнең иң баш коралы икәнен күрдек. Революциягә кадәр татар теле һәркайдан куылган, хокуксыз бернәрсә иде. Пролетариат диктатурасының каты хөкеме белән ул элекке коллыктан азад кылынды гына түгел, рәсми дәүләт теле булып әверелде. Ләкин коры рәсмият аз иде. Аны чыннан да реаль бер көчкә әйләндерү лазем иде. Бу хакта башта күп шөбһә булды. Имансызлар, татар телен гамәлгә кую әнә шул яңлыш язылган вывескалардан үтмәс, диделәр. Бу хактагы беренче декрет (1921 ел, 25 июнь) бик курка-курка гына беренче адымны атлаган иде. Байтаклар һаман да моны кәгазьдә калыр дип уйладылар. «Тат» дигән көлке дә чыгарганнар иде. Ләкин революция үзенең принциплары белән шаярырга теләмәгәнен күрсәтте. 1925 елда инде, кичерелгән гадәттән тыш авыр ачлык фаҗигасенә карамастан, җөмһүриятнең биш елы тулганда түбәнге хәлне күрдек.

Татар авылларындагы советларда татар телендә кәнсәләрия эше түбәндәгечә:

1922	1923	1924	1925
20%	50%	80%	85%

Волбашкармалар аппаратының миллиләшүе:

1921	1922	1924	1925
30,4%	40,4%	51,4%	52%

Бу татарлашу югары киткән саен кими, җөмһүриятнең үзәк наркоматларында әле хәзер дә канәгатьләнерлек дәрәҗәдә түгел. Ләкин бернәрсә ачык: алда торган зур киртәләргә, хәзерлексезлекләргә карамастан, пролетариат революциясе үзенең программасын үткәрүдә туктаусызлык белән бара. Милли мәдәниятнең бер тармагы – администрацияне миллиләштерү моменты туктаусыз үсә бара.

Без югары бер вакыйга күрдек: 1924 елның февраль аенда Мәскәүдә булган татар мәгариф эшчеләре съездында бер төркем иптәшләр башлангыч татар мәктәпләрендә дәресләрнең ана телендә түгел, бәлки эшче районнарында рус телендә булуы кирәклеген алга сөрделәр. Без бик каты көрәш аркасында ул принципны җимерә алдык. Менә бу вакыйга җөмһүрияттә нык урынлашып барган татар телен, һич булмаса, читтә рус теле белән алмаштыру өчен, бер тартышып караулары иде – монда руслашу программасы үзенә бер почмак алмакчы иде – булдыра алмады. Шуннан соң һичкемнең һичкайда татар мәктәбендә уку теленең ана теле булуына каршы сүз әйткәне ишетелмәде.

<…>

Әле монда зур җитешмәгәнлекләр бар. Әле идеалдан еракლар, ләкин бернәрсә факт – милли мәдәният революция аркасында урта мәктәпләрне бөтенләй үз элементы белән тутырып бара, көннән-көн үсә, тирәнәядер. Киләчәктә мәсьәлә тагы югарырак куелачак.

<…>

Безнең күз алдыбызда Казанның ике югары мәктәбендә (ВПИ белән ТКУ[2]) татар теле, татар әдәбияты, татар дәресләре урын алдылар. Бу әлегә беренче адым. Ләкин инде моннан үтеп, Казанның 125 ел яшәгән карт университетына татар теле керергә хәзерләнеп бара. Якын киләчәктә моны да күрәчәкбез.

<…>

Без югарыда мәдәниятнең баш коралы тел икәнен күргән идек. Бичара татар теле үзен саклауда һәм үстерүдә дә зур мәшәкатьләр, газаплар кичерде. Иске замандагы мирзалар һәм муллалар карашы турында тукталмыйм; миссионерларның

бу телгә һәм татар язуына ни дәрәҗәдә ачу белән карап, бетерү өчен чаралар эзләгәненә кайтып тормыйм. Патшачылык хөкүмәтенең мәшһүр руслаштыру сәясәте аркасында татар теленең нинди кысрыклыкларга төшүен сөйләргә дә керешә алмыйм.

Менә болар һәммәсе татар теленә киртә булдылар. Бердән, аның таралуына, икенчедән, үзенең үсүенә, эшләнүенә юл куймадылар. Югарыда без Октябрь революциясе соңында татар теленең рәсми хокуклы дәүләт теле булганын күрдек. Гамәлгә керүен дә тикшердек. Әгәр без телнең, бу коралның үзенең эшләнүенә килсәк, бу бездә тик Насыйри бабайдан гына башлана. Әмма революциядән соң бу эшләнү бик зур адымнар белән алга атлап, татар мәдәниятенең баш коралы камилләшү юлына төште.

Ләкин руслашу моменты да үзен күрсәтеп үтте. Әмма аңа каршы татар әдәби активы үзенең дөрес принципларын куеп, татар телен дөрес юлда саклап калды. Бу юлдагы ачык нәзари көрәш шул ук 1924 елның Мәскәүдәге татар-башкорт мәгарифчеләр съездына багланадыр. Монда әдәби тел һәм атамалар мәсьәләсе куелган иде. Өч агым көрәште. Берәүләр иске гарәпне саклау юлында булдылар, берәүләр гарәпне бөтенләй чыгарып бетереп, аның урынына рус сүзләренә капканы бөтенләй киң ачып куярга тәкъдим кылдылар. Күпчелек боларның берсен дә кабул итмәде. Башлап шул съезд киңәшендә, аннан соң 1924 елның сентябрь 16 да Казан киңәшендә тикшерелеп сызылган юл соңра Гыйльми үзәк тарафыннан (1925 ел, ноябрь) рәсми кулланма тезислар булып чыгарылдылар. Монда татар теленең гарәпләшүме, руслашумы яки татарлашумы кебек агымнардан каюсын тотачагы, ягъни милли мәдәният мәсьәләсендәге принциплардан ниндиен алга куячагы ачык күрелде. Бу кулланма тезисның төп моментлары болар:

1) татар әдәби теленең иң төп материалы үзебезнең ана телебездән алынырга тиешле татарча сүзләр була торып, болар урынына башка телдән һич сүз алынмас;

2) гарәп сүзләреннән, рус сүзләреннән татар телен тазартырга кирәк;

(Кулланмада күрсәтелгән билгеле шартлар, билгеле чикләр буенча гына бу гарәп, рус сүзләрен кулланырга мөмкин булыр.)

3) татардан сүз тапмаса, мәдәни милләтләрдә уртак йөргән бәйнәлмиләл сүзләр һәм атамалар безнең матбугатыбызда кулланылырлар, ләкин болар татар калебенә, татар теле төзелешенә салынырлар.

Күрәсез: татар теле үзенең төзелешендә беренче нигез кылып, үз ана [теле] элементларын ала. Икенче нигез – бәйнәлмиләл сүзләр (революция, трактор, интернационал, пролетариат, математика һәм башкалар). Менә монда да татар теле үзенең руслашу ягында бармавын, иске гарәпчелек нигезендә калырга да теләмәвен күрсәтте. Менә ничә ел инде шул югарыгы нигезләрдә тел үсеп, эшләнеп, баеп килә. Руслашу тенденциясе бөтенләй җиңелде. Шул татарлашу нигезендә хәзер безнең әлифбаларыбыз, уку китапларыбыз, тел сабаклары, имлялар, сарыф-нәхү – татар грамматикалары, әдәбият кануннары һәм әдәбият тарихлары тәмам эшләнеп чыгып юлга салынды. Хәзер инде татар теленең тулы сүзлеге эшләтелмәктәдер.

Хәзер әнә шул нигез буенча атамалар эшләнә, шуның буенча халык өчен гыйльми, сәяси әсәрләр таратыла. Хәзер шул аз вакыт эчендә дә татар теле бик нык күренер дәрәҗәдә баеды. Татар телендә бу соңгы 3–4 ел эчендә чыккан китаплар, дәреслекләр, гыйльми әсәрләр үзләренең мөндәриҗәләре буенча да, эшләнүләре буенча да элеккеләрдән бик күп алдалар. Хәзер без инде электә исеме дә булмаган сәяси әсәрләр өстенә урта мәктәпләрдә дәреслек булырлык бик күп гыйльми китаплар басып чыгардык. Мәйдандагы биология, физика, химия, математика, һәндәсә, җәбри, өчпочмаклылар, гигиена, Русия тарихы, революция тарихы, татар әдәбияты тарихы, ботаника, зоология һәм башка күп китапларыбыз да хәзер татар мәдәниятенең бу тармагында да үсү, күтәрелү, тирәнәю барганын күрсәтәләр.

<…>

«РӘШИДЛӘР, РИЗАЛАР, БАЯЗИДЛАР, ИБРАҺИМ МИРЗАЛАР, ГАБӘШИЛӘР, БЕР ДӘРӘҖӘГӘ КАДӘРЛЕ БУБИЛАР – МЕНӘ ШУЛ КҮБӘЕП УЯНА БАШЛАУЧЫЛАРЫННАНДЫР»

(МИЛЛӘТ ҖӘҮҺӘРЛӘРЕ)

ШӘРЫКНЫҢ БӨЕК РЕВОЛЮЦИОНЕРЫ МУЛЛАНУР ИПТӘШ ВАХИТОВ

<…>

Мулланур иптәшнең кабер туфрагы суынып җитмәс борын, ул коммунист-большевик идеме, түгелме, интернационалистмы яки панисламистмы иде дип зур гауга күтәрделәр. Ул үтерелмәгән, ул чехлар белән киткән дигән кебек кабахәт ялганнар таратудан оялмадылар.

Шул гауга, шул тавыш әле һаман да бөтенләй бетеп җитмәгән. Татар-башкорт хәятының караңгы почмакларына кереп оялаган кайбер кызганыч бәндәләр әле дә, пычрак сазда сызгырган җыланнар кебек, курка-курка гына булса да, шул кара зәһәрле уйлары белән пышылдап-шыелдап чыккалыйлар.

Ләкин бу безгә, Мулланурны яхшы белгән революционерларга, һәм көлке, һәм мәгънәсез, һәм җан әрнеткеч бер ваклык, пычраклыктыр.

<…>

Мулланур Вахитов рәсми коммунист булгандырмы-юкмы? Ул интернационализмны төрле җирдә төрлечә яшәп, төрле телдә сөйләшә торган халыкларның аерым хосусиятләрен игътибарга алмаучы, ләкин гамәлдә барын рус тәэсиренә калдырып, башка милләт мәзлумнәренең аңнары, хокуклары үсүенә

манигъ булучы хыялыйлар кебек аңлаганмы яки тормышның, тарихның агуын үзенчә төшенеп, мөселман пролетариатының азатлыкка ирешүендә үзенә башкарак бер юл тотарга тиешлеге фикерендә, аерым тәгъбиренчә, панисламист булганмы? Болар – әһәмиятләре икенче, өченче дәрәҗәдәге мәсьәләләр.

<…>

Мәсьәләгә шул ноктадан караганга, кесәсендә коммунистлык карточкасы булып-булмавын мин бөтенләй нәүбәттән алып ташларга кирәк дим. Шыр ялангач интернационалист идеме, әллә, тактика мәсьәләсендә халыкларның тарихи, җәгърафи, нәсәби хосусиятләрен игътибарга алу фикерендә булып, мөселманнар арасында социализм юлы бераз башкачарак булырга тиешле дип таба, үзенчә һәм дошманнарыча әйткәндә, ул социалист-панисламист идеме мәсьәләсен саф бер гыйльми мәсьәлә, тактика мәсьәләсе итеп карарга тиешлебез.

<…>

Бу мәсьәлә бөтен көенчә гамәлдә күренгәне дә юк иде. Миллият хакындагы фикерләр, ысуллар, ляихәләр һәммәсе диярлек капитализм вакытында, һич булмаса, беркадәр милли азатлык тәэмин итү әмәле белән туганнар иде.

Бөек Октябрь революциясе буны безнең алдымызга бөтен дәһшәте белән китереп бастырды.

Без аңарчы да буның белән күп газап чиккән идек. Фикеремез, идеалымыз башка милләт пролетариаты белән бергә бару ягын көчли. Рус иптәшләр дә шуңа димли. Бергә барсак, безнең пролетариат, крәстиян, үзенең тарихи хатасы буенча, «милли» буржуалар кочагына ташлана. Уфада, Уралда Октябрь революциясенә чаклы без буның ачысын күреп үткәргән идек. Башта, бергә барганымыз хәлдә, тәҗрибә күрсәтүенчә, партия оешмаларын да, сайлау списокларымызны да аерым чыгарырга мәҗбүр идек.

Мин уйлыйм, Русиянең һәммә җирендә руска башка һәммә милләт социалистлары бу трагедияне үз башларыннан кичер-

---

Манигъ булучы – киртә булучы.

гәннәрдер. Бу, – чыннан да, трагедия. Бунын исеме мәхкүм милләтләр пролетариаты эчендә сыйнфый көрәшкә милли азатлык хәрәкәтен кушу мәсьәләсе булырга тиешледер.

Бу – мәсьәләнең тактика ягы.

Тактика – вакытлы эш. Киләчәктә без аның үзгәрүенә, пролетариат, кайсы милләттән булса да, бер-берен яхшы аңлап, бергә эш кылырлык хәлгә җитүенә ышанамыз.

* * *

Ләкин мәсьәлә моның белән бетми әле.

Социализм коелып-ясалып, хәзер көенчә күктән төшмәячәк.

Ул – җир җимеше. Тарихның, хәзерге һәм үткән мәдәниятләрнең аңа зур тәэсире булачак.

Менә бу – ерак киләчәккә карый алучылар алдына күп мәсьәләләр китереп куя.

Болардан берсе – социализм нигезендә төзеләчәк мәдәниятнең ни рәвешле булуы. Ул хәзерге Европа мәдәниятенең гомуми милеккә корылганы гына булырмы? Әллә аңа сүнгән мәдәниятләр дә үзләренең яхшы якларын китереп кушарлармы?

<…>

Менә шушы ике мәсьәләдә Вахитовның юлы интернационализмны үз халкыңның хосусиятләрен дә игътибарга алмау дип аңлаган социалистлардан аерыла иде.

Ул революцияне иҗтимагый дип аңлаган; коры аңлау гына түгел, үзенең сүзе, язуы, гамәле белән эшчеләрне, крәстияннәрне шул юлда тәрбия кылган; кыйбла итеп бөтен милләтләрнең дустлык, туганлык нигезендә берләшүләрен тоткан хәлдә, мөселман пролетариатының хәзерге дәверендә аерым оешмалары булуын лазем таба.

<…>

Вахитов безнең халыкның хосусиятләре дигән мәсьәләдә төп фактор – төп җамига иттереп башлыча исламнан туган хәлләрне ала яки, башка нәрсәдән туса да, исламныкы иттереп карый; дини, игътикади ягыннан түгел, бәлки бер дин, бер

Җамига иттереп – җыю, туплаучы чы иттереп.

Игътикади – ышану.

игътикад астында яшәүдән бөтен җир йөзе мөселманнарының үзләренең аерым, һәммәсе арасында уртак хосусиятләр таба, шулар буенча һәммәсенә бер тактика – бер юл белән бару файдалы дип уйлый иде. Шуның өчен ул үзенең фикере белән бөтен дөнья мөселманына карый, сүзендә, язуында, гамәлендә гарәби, һинди, мисыри, төрки барын да бербөтеннең әгъзалары итеп саный, барына эшләргә, хезмәтен һәммәсенә тидерергә, Кызыл байрагы астына барын җыярга тырыша иде. Безнең оешма, әйтик, барлык татар-башкорт сул социалист революционерлары тактика мәсьәләсендә эчендә эшләнгән халыкның хосусиятләре, төп аерым ихтыяҗлары игътибарга алыну лазем дип белсә дә, без бу хосусиятләрнең нигезен диндә түгел, бәлки милләттә, икенче төрле әйтсәк, татарлык, башкортлык, сартлык, казакълыкта күрә, шуңа таянып, тактика тота идек. Вахитов иптәш исә бөтен дөнья мөселман ярлыларын бергә җыярга, аерым бер юл белән интернационалга, социализмга илтү өчен, барына бер тактика хакында уйлый иде.

<…>

Ләкин Вахитовның «панисламистлыгы» бөтен дөнья мөселманының эшчесендә, крәстиянендә гомуми уртак хосусиятләр күреп, шулар буенча аерым тактика тотуында гына түгел, ул, югарыда әйткәнемчә, социализм нәтиҗәсендә төзеләчәк гомуми мәдәнияттә борынгы гарәп мәдәниятенең зур тәэсире булачагына ышана[1]; ул, гарәп мәдәниятенең үз тәгъбиренчә, Гарәбстанның алтынлы ком сахраларыннан мөкаддәс Ганг елгаларынача җәелгән борынгы ислам мәдәниятенең гашыйкларыннан иде. Хыялы белән шуны әллә нинди бөек, матур, тирән хикмәтле бер мәдәният итеп күрә, шуның бөтенләйгә югалуын башына сыйдыра алмый, киләчәктә үзенең бөтен нуры, хикмәте, матурлыгы белән инсаният дөньясын яктыртачак дип иман китерә иде.

III

Мулланур Вахитов минем хыялыма болытланып, күк күкрәп торган вакытта ялтырап үткән яшен кебек булып сурәтләнеп калды.

1905 елда безнең халык эчендә гомуми революция мәйданында аның исеме ишетелмәде. Чөнки ул вакыт мәктәптә укучы булган. Революция дулкыны басылып, эш башына Столыпин килеп утыргач[2], бишенче-алтынчы елларда сулдан-сул, кызылдан-кызыл булып йөргән «таңчылар», «уралчылар»ымыз, Кызыл байракка хыянәт итеп, буржуазиягә сатылдылар. Кичәге социалист-революционер Гаяз Исхаков, Туктаров, Шакир Мөхәммәдъяров, Сәгыйть Рәмиевләр, социал-демократ Гомәр Терегулов, Ибниямин Әхтәмовлар[3], Столыпинның ачулы йөзен күрү белән, социализмнан ваз кичтеләр, эшче белән крәстиянгә арка биреп, байлар чанасына утырдылар. <…>

Шуның нәтиҗәсендә безнең арада, оешып, социализм юлында эшләү бетте.

Социализм юлыннан кайтмаган революционерлар өчен бердәнбер чара гомуми рус оешмаларына кушылу, шулар белән бергә астыртын хезмәттә булу гына калды.

Бөтен җаны, йөрәге белән революционер, социалист Вахитов өчен, әлбәттә, бердәнбер эш мәйданы да шул булган. Ул шунда идән астына төшеп, гомуми дөньяга исеме чыга алмаган.

Мин аны беренче мәртәбә Бөтенрусия мөселманнарының икенче корылтаенда Казанда очраттым[4].

Корылтайда татар буржуазия һәм аның ялчылары белән зур сугыш барды. Безнең зур ук фракциямез булып, җиргә социализация, федерация, тупраклы мохтарият (Идел-Урал буенда бер җөмһүрият) кебек мәсьәләләрне үткәрү безнең программада иде. Мулланур ул вакыт, гомуми социал-демократлар рухынча барып, бу өч маддәнең һичберсендә безгә кушыла алмады. Съездның бөтен сул канаты – эшчесе, крәстияне, солдаты безнең белән булса да, ул бераз каршырак китте. Ләкин бунда аны саташтырган нәрсә – партияләренең гомуми мәҗбүри программасы, аның җиргә социализациягә дә, федерация һәм тупраклы мохтарияткә (аерым милли җөмһүриятләргә) дә каршы булуы иде дип уйлыйм. Чөнки соңыннан ул боларның һәммәсен, бигрәк тә соңгысын кабул итеп, һәр җирдә шуның өчен янып көрәшә торган булды.

Мулланур белән икенче очрашуым Петербургта мәшһүр Смольный институтында булды[5]. Бунда хатирә язмыйм. Мулланурны аңлатуга ярдәм булыр дип, тик бер кисәген әйтеп үтәргә мәҗбүрмен.

<…>

Учредилка куылгач, мөселман вәкилләренең киңәш мәҗлесләре булды. Беренче мәсьәлә «инде ни эшләргә?» хакында иде. Мин бер фикерне тәкрар иттем: Учредилкадан ваз кичәргә, Советның Мәркәз башкарма комитетына, аннан соң шул көннәрдә булачак Бөтенрусия советларының өченче съездына керергә. Ул арада Сталин, Пестковскийлар белән сөйләшеп, Мәркәз мөселман комиссариаты төзү, «Ярлы халык»ны бетереп, зур, җитди бер гәзитә кую хакында ризалык-фикер алынган, тик шуны гамәлгә куеп җибәрәсе бар иде. Мөселман фракциясенә мин моны рәсми рәвештә аңлаттым. Учредилкадан ваз кичеп, съездга, Советка керү, иң якын гамәли эш итеп мөселман фракциясе исеменнән Мөселман комиссариаты төзү дип тәкъдим керттем. Бу хакта өч көн талаш-көрәш булды.

Мөселман фракциясенең буңа риза булмаячагы мәгълүм булгач, Мулланур белән Шәриф Манатовның[6] киләчәк хәбәре ирешкәнгә, комиссариатны төзеп җибәрү эшен алар килгәнче кичектерергә дигән тәкъдим белән Сталинны күрергә дип, Смольный институтка кереп барсам, Шәриф белән Мулланурга очрадым.

<…>

Мулланур Вахитов «Бөтенрусия мөселман эшләре комиссариаты» дип төзү фикерен яклый. Башкорт вәкиле исә, башкорт исеме кермәсә, мин китәм, ди. Киләчәктә ни булыр, ләкин хәзергә, бергә эшләүне күрсәтү өчен, һич булмаса, «Татар-башкорт» дип атарга күнмәкче.

Вахитов иптәш тә, бу ляихә үтсә, мин эшләмим, минем игътикадыма каршы була, ди.

Эшнең бозылу ихтималын күреп, мин компромисс тәкъдим иттем.

«Бөтенрусия мөселманы»да түгел, чөнки аңа безнең хокукымыз юк. Без Идел-Уралдан сайланган. Шул җир халкы безне

белә, ышана. Шулай ук «Татар-башкорт та түгел», бәлки «Эчке Русия һәм Сибирия мөселман эшләре комиссариаты» дип аталырга, ляихәмез шуның буенча төзелергә тиешле. Буңа һәр ике як риза булды.

Табигый, Мулланурны комиссариатның рәисе итеп сайладык. Бу хакта арамызда ике сүз булмады. Декретта да шулай чыкты. Монда минем өчен мөһим нокта – Вахитов иптәшнең «Бөтенрусия мөселманы...» дип алуы, шул үтмәгәч, бөтен эшне ташлар мәртәбәгә җитүедер.

Бу аның тактика мәсьәләсен ачачак нокталардан бере иде.

IV

Безнең дөньямыз хамелеоннар белән, җил кайдан иссә, шул уңгайга ава торган кызганыч бәндәләр белән тулы. Шул арада Мулланур Вахитов кебек нык иманлы, үзе ышанган юлда һичнәрсәгә, һичбер манигъка карамастан барырга тырышучы, үз идеалы юлында бөтен көче белән көрәшүче егетләрне күрү – җанга рәхәт, күңелгә ышаныч бирә торган хәлләрдәндер.

Мулланурның тик ел ярымлык хәяты, хезмәте минем күз алдымда булды. Шуның бик күп булса дүрт-биш аен бергә үткәрдем. Ләкин шул аз вакыт аның табигатен, кемлеген бөтенләй ачып бирде.

Мулланур һәрнәрсәдән элек революционер иде. Иске тормышны бөтен куәте илә җимереп, шул юлда ялкынлап бара торган, җимерү белән генә тукталмыйча, аның урынына яңа якты тормыш төзүгә омтыла торган, шул юлда мәгълүм идеал иясе булган революционер иде. Ул, шөбһәсез, талантлы организатор иде. Башта Мөселман социалистлар комитетында, аннан соң Мөселман комиссариатларында, Татар-башкорт җөмһүриятендә ул үзенең бу талантын сукырлар да күрерлек дәрәҗәдә ачып бирде.

Аның хатиблыгы, ачык, ялкынлы, тирән мәгънәле, шагыйранә сөйләүче оратор икәнлеге хакында язып торырга хаҗәт бармы?!

Хатиблыгы – яхшы оратор икәнлеге.

Пролетариат хадимнәренең зур бер трагедиясе бар: алар, фәкыйрь халык эченнән чыгып, тамак туйдыру өчен бик яшьли эшкә керешеп, укудан мәхрүм калырга мәҗбүр булалар.

Мулланур Вахитов бу хакта да аерым урын тота иде.

Миңа Русия мөселманнарының һәммә хадимнәре белән диярлек очрашырга, утырырга тугры килде. Ләкин икътисади, иҗтимагый гыйлемнәрдә Мулланур Вахитов дәрәҗәсендә үз кешесе булган һичкемне мин күрә алмадым.

<…>

Иҗтимагый революция аның кашында сәяси, икътисади көрәш кенә түгел, гыйльми, әдәби, мәдәни хәзинәләр өчен дә көрәш, шуларны кулда итүгә омтылу иде. Шулар белән бергә, Муллануpда тормышның тамыр тибүен сизү бар, үткен, җитез аңлап алып, шуңа бөтен җаны белән бирелеп, тиз арада бөтен дөньяга каршы көрәш башлау хосусияте бар иде. Петербурга барган вакытта, комиссариат төзү дигән фикер аңарда, шөбһәсез, юк иде. Башта, әйткәч тә, ул бик артык әһәмият бирмәде. Бераз сөйләшеп, мәсьәләнең кая барганын сизеп алу белән, ул шул фикер утында яна, шуның өчен дөнья куптарып эшли башлый һәм эшли, аякка бастыра.

Шулай ук Татар-башкорт җөмһүрияте дә.

Федерация, тупраклы мохтарият хакында Русия мөселманы эчендә байтактан көрәш барды. Безнең пролетариат та буны тели иде. Вахитов бу көрәшләрдән читтәрәк, әйтик, бераз каршы, бераз шөбһә белән карый иде. Петербургта чакта да аның башында бу фикергә артык әһәмият бирү сизелмәде. Казанда мәгълүм март вакыйгалары булды. Болак җөмһүриятен төзеп, халыкның башын әйләндерә башладылар. Без хөкүмәт белән Мәскәүгә күчкәч, бу хактагы хәбәрләр тагы көчәйде.

Безнең башта күптән йөреп, аның өчен күптән көрәшеп килгән кешеләр комиссариатта буны яңадан кузгаттык. Кулдагы материал буенча сызыкны сыздык. Вахитов карышмас кебек күренде. Ләкин монда берәр яңлышу юкмы икән дигән кебек, бер шөбһә белән, аз әһәмият белән карый иде.

Хадимнәренең – хезмәтчеләренең.

Уйлаган саен, сөйләшкән саен, ул мәсьәләгә керде, Сталиннан да кичерелде. Берничә көн үтмәде, Мулланур иптәш Вахитов үзенең табигатендә булган бөтен ялкыны, уты белән бу җөмһүриятне яклаучы, аның өчен бөтен көче белән көрәшүче булып китте.

Шул дәрәҗәгә җитте ки, ул буңа каршы баручыларның күңел сафлыгында шөбһә итә торган булды.

Ләкин пролетариат мәнфәгатенә, социализм нигезләренә каршы булган эшләрнең һичбере белән һичкем, теләсә ничек кенә сөйләсә дә, аны ризалата, ялкынландыра алмаячак иде.

Ул үзенең бөтен эшләренең, бөтен уйлавының төбенә нигез ташы итеп социализм әсасен салып куйган. Рухы, йөрәге шуның белән тәрбияләнгән; шул дәрәҗәдә ки, ул башкача уйлый да, үлчи дә алмый иде.

Дөньяның һәммә эшләренә, гыйльми, фәлсәфи мәсьәләләрнең һәммәсенә, һәммә оешмаларга ул тик шул ноктадан, шул күз белән карый, тик шул иман хәзинәсеннән ут ала, ялкын ала иде.

Вахитов иптәшнең Февраль революциясенә чаклы безнең киң җәмәгать хезмәте дөньясына чыкмавында, исеме, эше күренмәвендә иң башлыча сәбәп, – шөбһәсез, аның шул һәммә нәрсәгә социализм ноктасыннан каравы, һәммә оешманы, һәммә хезмәтне тик шул ноктадан үлчәве, тик шуның буенча тәкъдир кылуы, һәммә уйларына, һәммә эшләренә нигез ташы итеп иҗтимагый революцияне алуыдыр.

* * *

Галим, хатиб, организатор, революционер булуы өстенә, аның чын мәгънәсе белән власть-хакимият кешесе икәнен дә әйтми үтәргә мөмкин түгел. Ул властьне гадәттән тыш ярата, шуны куя белә, үзен власть итеп тота ала. Большевизм байрагы астына яшеренгән кайбер шовинист яки сатлык татар-башкорт, әрмән, яһүд җыланнарының: «ул – панисламист» дип, «фәлән» дип, яфрак астыннан шыелдавына карамастан, мәркәз власть тирәсендә сүзен җиңел үткәрерлек игътибары бар иде.

<…>

Вахитов татар-башкортның яки Русия мөселманнарының гына түгел, бөтен ислам Шәркының бөек революционеры иде. Исән чагында Шәрыкта, революция мәсьәләсенә тиешенчә әһәмият бирелмәде. Ул тик үзенең бетмәс-төкәнмәс революционерлык куәте белән Шәрыкка әһәмият бирдерергә, Шәрыкта революция ялкыны уятырга тырыша иде; безнең арамыздагы һәммә эшләрен Шәрыкта булачак бөек революция янгынын хәзерләү, шуңа юл ачу дип карый иде.

Революциямезнең хәзерге агышы исә Вахитовның бөтенләй яңлыш юлда булмаганлыгын күрсәтте.

ТАРИХИ КЫҢГЫРАУ ӨЗЕЛДЕ
(Рәшид бабай үлде)

I

Татарның уйгану күгендә беренче йолдызлары сүнәләр. Мәдәни, әдәби хәрәкәтне башлаган беренче буын кешеләре берәм-берәм арадан югалалар.

Уфаның карт социал-демократ большевик Җиһанша абзый Таһиров үлде. Ибраһим мирза Терегулов[1] үлде. Дәрдемәнд[2] үлде. Габдулла Буби[3] үлде. Инде соңгы хәбәрләр уйгану дәвереңең иң нык уятучы тарихи кыңгыравыкларның көчлеләреннән Рәшид казыйның да вафатын белдерделәр[4].

Ул бик кызыклы карт иде. Шуның белән бергә, аның исеме, хезмәте татарның мәдәни тарихында, шөбһәсез, гомерлек урын алачак кешедер.

<…>

XIX йөзнең соңгы яртысында, бигрәк тә актыккы чирегендә, Европада финансовый капитал тулып аша, шуның нәтиҗәсендә Гареб империализмы Шәрыкның тән тамырларындагы йөрәк каннарының актык тамчыларын суыра башлый. Шәрык бөтенләй бүленеп бетә, икътисади кысу чиктән аша. Шуның аркасында Нил, Босфор, Ганг, Евфрат Дижлә[5] буйларында, бу каты газапка чыдаша алмый, бер кузгалу дәвере керә. Йә бетәргә, йә дошманның үз коралы белән коралланырга – Европа мәдә-

ниятен алырга кирәк, дигән бер матди мәнфәгать адәмнәрнең миләрен хәрәкәткә китерә. Бу хәрәкәтнең эчендә, алдында, һәммәгә күренеп кузгалучыларның алдагыларыннан мәшһүрләре Җамал Әфганилар[6], Мөхәммәд Габдеһләр[7], Мидхәт паша[8], Гаспринский[9] кебек затлар иде.

Безнең Волга, Урал буе да бу дәвердә рус, Европа капиталының һөҗүме астына төшеп, иске тормышы какшап, җимерелеп бара иде.

Мәрҗани, Курсавилар менә шул матди җимерелүнең алдагы бәрелүе белән уянган миләрнең мәгълүмрәге, көчлерәге иде[10].

XIX йөзнең соңгы унларында бу матди гамәл көчәя, шуның аркасында бунардан кузгалучы миләрнең, йөрәкләрнең саны да арта...

Рәшидләр, Ризалар, Баязитлар, Ибраһим Мирзалар, Габәшиләр[11], бер дәрәҗәгә кадәрле Бубилар – менә шул күбәеп уяна башлаучыларыннандыр.

Рәшид – менә шул дәвернең баласы, шул матди нигез белән хәрәкәткә килгән миләрнең берседер.

<…>

Бу беренче буын кешеләре динчеләр, исламчылар иде. Рәшид казый буны каләм белән генә түгел, гамәл белән дә күрсәтте. Бөтен гомерен әле Себердә, әле Уфада, Казанда, Питерда, Каһирәдә, Җәзаирдә, Истанбулда, Калькуттада, Багдадта йөреп, «Бетәбез, уяныгыз!» дип кычкырып үткәрде[12].

Анның каршында «мөселманнар бер милләт» булган кебек, «кяфер дә –милләт вахидә» диде[13].

Ул менә шул ике «милләт»не сугыштыра, Европа «христиан»нарына, бигрәк тә Англия миссионерларына, «ислам»ны изгән өчен, мәңгелек дошманлык саклый иде.

Анның тарафыннан язылган рәддияләр бервакыт татар мәдрәсә галәмендә җилем басма белән таратылып, ялкын белән укылды, моны бүлеп сакланды...

<…>

Рәддияләр – кире кагу, юкка чыгарулар.

Әсәрләрендәге икенче бер гомуми рух – дин исеменнән мәдәнияткә каршы баручыларны тәнкыйтьтер. Бу да шул гомуми ислам шәркы кузгалышының әфгани гаребтә шуларның татарча да яңгыравы гына иде. Мусалар, Зыялар, Бубилар моны дәвам иттерделәр[14].

Картның әсәрләрендә өченче бер нокта «динсез, милләтсез» малайларга һөҗүм иде. Бишенче ел хакында Фуад – Гаяз компаниясе[15], «социалист» булган булып, уңга да, сулга да һәр чат башында урамча, малайларча дин сүгеп, милләт сүгеп йөри башлагач, Рәшид казый байтак еллар «таң»чы малайларны сүкте. Сез хулиганнар, сез шарлатаннар, ди иде.

IV

Рәшиднең беренче әсәре «Чулпан йолдызы» бөтенләй Романовлар хөкүмәтен, аның агенты мөфтине сүгү рухында барганга, Русиядә басыла алмады. Төркиядә нәшер кылынып, Русиягә яшерен таралды...[16]

Моннан егерме еллар элек бабайның Русиядә «Миръат – көзге»ләре чыга башлый[17].

1905 елларгача Рәшиднең бу әсәрләре яшьләр өчен, яңа фикерлеләр «Инҗил – Коръән» иде. Ике җәдид очраша:

– Рәшид әфәнденең сигезенче «Миръат»ы чыккан икән. Кайдан кулга төшерәсе иде? – дип сөйләшүләр бер мода кебек иде.

«Миръат» барлыгы егерме ике китап чыкты. Баштагы 17 сендә үзенчә революционерлар искене җимерергә, яңаны төзергә чакыралар. Соңгылары бик чамадан тыш алга китүчеләрне бераз авызлыклау, тыю рухында чыктылар.

Бабайның «Өлфәт» гәзитәсе[18] әүвәлге бу елында шундый зур авторитетлы булды ки, һичбер татар гәзитәсе алай булганы юк.

Кайбер мәдрәсәгә, бу гәзитә буларак, икешәр йөз нөсхә алына, чөнки һәрбер яңа фикерле егет аны кат-кат укый гына түгел, бөти ясап, төпләп куя. Ләкин бу озакка бармады. Карт, искене җимереп, яңага өстерәүдән туктала. Агымны туктатырга, бик артык алга китмәскә, реакциягә чыга.

Шуның белән үзенең бер дәверен бетерә. Яшьләр каршында югала.

V

Бабаның мөһим әсәрләреннән берсе – «Автономия яки мохтарият» дигән бер кечкенә рисаләседер[19]. Бу китапта Рәшид әфәнде Төркестан, Казакъстан, Азәрбайҗан өлкәләренә һәм татарларга автономия алу мәсьәләсен кузгата.

1906–1907 елларда чыккан бу кечкенә китап ул заманда татар милләтчеләре тарафыннан көлке белән каршы алынды.

«Вакыт»та Фатих Кәрими бу хакта мәкалә язды:

– Безгә, – ди, – нинди дә булса автономия-мохтарият мәсьәләсен кузгату ахмаклык булачак... Үзебез сорау түгел, көчләп бирсәләр алыргамы-юкмы? Чөнки бездә мәдәни көч юк. Менә мәсьәлә кайда, – диде.

Аннан соң 1917 ел Уфада «Ирек» гәзитәсендә картның Швейцариядәге кайдандыр язылган бер мәктүбе табылды. Ул анда федерация, автономияне яклый иде.

VI

Октябрьдән соң безнең ахмак милләтчеләребез «чех, Колчак» дип, татар- башкорт егетләрен аттырып йөрделәр. Әле хәзер дә ул әбүҗәһилләрнең калдыклары Париж банкирларының бусагасында рус монархлары койрыгына тагылып йөриләр. Ул вакыт Рәшид баба исә Русиягә кайтты да Европа финансовый капиталына каршы Шәрыкны кузгатуда революциядән файдалану чараларын эзләп йөрде, бичара!!!

Без беләбез: карт коммунизм кешесе түгел, шулай ук Антантаны җимерүдән артыкка бара алмый ул. Ләкин буржуазиягә үзен сатмаган бер ихласи дәрвиш булганга, аның Шәрыкны коткару юлында тырышуы онытылмаячактыр.

<…>

Ул – бер кыңгыравык!!! Туктамый шалтырата торган бер кыңгыравык иде!.. Каты йоклаган кешеләрне уятуда мондый бер кыңгыравыкларның роле бу дәвердә зур була... Болар: «Уяныгыз», – дип, азан кычкырып йөриләр.

Картның хәзерге язуларын яки элеккеге әсәрләрен хәзер алып уку һичкемгә гыйльми-фикри азык була алмас. Шуның белән бергә, ул тынмас йөрәкле баба Шәрыкның, бигрәк тә татарның, әдәби, мәдәни хәрәкәте тарихында мәгълүм кадерле бер урын алачак, буны ачык аңлатучы бер мисал лазем.

«Бәдәвам», «Тәкый гаҗәб», «Бүз егет», «Кызыл алма» китаплары[20] кайчандыр үз дәверләрендә һәркем өчен, чыннан да, кирәкле, файдалы, кадерле әсәрләр иде.

«Фәзаилеш-шөһүр» белән «Мөһиммәте мөслимин» дә шөбһәсез үз заманнарында һәркемгә кыйммәтле җан азыгы булдылар[21].

Бу әсәрләрне «чүп» дип кагып ташлау – ахмаклык. Шулай ук мәгълүм бер дәвердә «Шәкерт белән студент», «Мәгыйшәт», «Өч хатын», «Сәлимә», «Мулла бабай», «Тормышмы бу?» кебек әдәби әсәрләр дә үз заманнарында фикер-мәгънә үсүгә, ачылырга ярдәм иттеләр[22]. Ләкин яңа, яшь буын кешеләреннән инде бу үткән теге дәвернең әсәрләреннән бер гыйльми-фикри файда күрим дип, кем боларны ачып карар?..

«Бәдәвам»ны укучы карчыклар бетмәгән кебек, бәлки «Тормышмы бу?»дан мәгънә эзләүче карт хәлфәләр әле дә анда-монда бардыр...

Ләкин шулай булса да, ул «Бәдәвам»нар, «Кызыл алма»лар, «Шәкерт абый»лар, «Мулла бабай»лар, «Мәгыйшәт»ләр тарихи бер дәвернең тарихи җимешләре булып сакланалар... Хрестоматияләргә кертелеп, балага, шәкерткә өйрәтеләләр. Шулай үткән эшләрне таныштыралар. Менә шуның кебек Рәшид бабай мәгълүм бер тарихи дәвернең, үткән баскычның бер көрәшчесе – кадимнән җәдидкә чыгуда алга өстерәүче урак урын алачак.

<…>

КАЮМ НАСЫЙРИНЫҢ ВАФАТЫНА ЕГЕРМЕ ЕЛ ТУЛА

<…>

Каюм Насыйри кем? Безнең тарихта урыны кайда? Кайсы баскычта? Аның хезмәтләренең әһәмияте тик тарихи гынамы, тик кыйммәтле архив материалы гынамы, яки ул калдырган мирас эчендә хәзерге көндә дә гамәли бер файдага яраячак нәрсәләр бармы?

XIX йөзнең яртысында, бигрәк тә ахыргы чигендә рус-Европа капиталының дулкыны тәэсире белән безнең Идел-Урал буйларында борынгы Шәрык тормышы җимерелә, җиңелә башлый. Яшәү өчен, яңа техника алдында һәлак булмасын өчен, безнең татар халкында бер яңару мәҗбүрияте туа. Борынгы Шәрык ысулларын ташлап, Европаның техникасы, гыйлеме, фикере белән кораллану кирәклеге сизелә, шул юлда бер кузгалу баш күтәрә.

Менә шул иҗтимагый-тарихи, матди-мәҗбүри кузгалыш ул заманның сизгеррәк миләрен, сизгеррәк йөрәкләрен хәрәкәткә китерә – бездә уйгану көннәре башлана.

Каюм Насыйри – менә безнең тарихның шул көннәрендә, шул тарихи баскычта уйганган миләрнең берсе, беренчесе һәм иң мөһим бер бабта шул уйгану-яңару әмәлләренә хезмәт итүчеләрнең зурыдыр.

III

Ул заманда уйганып, эшкә, яңа тормыш өчен көрәшкә башлаучыларның төрлесе төрле мәсьәләдән тотынды.

Дин мөтәхассыйслары Коръән, хәдис, ислам тарихы юлы белән шул ноктадан хәрәкәт иттеләр; болардагы уйгану динне яңача, азат, саф хәленчә аңлау рәвешендә булды. Мәшһүрләре – Курсави, Мәрҗани[1].

Бабта – б и р е д ә: тармакта, өлкәдә.

Мөтәхассыйслары – белгечләре, галимнәре.

Хәдис – пәйгамбәрләрнең әйткән сүзләре.

Шигъри таланты булганнар бу уйгану әмәлләрен үзләренең ачы кайгылы, искегә тәнкыйть белән тулы җырлар аркылы гәүдәләндерделәр. (1895 елда үтерелгән Акменла[2] – боларның мәшһүредер.)

Муса Акъегетзадә, Заһир Бигиев[3] кебек әдәби көчләре булганнары хикәяләр, романнар аркылы бу хәрәкәткә таба юл салдылар. (Болар – әдәбияты нәфисәнең беренче сандугачларыдыр.) Мәрҗани, Хөсәен Фәезханов[4] шикелле хадимнәр бу хәрәкәттә тарихны корал кылдылар, тарихны тергезү юлы белән эш башладылар, тарих китаплары яздылар.

Менә болар һәммәсе – бер замандарак яшәгән һәм шул кадим Шәрык торгынлыгына каршы көрәш башлаган революционерлардыр.

Шул ук заманнарда икенче бер куәт бөтенләй башка бер бабта, ләкин үз заманындагы уянучылар белән бер үк кәгъбәгә таба юнәлгән икенче бер хезмәт башлады. Бу баб, бу мәсьәлә, бу хезмәт, татар теле, татарның имлясы, сарыфы, нәхүе, татарның халык әдәбияты, татарның лөгатьләре кебек, гаммәнең яңа тормышка баруында иң көчле, иң мөһим бер коралны эшләп юлга салудан гыйбарәт иде.

Каюм Насыйриның тарихи урыны менә шул уйгану көннәре эчендә кадим Шәрыкка каршы көрәш белән, яңа әмәлләргә таба бару өчен мәйданга чыккан ул заманның (тәгъбир яраса) революционерлары арасындадыр.

<…>

Каюм Насыйри бөтен әсәрләрендә, шул җөмләдән календарьларында да, татар теле хакында күптөрле тикшерүләр яза. Бу хакта аерым рәвештә тукталган әсәре «Әнмүзәҗ»[5] исемендәдер.

Баба[6] бу әсәрен татарның фонетикасын, хәрефләрен тикшерү белән башлый. Моннан утыз еллар элек чыккан бу әсәр имля бабында үз телебездә беренче тикшерү булып, шул заман-

---

Кәгъбәгә – б и р е д ә: табынган юнәлешкә, идеягә.

Гаммәнең – массаның, гади халыкның.

да ук татар имлясын тәнкыйть кыла да, үз тарафыннан төзәтү ляихәсе тәкъдим итәдер.

<…>

Бу көнге кебек хәтеремдә: 1910 елларда, «Татар сарыфы», «Татар нәхүе», «Татар имлясы»[7] язган заманнарымда, минем алдымда Өмидбаевларның, Һ. Максуди, Х. Кәбүтәри, Нугайбәк кебек үз телебездәге сарыф-нәхүләр[8], Остроумов, Г. Задә, Наливкин кебек чит мөстәшрикъләрнең хезмәтләре[9] булганы хәлдә, боларның һичбере татар теленең сарыфы-нәхүе хасиятләрен эзләп табуда Насыйриныкы чаклы ярдәм итә алмадылар.

Әле хәзерге көндә дә, ул әсәрләрне яңадан төзәткән саен, татар телен, сарыф-нәхү, бәлягать ягыннан тикшерә башлаган саен, без һаман Каюм Насыйридан котыла алмыйбыз, аңардан һаман файда итәбез.

<…>

Бездә уйгану көннәрендә һичберәү ачыктан-ачык «татар» дип мәйданга чыга алмады, һичкем «татар халкын тарих мәйданына туып килгән аерым бөтен бер коллектив, бер җәмгыять» дип карарга батырлык итмәде. Дөрест, Мәрҗани үзенең «Мөстәфад»ында «татар» дип атый, тарихны шуңа карата «татар түгелбез» диючеләрдән көлә:

– Ахмак, син, татар булмыйча, кем соң? Әллә син чуваш яки чирмешме? – дип әйтеп китә.

Ләкин Мәрҗани үзенең бу нигезен гамәлләрендә кискен бер маддә итеп алып бармый. Ул замандагы башка хадимнәребез, шулай ук аннан соң килүчеләрнең дә күбе һәртөрле «панлык, иттихадчылык» байраклары белән газапландылар.

Менә бу мәсьәләдә Каюм Насыйри бөтенләй ялгыз тора. Ул безне ачыктан-ачык «татар» дип, телебезне «татар теле» дип атый. (Бу хакта минем «Шура»да 1910 елның 8 нче номерында «Без – татармыз» дигән мәкаләгә бак[10].) Атап кына калмый. Татар җәмәгатен башка җирдәге мөселманнардан, башка

Ляихәсе – проекты.

Маддә – пункт.

җирдәге төрек кабиләләреннән аерым, үзенә башка бер мәдәният, бер әдәбият тудыручы коллектив, бер җәмәгать дип карый да, халык әдәбиятын җыюда булсын, имля, сарыф-нәхү, бәлягать, лөгать язуда булсын, төрле «пан»лык хыялларын бер якка ташлап, татарны тикшерә. (Монда «татар» сүзенә: Казан татары, Касыйм татары, нугай, Алатыр, башкорт, типтәр, мишәр һәм төмән – барлыгы сигез кабилә керә. Чөнки соңгы ике йөз елда болар әдәби, мәдәни, сәяси, икътисади хәлләр буенча бергә оешканнар.) <…>

ИСКӘРМӘЛӘР ҺӘМ АҢЛАТМАЛАР

Татар теле һәм татарча язу хакында бер-ике сүз. «Йолдыз» газетасының 1910 ел, 30 март (521 нче) санында «Габди» имзасы белән басылган.

[1] *«Хатыннар эше» дигән бер әкиятнең...* – «Хатыннар эше» исемле әлеге әсәр, асылда, ике пәрдәле комедиядән гыйбарәт. Ул «Театру мәҗмугасы» дигән сериядә 10 нчы китап булып нәшер ителгән (Казан, 1910 ел, Әхмәтгәрәй Хәсәни вә шөрәкясе нәшрияты, И.Н. Харитонов матбагасы, 48 бит). Г. Ибраһимов «бер әкият» дип комедиянең эчтәлеге сай, әһәмиятсез булуга ишарә итә.

[2] *Апанай* – журналист һәм музыкант Вәли Апанаев (1889–1922) (басманың тышлык, форзац һәм титул битләрендә «В. Апанай» дип язылган).

[3] *«Татарчалаштыручысы», «татарчага әйләндерүче» кеби ямьсез сүзләр урынына...* – Биредә Г. Ибраһимов тарафыннан әдәби телнең лексик, стилистик чараларын ничек баету, сайлап алу критерийларына кагылышлы мәсьәлә күтәрелә. Чыннан да, кыскалык, матурлык, ыспайлык ягыннан әлеге тәгъбирләр Г. Ибраһимов тәкъдим иткән «мөтәрҗим»гә караганда калыша кебек (артык *-сы* өстәлү дә әйтелешне авырайта). Ләкин әдәби тел ресурсларында әлеге сүзләрнең дә үз мәгънәви даирәсе бар. Эш шунда ки, ул пьесаның сюжеты чит телдән алынган, ләкин, гадәттәгечә, «тәрҗемә ителмәгән», ә бәлки татар тормышына якынайтып эшкәртелгән (хәтта персонаж исемнәре дә һәммәсе татарча). Шуңа күрә бу очракта «мөтәрҗим» сүзе әлеге китапка карата туры килеп җитми.

[4] *«Мөтәрҗим» сүзе, асылда, гарәпчә булса да, ул инде... татарлашкан...* – Иске татар әдәби телендә *мөтәрҗим* – язма профессиональ-иҗади тәрҗемә итүче, ә *телмач, тылмач, тәрҗеман* сүзләре *телдән тәрҗемә итүче* мәгънәсендә йөргән һәм урнашкан була. Яңа әдәби телдә *мөтәрҗим* сүзе актив кулланыштан чыгып пассивлаша бара, аның урынына *тәрҗемәче* сүзе ясалып, югарыдагы мәгънәләрдә кабул ителә. Шулай итеп, Г. Ибраһимовның «мөтәрҗим» хакындагы фикере билгеле бер чорга карата гына хаклы.

[5] *...Мәҗбүрият булмаган урыннарда тәкәллефан чит лөгатьне кертмәү...* – Әдәби телдә чит сүзләр куллануның Г. Ибраһимов тарафыннан тәкъдим ителгән мәгънәви, терминологик һәм стилистик шартлары, билгеләре хәзерге көндә дә кулланырга яраклы.

[6] *Гаяз әфәнде* – Татар әдәбиятының классик язучысы, драматург, публицист һәм сәясәт эшлеклесе, татар милли азатлык хәрәкәте лидеры

Гаяз Гыйлаҗетдин улы Исхаков (Гаяз Исхакый) (1878–1954) күздә тотыла.

[7] *«Шура» мөҗәлләдәсе...* – «Шура» журналы. Алтын приискалары хуҗалары миллионер һәм наширләр: Шакир Рәмиев һәм аның энесе Закир Рәмиев (шагыйрь Дәрдемәнд) тарафыннан Риза Фәхреддинов мөхәррирлегендә Оренбургта 1908–1917 еллар арасында чыккан гыйльми-әдәби вә иҗтимагый-сәяси, күп төрле рубрикаларга бүленгән гаҗәп бай эчтәлекле журнал.

Әдәбият *(еллык хисап урынында).* «Йолдыз» газетасының 1912 елгы 15 гыйнвар (780 нче) һәм 18 гыйнвар (783 нче) санында «Габди» имзасы белән басылган (еллык матбугат күзәтүе). Мәкаләнең азагында «ахыры бар» диелсә дә очрамады.

[1] *«Идел»... гарәп хәрефен... ташлап, аның урынына латинны алырга тиеш, диде.* – Сәгыйть Рәмиевнең «Идел»нең 1911 елгы 3 нче (июнь) санында («Мөхәммәдшакир вә Мөхәммәдзакир Рәмиевләр тарафыннан иҗад вә тәрсим улынган аеры-аеры хәрефләргә бер нәзар») һәм 5 июльдә («Безгә тәкъдил вә исляхе хәреф кенә кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме?») басылган мәкаләләре күздә тотыла. Анда автор (С. Рәмиев) гарәп алфавитына нигезләнгән татар язуын һәм имлясын тәнкыйть итә, латин алфавитына нигезләнгән татар язуы үрнәкләрен күрсәтә.

[2] *...борадәран Рәмиевләр...* – Шакир (Мөхәммәтшакир) һәм Закир (Мөхәммәтзакир) Рәмиевләр, Уралдагы алтын приискалары хуҗалары, миллионерлар; Оренбург шәһәрендәге матбага хуҗалары, «Вакыт» газетасы һәм «Шура» журналының наширләре буларак мәшһүр кешеләр. Бертуганнардан Закир Мөхәммәтсадыйк улы Рәмиев (1859–1921) исә күбрәк әдәбият-поэзия һәм матбугат эшләре белән шөгыльләнгән, матбугатта «Дәрдемәнд» псевдонимы белән танылган.

[3] *...«Айры хәрефләр» атлы яңа хәрефләр чыгардылар...* – Бертуган Рәмиевләр «Хатте тәбагъәт, яхуд Айры хәрефләр» («Басма язу, яки Айры хәрефләр») исемле проект тәкъдим итүләре белән татар язма культурасы тарихында үзләренә лаеклы урын тоталар. Әлеге проект 1911 елда Оренбургта аерым китап булып басылып чыга.

[4] *...гәзитәләрдә берничә мәкалә илә генә калуы...* – Рәмиевләрнең «Хатте тәбагъәт...»е турында фикер алышулар җитәрлек була. Мәсәлән: Ә. Биктимеровның «Айры хәрефләр хакында бер-ике сүз» исемле рецензиясе (Шура, 1911, 16 нчы сан, 493–494 б.), «Матбага хәрефләремез хакында» (шунда ук, 12 нче сан, 494–497 б.), С. Рәмиев рецензиясе (Идел, 1911, 3 июнь) һ.б. Дөрес, бу проектның, Г. Ибраһимов әйтмешли, зур «тавыш куптара алмавы» да гаҗәп түгел. Чөнки ул традицион татар

язуыннан, гарәп хәрефеннән «бик ерак китмәк илә» шактый ераклашкан, аерылган булып чыга һәм практик кулланылышка кабул ителү мөмкинлеген, сәләтен-куәтен бер дә күрсәтми.

[5] *...Габделмәннан Рахманколый әфәнде... хәрефләрне бер шәкелгә калдыру хакында бераз маташып баккан икән.* – Габделмәннан Әхмәтҗан улы Рахманкулов (1858–1908). 1876–1890 елларда Мамадыш өязе Олы Шыңар авылы мәдрәсәсендә мөгаллим. 1890–1908 елларда Казанда «Борадәран Кәримовлар» типографиясендә конторщик, идарәче була. Җиңеләйтелгән татар хәрефләре проектының авторы. Бу турыда Г. Алпаров «Хәреф вә имлямыз» китабының керешендә бирелгән искәрмәдә болай ди: «Бу китапны язып бетереп басылырга биргәннән соң, моннан 4–5 еллар элек, «Матбагаи Кәримиянең мөдире мәрхүм Габделмәннан Рахманкулов дигән бер затның хәрефләремезне азайтырга тырышып йөргәне, шул чакта ук шул матбагада баш хәрефләрдән генә булган шрифтлар эшләгәне хакында мәгълүмат алдым. Ләкин ул чакта аңарга игътибар итүче булмаганга күрә, шул көе ятып калган, быел, ул мәсьәлә тагын күтәрелгәч, «Борадәран Кәримовлар» матбагасының идарәсе шул хәрефләрне яңадан эшләтеп чыгарган икән. Бу китап шул хәрефләр белән басылды. Г.А.» (Алпаров Г. Хәреф вә имлямыз. Казан, 1912; Алпаров Г. Х. Сайланма хезмәтләр. Казан: Мәгариф, 2008. 24 б.)

[6] *«Шура»да ике мөгаллим...* – Гыйбад Алпаров белән Вәсим Солтанов һәм аларның «Матбага хәрефләремез» (Шура, 1911, 12 нче сан) дигән мәкаләсе күздә тотыла.

[7] *...«Йолдыз» тарафыннан тәкъдим ителгән «Хатте касыйр»ны да зикер итмәле.* – Сүз «Йолдыз» газетасының нашире һәм баш мөхәррире Һ. Максуди проекты турында бара.

Фәнни истыйляхлар *(Г. Батталның “Нәзарияте әдәбия”се мөнәсәбәте белән).* «Аң» журналының 1913 елгы 24 нче (18 декабрь) санында (439–442 б.) «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *«Тәрҗеман»ның күп иснадларына карамыйча...* – Биредә Г. Ибраһимов 1883 елдан бирле И. Гаспринский наширлегендә Кырымда чыга башлаган «Тәрҗемән» газетасына бәя бирә. 1910 елларда татар матбугатында үзен «татарлык» тарафдары итеп күрсәткән Г. Ибраһимов «Тәрҗеман»ның «гомумтөрки тел» идеяләрен яклавын искә төшерә.

[2] *Гыймад Нугайбәк әфәнде* – Гыймад (Гыймадеддин) Шәрифҗан улы Нугайбәк (1881–1943); XX гасыр башында ул «Башлангыч» (Казан, 1911), «Төрлек» (Казан, 1911), «Үрнәкләр» (Казан, 1911) исемле китапларында күпчелек терминнарның татарча эквивалентын тәкъдим итә.

[3] *«Урал» гәзитәсе* – 1907 елда (4 гыйнвардан 27 апрельгә кадәр, барлыгы 31 сан) Оренбургта чыгарылган татарча беренче социал-демократик

рухтагы газета. Төп оештыручы һәм редакторы – Хөсәен Ямашев (1882–1912).

[4] *Хәнәфи әфәнде* – Казан университеты студенты Мөхәмметхәнәфи Кайбышев. Аның «Аң» журналында басылган язмаларының күбесе «М. Хәнәфи» исеме белән чыккан.

[5] *Пифагор* (гарәпчә: *Фисагорис;* грекча: *Тифагорис*) – б. э. к. VI гасырда яшәгән борынгы грек математигы, натурфилософ.

[6] *Буның хакимияте исә башка һәрнәрсәдән артык булырга тиеш.* – Монда Г. Ибрагимов әдәби тел һәм атамалар мәсьәләсендә гомумхалык теле өстенлек итәргә тиеш дигән фикерне куәтли. Шул ук вакытта Г. Ибраһимов төрле телләрдән алынмаларны файдалануын да инкяр итми.

[7] *Гобәйдулла Фәйзи әфәнде...* – «Г. Фәйзи» псевдонимы белән язган Гобәйдулла Буби (1871–1922). Монда аның «Җәгърафияи гомуми» исемле дәреслек китабы турында сүз бара. Автор үз китабында гарәби истыйляхларны бик мул куллана.

[8] *Харис Фәйзи әфәнденең «Ысуле җәгърафия»сендә...* – Педагог, нашир, журналист Харис Зариф улы Фәйзуллин-Чистапулиның (1871–1933) «Тәгълиме җәгърафия» исемле дәреслек китабы 1910 һәм 1911 елларда Казанда «Милләт» матбагасында нәшер ителгән.

[9] *Шөнаси әфәнде...* – Сүз педагог Габдулла Сабир улы Шөнаси (Ибраһимов) (1885–1938) турында бара. Ул татар мәктәп-мәдрәсәләре өчен биология, физика, химия дәреслекләре төзеп бастырган. Аның бу төрекчәдән компиляция, ярым тәрҗемә дәреслекләре гарәп-фарсы һәм төрек атамалары белән тулы. Г. Шөнаси әзерләгән «Мохтәсары кимия» дәреслегенең беренче кисәге Казанда «Юл көтепханәсе»ндә 1910 елда, икенче кисәге исә 1912 елда Оренбургта «Вакыт» матбагасында басыла. Беренче кисәкнең кереш өлешендә түбәндәге аңлатма урнаштырылган: «Франциядә мөгаллимнәр җыелышы илә игъдад (хәзерләү) дәрәҗәсендә фән укыла торган мәктәпләр өчен тәртип ителгән «Кимия» китабы әсас тотылып тәрҗемә вә тәэлиф улынды (төзелде)».

[10] *Г. Мостафа әфәнденең «Һәндәсә»се ...* – Биредә педагог, татарча геометрия дәреслекләре авторы Г.М. Мостафинның рус теленнән тәрҗемә итеп басылган «Һәндәсә» (Казан: «Мәгариф» көтепханәсе, Ермолаев матбагасы, 1907. 83 б.) дигән дәреслек китабы турында сүз бара.

[11] *«Хөсәения»* – 1889 елда Оренбургта мәшһүр миллионер, сәүдәгәр, абыйлы-энеле Әхмәт (1837–1906) һәм Гани (1839–1902) Хөсәеновлар тарафыннан ачылган мәдрәсә. Яңа метод белән укытыла торган алдынгы мәдрәсәләрнең берсе итеп хисаплана. «Хөсәения»дә укулар башлыча түләүсез һәм интернат тибында оештырылган була: уку кирәк-яраклары,

ашау-эчү, кием-салым бөтенесе дә әлеге байлар хисабыннан. Шәкертләре арасында татар халкының күренекле шәхесләре: С. Рәмиев, Г. Алпаров, И. Кудашев-Ашказарский, М. Фәйзи, Ш. Усманов, М. Җәлил, А. Таһиров һ.б. бар.

[12] *«Касыймия»* – икенче төрле Күлбуе мәдрәсәсе, XVIII йөз ахырында Исхак Юнысов акчасына төзелгән. Башта Апанай мәчетендә, 1877 елдан Кабан күле буенда корылган махсус бинага урнаша. Бу мәдрәсәдә татар халкының күренекле шәхесләре З. Бигиев, М. Бигиев, Г. Баруди, Г. Исхакый һ.б. белем ала.

[13] «*Мөхәммәдия»* – 1882 елда Казанда күренекле дин һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Баруди (Галиев Галимҗан Мөхәммәдҗан улы, 1857–1921) нигез салган һәм җитәкчелек иткән мәдрәсә. Анда татар халкының күренекле шәхесләре укып чыга: Ф. Әмирхан, Г. Камал, М. Гафури, С. Сәйдәшев, К. Тинчурин һ.б.

[14] *Габбас Ибраһимов нәшер иткән «Хисап» китабы* – Нурәхмәт Вәлишов һәм Гыймадәтелислам Хәбировның «Хисап: кәсрегәчә бүленүге тиеш булган әгъдаде бәсита вә әгъдаде мөрәккәбәләрнең кавагыйде, мәсьәлә вә гадәти мисаллар илә» («Хисап: вакланмагача бүленүге тиеш булган гади саннарның һәм кушма саннарның кагыйдәләре») китабы. 1 нче җөзьэ. Казан: Нашире Габбас Ибраһимов, 1910 (татар телендә). Икенче басмасы Казанда Габбас Ибраһимов наширлегендә, И.Н. Харитонов типографиясендә 1915 елда дөнья күрә. Дәреслекнең икенче кисәге: Вәлишов Н., Хәбиров Г. «Хисап: кәсрегә (вакланмага) кадәр бүленүге тиеш булган саннар һәм үлчәүләр». 2 нче җөзьэ. Казан: И.Н. Харитонов типогр., 1910. 1915 елда китапның өченче басмасы чыга. Дәреслек китабының өченче кисәге: Вәлишов Н., Хәбиров Г. «Хисап: кәсре вә әгъшари (унарлы вакланмалар)» 3 нче җөзьэ. Казан: И.Н. Харитонов типогр., 1910 китаплары турында сүз бара.

[15] Өзекнең хәзерге телгә тәрҗемәсе: «Күп разрядлы (оялы) – берлек белән нульдән гыйбарәт саннарга бүлү өчен, бүленә торган санның уң ягыннан бүлүченең нульләре кадәр разряд [өтер белән] аерып алына да, бусы – вакланма, ә сул якта калганы бөтен була».

[16] *Ник... һәркем аңларлык мәртәбә туп-туры «билбау» димибез? Ник «Бәхре кәбир»? «Олы диңгез» генә түгел?* – Биредә китерелгән мисалларда Г. Ибраһимов төрле фәннәрдә кулланылган гарәп терминнарын татар телендәге эквивалентлары белән алмаштыру мөмкинлеге турында яза. Галим китергән мисалларның кайберләре терминология өлкәсендә ана телендәге эквивалентларның табу юлының бәхәсле нәтиҗәләргә китерү мөмкинлеген раслыйлар. Аеруча бу география фәнендә Җир шарының билгеле бер климат зонасын аңлаткан «пояс» сүзенә кагыла. Г. Ибраһимовның

риторик соравына караганда («Без ник үз телемезгә һәркем аңларлык мәртәбә туп-туры «билбау» димибез?), галим «билбау» сүзен географик термин итеп куллануны мәслихәт күрә, ләкин татар телендә «билбау» сүзен күчерелмә мәгънәдә (фәнни метафора буларак) куллану кабул ителмәде.

[17] *...Гарәбстан сүзләре белән тулыдыр.* – Югарыда анализланган һәм башка дәреслек китапларының теле һәм атамалары хәтта XIX гасырда университет типографиясендә чыккан кайбер дәреслекләргә караганда да гарәпчелек-төрекчелек белән ныграк сугарылган булуы мәгълүм. Эш шунда ки, җәдид мәктәп-мәдрәсәләре арта бару белән бергә, госманлы тәэсире дә кинәт көчәеп китә. Чөнки укытучы кадрлар әзерләү мәсьәләсе хәл ителмәгәнлектән, булачак мөгаллимнәр чит илдә (Төркия һәм Мисырда) укырга, шундагы фәнне, шундагы гыйлем телен, методикасын, дәреслекләрен алып кайтырга мәҗбүр булалар. Шактый дәреслекләр Казан, Уфа, Оренбургта нәшер ителүгә дә карамастан, алар бары тик тәрҗемә яисә компиляция генә булып чыгалар, 326 җитди, оригиналь дәреслекләр язарга әзерлекле педагоглар, бигрәк тә әдәби тел, фәнни стиль белән язу куәсе булган авторлар бик аз була, булганы да тел-әдәбият һәм тарих өлкәсендә иҗат итәләр, ә төгәл фәннәргә караган дәреслекләр «татарча» дип әйтүдән ерак торалар.

Хәлбуки матбугат һәм матур әдәбият стилендә исә бу вакыт иске татар теле дә, Гаспринскийның «гомумтөрек лисаны» да үзләренең позициясен югалталар, кызу темп белән яңа татар әдәби теленә әверелү процессы бара. Аңа диссонанс булып торган фән телен, дәреслекләр телен Г. Ибраһимов менә шуның өчен каты тәнкыйть астына ала һәм ничек булырга тиешлеген теоретик нигезләп күрсәтә.

[18] *...үз ана телләрен кулланырга... тырышып яталар.* – Бу чорда төрек телендә терминология эшләү, аны халык теленә якынайту берничә ысул белән алып барыла: 1) искергән гарәп-фарсы атамаларын алмаштыру; 2) халык сөйләшләреннән яраклы сүзләр эзләп табу, җыю, шуларны терминлаштыру; 3) Европа телләреннән (француз, инглиз, итальян) һәм бигрәк тә төрки телләрдән сүзләр, атамалар кабул итү; 4) иске төрки сүзләрне терминологик мәгънәләрдә «яңарту»; 5) сүз ясалышы ысулларын, чараларын актив эшкә җигеп, яңа атамалар (неологизмнар) ясау.

[19] *...бу мәсьәләләрне һичбер уйламыйча... гарәбизм сазына баталар?* – Монда Г. Ибраһимов, әзер сүз табу, тәрҗемә итү, ясау, беркадәр үзгәртеп алу һ. б. мөмкинлекләрне, чараларны эзләмичә, бары чит телдәге терминнарны (ана теленә һичбер җайлаштырмыйча) шул көе кабул итеп алу практикасын тәнкыйтьли.

[20] *Госманлылардан гыйбрәт алырга кирәк.* – Ягъни «аларның ачы тәҗрибәсеннән, алар ясаган хаталарны кабатламау» мәгънәсендә.

«Альбом» мөнәсәбәте белән бер-ике сүз. 1915 елда «Аң» журналы бастырып чыгарган «Альбом (сәнаигы нәфисә мәҗмугасы)»нда сүз башы, аңлатма итеп урнаштырылган. «1914, декабрь, Казан» дип куелган. Хезмәтнең дөньяга чыгу вакыты түбәндәге белдерү-мөрәҗәгатьтән күренә: «“Аң” журналының 1914 елгы мөштәриләренә[1] биреләчәк һәдиядән[2] «Альбом», бәгъзе бер манигъларга[3] очрау сәбәпле, гыйнвар аенда таратылырга вәгъдә ителсә дә өлгермәде. «Альбом» бу көннәрдә матбагада басылып бетәчәк вә 10 марттан калмый мөштәриләргә күндереләчәктер. Кичегүе өчен алдан ук мөштәриләрдән гафу үтенеләдер. «Аң» идарәсе». («Аң», 1915, № 4, 28 февраль).

[1] *Чайковский* – Пётр Ильич Чайковский (1840–1893) – рус композиторы, педагог, дирижер, музыка тәнкыйтьчесе.

[2] *...полякның Шопеннары...* – Фредерик Франсуа Шопен (1810–1849) – поляк композиторы, пианист-виртуоз, педагог.

[3] *...солдатка киткән шәкертләрме, яшен суккан кызмы, суга баткан Гайшәме...* – Монда шул исемнәрдәге татар халык бәетләре искә алына.

[4] *Рәссам Маковский белән музыкант Чайковский тик руста гына туарга, рус халкының рухына гына чыгарга...* – Рус реалист рәссамнары арасында берничә Маковский фамилиясе бар. Бу урында Г. Ибраһимовның кайсы Маковский турында сүз алып баруы аңлашылмый. Владимир Егорович Маковский (1840–1920), аның улы Александр Владимирович Маковский (1869–1924), В.Е. Маковскийның бертуганнары Константин Маковский (1839–1915) һәм Николай Маковский (1841–1886) – рус реалист рәсем сәнгате үсешенә зур өлеш керткән шәхесләр. П.И. Чайковскийның да музыкаль әсәрләре дөньякүләм яңгыраш алган. Г. Ибраһимов искә алганча, Маковский һәм Чайковский иҗатларында рус халкының рухында гына туарга мөмкин булган хисләр, аның милли психологиясе ачылырга мөмкин.

[5] *...Шопенны ... Польшаның йөрәге генә тудырырга мөмкин...* – Монда поляк композиторы Фредерик Франсуа Шопен турында сүз бара. Ул үзенең музыкаль әсәрләрендә шулай ук милли изү астында яшәгән поляк халкының милли хисләрен, психологиясен чагылдыра. Г. Ибраһимов шуны истә тота.

Мөштәриләренә – сатып, яздырып алучыларына.

Һәдиядән – бүләктән.

Манигъларга – каршылыкларга.

Телләре башка булса да, күңелләре бер ***(матбугатта казакъ яшьләре тарафыннан кузгатылган тел мәсьәләсе мөнәсәбәте белән).*** «Аң» журналының 1916 елгы 31 март (5 нче) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган. Г. Ибраһимовның «Имля, тел, әдәбият мәсьәләләре» (Казан, Татарстан матбугат һәм нәшрият комбинаты, 1924; икенче басмасы –1927) дигән җыентыгына «Аерым телләр» исеме белән кертелгән.

[1] *...җитмеш-сиксән миллион чамасы төрек җаны хисаплыйлар.* – Г. Ибраһимов бу урында җир йөзендә яшәгән төрки халыкларның җан исәбен күздә тота.

[2] *Ибраһим Кунанбай* – Абай (Ибраһим Конанбаев) (1845–1904) – казакъ шагыйре, мәгърифәтче.

[3] *Сералин* – Мөхәммәт Сералин (1872–1929) – казакъ язучысы, журналист.

[4] *Дулатов* – Мырҗакып Дулатов (1885–1935) – казакъ шагыйре, язучы. Казакъ азатлык хәрәкәте һәм «Алаш Урда» хөкүмәте җитәкчеләренең берсе.

[5] *«Казакъстан»* – 1911 елның мартыннан 1913 ел башына кадәр Уральскида казакъ телендә чыккан газета.

[6] *«Казакъ»* – 1913 елның февраленнән 1918 ел башына кадәр Әхмәт Байторсынов мөхәррирлегендә Оренбургта казакъ телендә басылган газета.

[7] *«Айкап»лар* – 1908–1913 елларда Троицк шәһәрендә Мөхәммәт Сералин мөхәррирлегендә айга ике тапкыр казакъ телендә басылган газета.

Әдәбият дәресләре. Нашире – «Сабах» ширкәте. Казан, типография «Өмид», 1916. Икенчесе һәм өченче басмалары 1918, 1919 елларда Казанда «Сабах» ширкәтендә дөнья күргән. Икенче һәм өченче басмалар «Әдәбият кануннары» исеме белән нәшер ителгән. Басмалар арасында аерма юк диярлек. Әдипнең беренче басмага язган «Мөкаддимә урынына» мәкаләсенең язылу вакыты һәм урыны «1916, апрель, Уфа» дип күрсәтелеп, шул ук кереш мәкалә башка басмаларда да басылган.

[1] *Төрекләр дә Гареб мәдәниятенә аяк баса башлагач, Шинасилар туа...* – Ибраһим Шинаси (1826–1871) – госманлы төрек язучысы, тәрҗемәче, публицист, җәмәгать эшлеклесе. Төрек драматургиясенә һәм яңа төрек әдәбиятына нигез салучы. Ул Парижда укый, шунда политэкономия, икътисад мәсьәләләре буенча белем ала, француз теле һәм әдәбиятын өйрәнә. 1859 елда Ж. Расин, А. Ламартин һәм Ж. Лафонтен әсәрләрен төрекчәгә тәрҗемә итеп бастыра. Гомумән, Шинаси француз әдәбиятын һәм мәдәниятен пропагандалауга күп көч куя.

[2] *Мисыр, Бабил мәдәниятләренең тугрыдан-тугры хәзерге мәдәнияткә багланышы юк.* – Дөнья мәдәниятләре тарихында борынгы мәдәни

цивилизацияләр үрнәге буларак Мисыр һәм Бабил (Вавилон) мәдәниятенең кешелек җәмгыяте үсешендә әһәмияте зур.

[3] *... Һинд-Кытай мәдәнияте гомум адәм балаларын эченә алырлык...* – Дөнья мәдәниятенең нигезе Көнчыгыштан, ягъни кешелек тарихында борынгы дәүләтләр һәм мәдәни цивилизациянең башы саналган һинд һәм кытай мәдәниятенә барып тоташа. Соңрак Финикия, Вавилония, Мисыр дәүләтләренә күчә. Камилләшкән мәдәният сыйфатында Европаның бөек мәдәният үзәкләре саналган Грек һәм Рим империяләренә кабул ителә. Алар тәэсирендә гарәпләр мәдәнияте һәм ислам идеологиясе зур үсеш-үзгәреш чоры кичерә. Шул рәвешле, Гарәп империясендәге сәяси һәм икътисади, мәдәни кризис дәверендә Европа гарәп мәдәниятенә тартыла, нәтиҗәдә бүгенге Европа мәдәниятенең нигезе салына. Г. Ибраһимов бу урында, мәсьәләнең бер ягын гына искә алып, мәдәниятләр тарихын азрак чикли кебек.

[4] *Һомер* – Гомер (б. э. к. VII гасырда яшәгән) – борынгы грек легендар шагыйре, «Илиада» һәм «Одиссея» эпик поэмасының авторы.

[5] *Софокл* – Софокл (б. э. к. 496/495–406 еллар) – борынгы грек драматургы, трагик.

Татар телен ничек укытырга? ***(Телемезнең методикасы хакында бер тәҗрибә.)*** Биредә 1915 елның 20–27 июлендә Уфада узган мөгаллимнәр җыелышы турында сүз бара. Әлеге җыелышта катнашучыларның игътибар үзәгенә мәктәпләр өчен дәреслекләр һәм укыту методикасы мәсьәләләре куелган. Г. Ибраһимовның мәктәптә ана теле дәресләрен укыту методикасына багышланган китабы 1916 елда – автор Уфада «Галия» мәдрәсәсендә эшләгән чорда язылган булса кирәк (беренче басмага сүз башыннан соң «1916, Уфа» дип, дата һәм урыны төгәл күрсәтелгән). Әмма үз вакытында нәшер ителә алмыйча, бары тик 1918 һәм 1919 елларда гына Казанда «Сабах» көтепханәсендә ике тапкыр басылып чыккан.

Яңа әдәби татар теленең беренче баскычларында. «Каюм Насыйри мәҗмугасы»нда (Казан, 1922) «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән, аннан соң Г. Ибраһимовның «Имля, тел, әдәбият мәсьәләләре» (Казан, 1924, 1927) җыентыгында басылган.

[1] *Бакыргани, Ясәви, Рабгузый, Нәваинең дә әсәрләре кайтты.*– Сөләйман Бакыргани (1186 елда вафат) – төрки телдә язган Урта Азия суфи шагыйре. «Китабе Хәким ата» («Хәким ата китабы»), «Ахырзаман китабы», «Хәзрәти Мәрьям китабы» (1887) исемле әсәрләр авторы. Ясәви Әхмәд (1105–1166) – төрки телдә язган суфи шагыйрь. «Диване хикмәт» («Хикмәтләр тупланмасы») исемле шигырьләр җыентыгы белән мәшһүр. Рабгузый Насретдин бине Борһанетдин (XIII гасырның икенче яртысы – XIV гасырның беренче яртысы) – язучы. Ярым уйгур-чыгтай,

ярым угыз-кыпчак төркисендә «Кыйсасел-әнбия» («Пәйгамбәрләр турында кыйссалар», 1310–1311) исемле пәйгамбәрләр тормышыннан язган хикәяләр җыентыгы авторы. Нәваи (Низаметдин Мир Алишер, 1441–1501) – Урта Азиянең төрки-үзбәк шагыйре, фикер иясе, дәүләт эшлеклесе. Төрки һәм фарсы телләрендә язган.

[2] *«Мөхәммәдияләр» бездә үз җәүһәре кебек урын алды.* – Урта гасыр төрек шагыйре Чәләби Мөхәммәд Язычы углы (1451 елда вафат булган) тарафыннан язылган әлеге көйле әсәр татарлар арасында киң таралыш тапкан. 1845 елдан башлап Казанда күп тапкырлар басылып чыккан. Ике өлештән торган: беренчесендә – Мөхәммәд пәйгамбәр тормышы, икенчесендә гадәти дини тәгълимат үрнәкләре рухында ахырзаман көне, ахирәттәге тормыш һ.б. сурәтләнгән китап кадими мәдрәсәләрдә дәреслек итеп файдаланылган.

[3] *Фәезханов Хөсәен* – Хөсәен Фәезханов (1828–1866), тарихчы-галим, көнчыгыш телләре белгече.

[4] *Муса Акъегетзадә* – Муса Мөхәммәдҗан улы Акҗегетов (1864–1923), татар язучысы, мөгаллим.

[5] *«Тәрҗеман»* – 1883 елның апреленнән 1918 елга кадәр Бакчасарай шәһәрендә (Кырым) төрки-татар телендә нәшер ителгән беренче газета. Нигезләүчесе, нашире һәм мөхәррире – Исмәгыйль Гаспринский (1851–1914).

[6] *Садри Максудовның «Мәгыйшәт» дигән озын хикәясе* – Садретдин Низаметдин улы Максудиның (1878–1957) «Мәгыйшәт» исемле романы 1898 елда Казанда басылып чыга.

[7] *Г. Исхаковның «Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» дигән иң беренче хикәясе...* – Мөхәммәтгаяз Гыйләҗетдин улы Исхаковның (1878–1954) 1899 елда басылган беренче хикәясе.

[8] *Фатих Кәрими кебек кайбер мөхәррирләр («Аурупая сәяхәт», «Кырымә сәяхәт»)...* – Сүз Ф. Кәриминең 1902 елда Санкт-Петербургта басылган «Ауропа сәяхәтнамәсе» һәм 1904 елда Оренбургта басылган «Кырымга сәяхәт» китаплары хакында бара.

[9] *Тукай кебек шагыйрьләр («Мөхәммәдия дәвере»)...* – Мәдрәсәләрдә дәреслек буларак кулланылган, Мөхәммәд Чәләбинең XVII гасырда Идел буенда киң таралыш алган дини эчтәлекле «Мөхәммәдия» китабы XX гасыр башына кадәр татар шагыйрьләре иҗатына зур тәэсир ясаган. Габдулла Тукай да әлеге китап белән илһамланып иҗат мәйданына килгәнлектән, Галимҗан Ибраһимов, Җамал Вәлиди, Габдрахман Сәгъди, Фуад Кёпрүлүзадә кебек күренекле әдәбият белгечләре аның башлангыч иҗат чорын «Мөхәммәдия дәвере» дип атыйлар. Бу турыда Г. Ибраһимов «Татар шагыйрьләре» (1913) исемле мәкаләсендә болай ди: «Тукаевның беренче адымнары, гомумән беренче дәвере, нинди агым тәэсирендә бул-

ганлыгын белү өчен, һичбер мәшәкать сарыф итәргә мәҗбүр булынмый. Ул дәвердә язганнарында бик аз гына «Тәрҗеман» да бар, бик аз гына госманлы әдәбияты да күренә, ләкин иң көчлесе – «Мөхәммәдия»дер».

[10] *Риза хәзрәт, Хәсән Гали, Гаспринскийлар тарафыннан зур бер гыйсъян ясалды.* – Биредә Г. Ибраһимов 1910–1912 елларда «Шура» журналы битләрендә «Без татармы, төрекме?» дигән бәхәстә катнашучыларны искә ала. «Төрки» атамасын яклап, «Шура»ның 1910 елгы 23 нче санында «Берәү»нең «Татар түгел, төркичә», «Төрек углы»ның «Без татар имәсмез» исемле мәкаләләре басыла. «Татар» дигән исемне яклап, 1911 елның 2 гыйнвар санында «Без кем?» дигән имзасыз мәкалә, 1911 елгы 4 нче санында «Татар углы»ның «“Без кем?” мәсьәләсе» исемле мәкаләләре дөнья күрә. «Татарчылар»ның башында торган Г. Ибраһимов монда искә алынган Р. Фәхрддинов, Х. Гали, И. Гаспринскийларның карашларын тәнкыйтьли.

[11] *Боларның гаугасы аркасында шөбһәгә төшкән бәндәләр «Төрки сарыфлары», «Төрки нәхүләре» яздылар (Фәйзи, Кәбүтәри, Һади Максуди, Әхмәдҗан Мостафа, Г. Тәүфикъ әсәрләре).* – Педагог Гобәйдулла Мөхәммәтфәйзи улы Нигъмәтуллинның (1866–1938) «Кавагыйде төркия» (1898), «Кыйраәте төрки» (1899), тел белгече, мөгаллим Кәбүтәри Хәсәннең «Кыскача татарча сарыф» (1913), педагог, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе Әхмәтһади Низаметдин улы Максудовның (1868–1941) «Төрки сарыфы» («Татар теле морфологиясе») (1910), «Төрки имля кагыйдәләре» («Татар теленең орфография кагыйдәләре») (1910), «Төрки нәхүе» («Татар теле синтаксисы») (1910), җәмәгать эшлеклесе, педагог һәм имлячы Әхмәтҗан Мөхәммәдрәхим улы Мостафинның (1860–1938) «Төрки сарыфы» (Казан, 1905), «Төрки нәхүе» (Казан, 1914) китаплары күздә тотыла.

Без – татармыз. «Шура» журналының 1911 елгы 8 нче (апрель) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басыла. Мәкалә «Шура»да оештырылган «тел ярышы» бәхәсендә катнашучыларга җавап рәвешендә языла.

[1] *Вакыты илә сыйрыф тарихи бер мәсьәлә улмак сыйфаты илә, «без татармы, дәгелме?» мәсьәләсе кузгатылган иде. ... Бәгъзе гәзитәләргә бу бик зур мәүзугъ булды.* – 1905 елларда ук башланып киткән татар җәмгыятендә халыкның килеп чыгышы һәм үз-үзен атау (этноним) хакында бәхәс 1912 елларда да дәвам итә. Әйтергә кирәк: бу вакытта «татар» атамасы әле бөтен халыкта катгый рәвештә төпләнеп урнашкан булмый. Кайбер катлауларда, әйтик руханиларда, бу мәсьәләгә артык әһәмият бирелми, чөнки алар өчен дини үзбилгеләнү алданрак тора – үзеңне «мөселман» дип атау мөһимрәк санала. Кайбер төбәкләрдә борынгы болгарлар белән бәйле шәҗәрәләр традициясе көчле була, ул гына да түгел, болгарчылык

тәэсире XX гасыр башында әдәби әсәрләрдә дә чагылыш таба. Шулай да үзбилгеләнеш хакында төп көрәш, кискен бәхәсләр төркичеләр белән татарчылар арасында җәелеп китә, һәм ул көрәшнең төп мәйданы булган вакытлы матбугатта, бигрәк тә «Шура» журналы битләрендә, «Йолдыз» газетасында яктыртыла. Фикер төрлелегенә корылган бәхәс кызу полемика төсен ала. Мәсәлән, «Шура»ның 1910 елгы 23 нче (декабрь) санында бер авторның «Татарча түгел, төркичә» дигән имзасыз мәкаләсе басыла. Ул анда үзенең төркичә язганлыгын әйтеп, «нигә аларны татарча дип атыйсыз? Җир йөзендә «татар» дигән милләт барлыгына мин ышанмыйм. Мин – төрки угылы» дип игълан итә. Журналның 1911 елгы 2 нче (гыйнвар) санында исә «Без кем?» дигән имзасыз икенче бер мәкаләнең авторы, киресенчә, «төрки» атамасы белән килешмичә, «татар» дигән исемне яклап чыга. Аларның бәхәсе алга таба да яшерен имзалар астында дәвам итә. «Шура»ның шул ук елгы 4 нче (февраль) санында «Татар углы»ның «“Без кем?” мәсьәләсе» һәм «Төрек углы»ның «Без татар имәсмез» дигән яңа мәкаләләре урнаштырыла. «Татар углы», милләтне башка төркиләрдән аеру өчен, «татар» дигән исемне калдыру кирәклеген яклый. «Төрек углы» «татар» дигән исемнең тарихи дөрес булмавын һәм моны киләчәктә фәнни исбат итәчәген белдерә.

[2] *Егерменче гасыргача «татар» дип аталып килгән бер кавемне «Инкыйраз» иясе егерме икенче гасырда «болгар» ясап, мөнкариз кылды.* – Биредә Гаяз Исхакыйның 1904 елда дөнья күргән «Ике йөз елдан соң икыйраз» антиутопиясенә ишарә күрәбез. Бу әсәрдә Гаяз Исхакый милләтебезнең тарихын Болгар дәүләтеннән башлап, халыкның исемен дә «болгар» дип атый.

[3] *Бу көнгәчә чыккан сарыф вә нәхүләремез, татар теле өчен яздыклары хәлдә, «төрки сарыфы», «төрки нәхүе» дип аталалар.* – Автор мәктәп-мәдрәсәләрдә укыту өчен дәреслек буларак мөгаллим-педагоглар тарафыннан төзелгән грамматика дәреслекләрен: мәсәлән, Әхмәтҗан Мостафаның «Төрки сарыф» (1905), Хәсән Кәбүтәринең «Тәртибе җәдидә мохтәсар сарфы төрки» (1910), Әхмәдһади Максудиның «Сарфы төрки» (1910), «Нәхүе төрки» (1910) һ.б. китапларны күздә тота.

«Татар телен тикшерү юлында (*татар сарыфлары*)» дигән мәкаләсендә (1915) Г. Ибраһимов үзе үк: «Болай атауның мәгънәсе коры исемдә генә булса, илтифат итмәс идек. Ләкин эш алай гына түгел. Безнең халык үзен «татар» дип атарга курка. Бу хәл моннан берничә еллар элек бигрәк көчле иде. Сарыф ияләре дә “Без татармы, түгелме” мәсьәләсендә аптырап калулары сәбәбеннән, әсәрләрен ниндидер томанлы, ике мәгънәле бер исем белән атыйлар», – дип яза.

[4] *Кемдер, бер Ходай бәндәсе, «Төрек углы» имзасы белән: «Миңа “татар” димәгез, мин татар түгел, төрек!» – дип акырды. Шуңа*

кушылучылар да табылды. Тик касдан чыккан «Татар углы» гына кушылмаска тырышкан булды. – «Шура»ның 1910 елгы 23 нче (декабрь) санында журнал алып барган «тел ярышы» дискуссиясендә катнашучы берәүнең «Татарча түгел, төрекчә» исемле мәкаләсе басыла. Автор анда үз мәкаләләрен «татарча түгел, төрекчә» язылган, нигә аларны татарча дип атыйсыз? Җир йөзендә «татар» дигән милләт барлыгына мин ышанмыйм. Мин – төрек угылы», – дип бәхәс кыла. Журналның 1911 елгы 2 нче (гыйнвар) санында исә, «Без кем?» дигән имзасыз икенче бер мәкаләнең авторы, киресенчә, «төрек» атамасын кире кагып, «татар» дигән исемне яклап чыга һәм бу турыда бәхәс күтәрүнең кирәксезлегенә басым ясый. «Шура» редакциясе авторлардан исем-фамилияләрен игълан итүләрен үтенә. «Татар угылы»ның «“Без кем?” мәсьәләсе» һәм «Төрек угылы»ның «Без татар имәсмез» дигән яңа мәкаләләре урнаштырыла. «Татар угылы», әүвәлдәгечә, башка төрки халыклардан аеру өчен, «татар» дигән исемне калдыру кирәк дип белдерә, ләкин яшерен имзасын ачудан баш тарта. «Төрек угылы» «татар» дигән исемнең тарихи дөрес булмавын һәм моны киләчәктә фәнни исбат итәчәге турында әйтә дә имзасын ачуны редакция иркенә тапшыра. «Без кем?» бәхәсендә берничә дистә кеше катнашкан, күбесе яшерен имзалар белән язган. Аларның төгәл исемнәре бүгенге көндә дә әле ачылып бетмәгән.

[5] *Тарихның моназарәсе бу бер кәррә бирелгән вә гомумчә танылган исемне алыштыруда... мең кәррә гаҗиздер.* – Биредә Г. Ибрагимов катгый рәвештә башка халыклар тарафыннан бирелгән исемне кабул итәргә өнди. Ләкин ул вакытларда руслар тарафыннан «татар» исеме берничә халыкка бирелгән була, әмма алар революциядән соң бу исемнән баш тарталар, ул халыклар төрле сәбәпләр нәтиҗәсендә башка исемнәр кабул итәләр. Мисал өчен, «Минусинск татарлары» хакас булып китәләр, «кыргыз-кайсаклар» дип йөртелгән халык хәзер – казакълар, «Кавказ татарлары» дип аталганнары хәзер азәрбайҗаннар буларак билгеле.

[6] *Һәркемгә мәгълүм: руслар, дөресрәк сүзгә нәзарән, диңгез артыннан килгән бер кенәзнең рус нәселенә мәнсүб булучылыгы сәбәпле генә «рус» аталып киттеләр.* – Биредә сүз 862 елда Ильмень күле (хәзерге Новгород тирәләрендә) славяннарның варяглардан (викинглардан) булган «рус» дигән кабиләдән Рюрик исемле бер төркем (дружина) башлыгын (конунгны) үзләре белән идарә итәргә чакырганнары турында бара.

[7] *Без төрек кенә түгел, монголбыз да.* – Биредә «монголбыз да» дигәнне кызу полемика кулланылышы буларак карарга кирәк. Әлбәттә, Г. Ибраһимов Идел-Урал буйларында яшәгән татарларның монгол түгеллеген аңлаган. Әмма «монголмыз да» дип әйтүендә үз татар халкын Чыңгыз ханның бөек дәүләтенең варисы итеп күрергә теләве аңлашыла.

Ф. Кәриминең тарих буенча дәреслек китабына багышланган «Яңа әсәр» дигән мәкаләсендә (Вакыт, 1911, 878 нче сан) Чыңгыз ханны «татар даһисы» дип атавы да шуңа бәйле икәнен ачык күрсәтә.

«Без кем?» бәхәсе. «Шура» журналының 1912 елгы 9 нчы (май) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән дөнья күрә.

[1] *Байтактан чәйнәлеп килгән «Без кем?» мәсьәләсенең батыры, «Төрек углы», һаман ул моназарәне куерта тора.* – «Шура» журналының 1912 елгы 1–2 нче саннарында «Төрек угылы» имзасы белән «Без төрекмез» дигән зур мәкалә басыла. Автор «татар» атамасына кискен рәвештә каршы чыга, аны халыкка читтән тагылган «миссионерлар кулындагы корал» дип атый. Халыкның төрки кабиләләрдән оешканы турында тарихи дәлилләр китерә.

Бәйрәм мөбарәк булсын! «Аң» журналының 1914 елгы 3 нче санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *Без, татарлар, исламны соң кабул иттек.* – 922 елда Идел болгарлары ислам динен дәүләт дәрәҗәсендә кабул иткән дип санала.

[2] *...хәзрәте Гайсә* – Гайсә пәйгамбәр исламда Мөхәммәд пәйгамбәрдән алда килгән.

Хәят вә әдәбият (*еллык тәэссорат*). «Йолдыз» газетасының 1915 елгы 8 һәм 14 гыйнвар (1345 нче, 1349 нчы) саннарында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган. Мәкалә ахырында «бетмәде» дип куелган.

[1] *...бөек ислам реформаторлары – Әфганилар, Габдеһләр дә миллиятне аңлауда...* – Монда XIX йөз ахыры – XX йөз башында мөселман дөньясының күренекле реформаторлары Җамалетдин Әфгани (1839–1897) һәм Мөхәммәт Габдеһ (1849–1905) күздә тотыла.

[2] *Тантави* – Шәех Мөхәммәдгаяз Тантави (1810–1861) – шәркыятьче галим. Мисырда туа. 1839 елдан Россиядә яши һәм эшли. 1847 елдан Санкт-Петербург университеты профессоры итеп сайлана.

[3] *Риза казый* – Риза Фәхреддин.

[4] *Рәшид казый* – Габдерәшит Гомәр улы Ибраһимов (1857–1944) – җәмәгать, сәясәт һәм дин эшлеклесе, публицист.

[5] *Муса Бигиев* – Монда дин галиме, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе, публицист Муса Ярулла улы Бигиев (1875–1949) күздә тотыла.

[6] *Зыя әл-Камали* – Зыя Камали (Камалетдинов Пәрвазетдин Җамалетдин улы).

[7] *...Исмәгыйль бәк ... милләттән бөтен төрек кавемен аңлады...* – Бу урында И. Гаспринскийның гомумтөрки тел идеясен яклаган хезмәтләре

күздә тотыла. Алар китап булып та һәм «Тәрҗемән» газетасында аерым мәкаләләр рәвешендә дә басылганнар.

[8] *...«Татар булмый, кем соң син, әллә чуваш яки мукшымы?» мәзмунендә фикер әйтә.* – Әлеге эчтәлектәге фикер Шиһабеддин Мәрҗанинең «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» исемле хезмәтенең кереш өлешендә урын алган.

[9] *...«Шура»да бу хакда «Төрек угыллары» бик кызып моназарә башлаган...* – Бу урында татар вакытлы матбугатында 1910–1912 елларда татар милләтенең исеменә бәйле бәхәс күздә тотыла. Аерым алганда, әлеге бәхәс-дискуссия гомумтөрки тел идеясен алга сөргән «Шура» журналы битләрендә еш күзәтелә. «Шура»ның 1910 елгы 23 нче (декабрь) санында «Татарча түгел, төрекчә» исемле имзасыз мәкалә басыла. Автор анда үз мәкаләләрен «татарча түгел, төрекчә язылган, нигә аларны татарча дип атыйсыз? Җир йөзендә «татар» дигән милләт барлыгына мин ышанмыйм. Мин – төрек угылы» дип бәхәс кыла. Журналның 1911 елгы 2 нче (гыйнвар) санында исә «Без кем?» дип аталган имзасыз икенче бер мәкаләнең авторы, киресенчә, «төрек» атамасын кире кагып, «татар» дигән исемне яклап чыга һәм бу турыда бәхәс күтәрүнең кирәксезлегенә басым ясый. «Шура» редакциясе авторлардан исем-фамилияләрен игълан итүләрен үтенә. «Татар угылы»ның «“Без кем?” мәсьәләсе» һәм «Төрек углы»ның «Без татар имәсмез» дигән яңа мәкаләләре урнаштырыла. «Татар угылы» әүвәлгечә башка төрки халыклардан аеру өчен «татар» дигән исемне калдыру кирәк дип белдерә, ләкин яшерен имзасын ачудан баш тарта. «Төрек углы» «татар» дигән исемнең тарихы дөрес булмавын, моны киләчәктә фәнни исбат итәчәген әйтә һәм имзасын ачуны редакция иркенә тапшыра.

[10] *«Шура»да бу хакта анкета сыман бернәрсә булгач... «Без – татармыз» исемендә бер мәкалә...* – Г. Ибраһимовның бу язмасы «Шура» журналының 1911 елгы 8 нче (апрель) санында басылып, «Төрек угылы» имзалы мәкаләләргә җавап йөзеннән язылган.

[11] *Г. Баттал, Җ. Вәлидов әфәнделәр шул елларда язылган мәкаләләрендә инде татарлык, төреклек мәсьәләсе өзелде...* – Бу урында Г. Баттал һәм Җ. Вәлидинең матбугатта басылган фәнни мәкаләләрендә, 1910 еллар башында кызу бәхәсләр уяткан «төреклек һәм татарлык» мәсьәләсенә нокта куеп, татар халкы «татар» исеме белән генә йөртелә алуын дәлилләп күрсәтүләре турында сүз бара. 1914 елда бу проблема кабат калка. Инде проблема гомумтөрки әдәбиятын милли әдәбиятларга бүлүгә бәйле рәвештә туа. Г. Ибраһимов әлеге мәсьәләгә Р. Фәхреддиннең «Әхмәд Мидхәт әфәнде» исемле китабына язган мәкаләсендә кискен җавап бирә.

[12] *...«Әхмәд Мидхәт әфәнде» әсәрендә бу мәсьәләгә яңадан кайтып...* – Р. Фәхреддин «Әхмәд Мидхәт әфәнде» китабында, гомумтөрки

тел һәм әдәбият проблемасын кабат күтәреп, татар әдәбияты, башкорт әдәбияты һ.б.га бүлү гомумтөрки әдәбиятны юкка чыгарачак дигән фикер уздыра. Монда шуңа ишарә.

[13] *...татарлык тарафдарларының Ильминский мәсләгенә хезмәт итүләрен...* – Николай Иванович Ильминский (1822–1891) – шәркыятьче, педагог, миссионер. Н. Ильминский – мөселманнарны, гомумән төрки халыкларны, вак төркемнәргә бүлеп, аларга кириллица кертеп, акрынлап христанлаштыру сәясәтен нигезләүче һәм шул фикерен уздыру өчен шактый көч куйган шәхес.

[14] *...«Г.И.» әфәнде тарафыннан Риза хәзрәтнең «Әхмәд Мидхәт» әсәре хакында...* – Монда Г. Ибраһимовның Р. Фәхреддиннең «Әхмәд Мидхәт әфәнде» исемле китабына язган бәяләмәсе һәм «төрек һәм татар» бәхәсенә карата әйтелгән фикерләре күздә тотыла.

[15] *Җамалетдин Вәлидовның... «Милләт вә миллият» исемле әсәрендә...* – Җ. Вәлидинең «Милләт вә миллият» исемле китабы 1914 елда Оренбургта «Вакыт» матбагасында басыла.

[16] *Хәсән Сабри әфәнде «Тәрҗеман»да һаман бу мәсьәләгә кайтырга ярата.* – Хәсән Сабри Айвазов (1878–1938) – кырымтатар язучысы, әдәбият тәнкыйтьчесе, педагог, публицист һәм җәмәгать эшлеклесе. 1914 елдан «Тәрҗеман» газетасының мөхәррире. Ул да остазы И. Гаспринскийның «гомумтөрки тел» идеясен дәвам итү ягында була.

[17] *...Сатыш вә Кышгар дамеллалары...* – Бу урында XIX һәм XX йөз башларында татарлар арасында мәгълүм Казан артындагы Сатыш һәм Кышкар авылы мәдрәсәләренең күренекле мөдәррис һәм имамнарына ишарә ясала.

[18] *... «Идел» гәзитәсе шул татар әдәбияты телендә язылды.* – Биредә Г. Ибраһимов Әстерханда 1907–1914 елларда нәшер ителгән «Идел» газетасын күздә тота һәм әлеге газетада басылган әсәрләрнең нугай теленең диалектында түгел, ә татар әдәби телендә язылуына басым ясый.

[19] *Фуад Туктаров* – Фуад Фәсах улы Туктаров (1880–1938) – сәясәт эшлеклесе, публицист.

[20] *Шәһид Әхмәдиев* – Шәһит Гыймадетдин улы Әхмәдиев (1888–1930) дәүләт эшлеклесе, язучы.

[21] *...«Нур» иясе Баязитовлар...* – Бу урында дин галиме һәм җәмәгать эшлеклесе, публицист Гатаулла Баязитов (1847–1911) һәм аның улы дин, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе, нашир Мөхәммәтсафа Баязитов (1887–1937 елдан соң) күздә тотыла. Болар – 1905 елда С.-Петербургта беренчеләрдән булып татар телендә «Нур» газетасы нәшер итә башлаган шәхесләр. Газета 1914 елга кадәр басыла.

[22] *Шакир Мостафаев* – Шакир Мостафаев (тәхәллүсләре – Мостафа Ш., Мостафи Ш.) Касыймнан һәм Мәскәүдән яза. Прозаик, шагыйрь,

публицист. Аның «Замана хикәясе, яхуд Фәүзи» исемле әсәре 1908 елда «Әхбар» газетасында басыла. Соңрак 1909 елда бу әсәр китап булып та нәшер ителә. 1913 елда Казанда «Мәңгелек мәхәббәт» исемле китабы дөнья күрә.

[23] *Нәҗип Гасрый* – Нәҗип Гасрый (Мөхәммәтнәҗип Аллабирде улы Мәүләбирдиев) (1886–1937) – әдәбият тәнкыйтьчесе.

[24] *Хәлим Искәндәров* – Хәлим Фәттахислам улы Искәндәров (1888–1958) педагог, журналист, тәнкыйтьче.

[25] *Мәҗид Гафури* – Габделмәҗит Нургали улы Гафуров (1880–1934) – татар-башкорт язучысы, фольклорчы.

[26] *...Ерак шимальдән тарылы Рәшид казый...* – Монда Габдерәшит Ибраһимовның туган җире Себер, ягъни Омск губернасы Тары шәһәреннән булуы искә алына.

[27] *...ерак Себердә чыккан «Сибирия» гәзитәсе...* – «Сибирия» газетасы барлыгы 145 сан булып, 1912 елның 18 мартыннан 1913 елның 31 августына кадәр Томск шәһәрендә басыла.

Яңа әсәр. «Вакыт» газетасының 1911 елгы 18 ноябрь (877 нче), 22 ноябрь (878 нче) саннарында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган. Бу мәкалә Ф Кәриминең тарих буенча мәктәп-мәдрәсәләр өчен чыгарылган дәреслек китабына (Кәрими Ф. Мохтәсар тарих гомуми. Оренбург: Х. Хөсәенов, 1911. 343 б.) бәяләмә буларак язылган.

[1] *Олугбәк* – Олугбәк яки Мөхәммәд Тарагай ибн Шаһрух ибн Тимер Олугбәк Гаруган (1394–1449), Урта Азиядә Аксак Тимер төзегән дәүләт хөкемдары, Аксак Тимернең оныгы. Күренекле галим: математик, астроном, шулай ук тарих һәм шигърият белән шөгыльләнгән. Үз вакытында бик мөһим булган обсерватория оештырган.

[2] *Ибн Синаларны* – Ибне Сина, Әбү Гали Хөсәен ибне Габдулла, Әбүгалисина (980–1037), Урта Азиянең бөек энциклопедист галиме, философ, табиб, астроном, шагыйрь һәм музыкант. Күп кенә хезмәтләр, шул исәптән «Тыйб гыйльме кануннары» исемле теоретик һәм клиник медицина энциклопедиясе авторы. Аның китаплары бөтен дөньяда, шул исәптән татар халкы арасында да киң тарала һәм дан-шөһрәт казана.

[3] *Фөзули кеби берничә шагыйрьләрен...* – Фөзули Мөхәммәт бин Сөләйман (1483–1556), мәшһүр төрки шагыйрь, фикер иясе. Төрле чыганакларда төрек, азәрбайҗан, госманлы шагыйре дип йөртелә. Азәрбайҗан шигъриятенең классигы дип санала.

[4] *Атилла* – Аттила (Атилла) (... – 453), Көнчыгыш Европада һуннар дәүләте башлыгы (434 елдан), җиһангир. Аттила җитәкчелегендә һуннар V гасырның 40 нчы елларында Көнчыгыш Рим империясенә (Византиягә) һөҗүмнәр оештыралар.

[5] *Наполеон* – Наполеон I Бонапарт (1769–1821). 1804–1815 елларда Франция императоры. Француз хәрби җитәкчесе һәм дәүләт эшлеклесе.

[6] *Искәндәр кәбиргә...* – Биредә сүз бөек гаскәрбашы, борынгы Македония һәм Греция патшасы Александр Македонский (б. э. к. 356–323 еллар) хакында бара.

[7] *...танылган татар даһисы Чыңгыз хакында...* – Чыңгыз хан (Темучин) (1155 ел тирәсе – 1227). Монгол империясенә нигез салучы, аның беренче Бөек ханы (1206 елдан), җиһангир. Ләкин аны «татар даһисы» дип әйтү тарихи чынбарлык күзлегеннән бик үк дөрес булмас, чөнки Чыңгыз хан үзен беркайчан да татар дип атамаган. Биредә Г. Ибраһимовның, Идел-Урал буйларында яшәгән ханлыклар заманыннан бирле таралган традициягә нигезләнеп, үз татар халкын Чыңгызның бөеклегенә мөнәсәбәтле булуын күрсәтергә теләгән күрәбез.

[8] *Мәшһүр Аксак Тимер* – (Әмир Тимер, Тамерлан) – Тимер ибн Тарагай Барлас (1336–1405), җиһангир, Урта Азия дәүләте әмире. 1387 елда Алтын Урда җирләренә яу белән килә. Туктамыш хан гаскәрен тар-мар итеп, күп шәһәрләрне талап, җимереп китә. Татар дастаннарында ул идарә иткән дәвердә Урта Азия дәүләте шактый күп өлкәләрне үзенә буйсындыра (Иран, Харәзем, Хорасан, Пәнҗаб, Кавказ аръягы ханлыклары) һәм иң югары икътисади, мәдәни үсешкә ирешә. Сәмәркандта төзелгән Гүр Әмир мавзолей-төрбәсе дөнья күләмендә танылган сәнгать үрнәге булып тора. Аксак Тимер исеме татар дастаннарында да очрый, мәсәлән, татар халкы арасында киң таралган «Дастане Чыңгыз хан вә Аксак Тимер» (беренче тапкыр 1819 елда татар галиме Ибраһим Хәлфин тарафыннан басыла). Әлеге дастанның өченче бүлегендә («Кыйссаи Аксак Тимер») Аксак Тимернең тормышы һәм гамәлләре турында бәян ителә. Кыйссаның бер өлешендә Аксак Тимернең Болгар шәһәрен яулап алуы һәм Биләр шәһәре Самәт ханның аңа үз шәһәрен үз теләге белән тапшыру турында сөйләнә.

[9] *...Иван Грозный кем?* – Явыз Иван IV (1530–1584), Мәскәү кенәзлегенең бөек кенәзе (1533 елдан), 1547 елдан – патша. Татар халкы хәтерендә 1552 елда Казанны алганда чиктән тыш вәхшилекләр кылуы белән истә калган.

Милли тарих. «Йолдыз» газетасының 1912 елгы 8, 12, 17 апрель (816 нчы, 818 нче, 820 нче) саннарында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *Үзләренә дин табып биргән олуг Владимирлар...* – Биредә сүз Киев кенәзе Владимир I (?–1015) турында бара. Владимир – Святослав кенәзнең кече улы, 980 елдан Киевта бөек кенәз.

[2] *...газиз Ольгалар...* – Киев кенәзе Игорьның хатыны кенәзбикә Ольга (890 тирәсе – 969) турында сүз бара. Ире һәлак булгач, улы Святослав балигъ булганчы, Киевта хакимлек сөрә. Рус аксөякләреннән беренче булып Константинопольгә барып, христиан динен кабул итә.

[3] *...әллә нинди зур куәткә ия булган Муромецлар...* – Рус былиналары каһарманы Илья Муромец турында сүз бара.

[4] *Гали батыр (хәзрәте Гали)* – халык әкиятләренә образ буларак кергән Гали бине Әбү Талиб (599–661) турында сүз бара. Мөхәммәд пәйгәмбәрнен кияве һәм сугышларда аның уң кулы булган сахабәсе. Мөхәммәдтән соң гадел хәлифәләрнең дүртенчесе (656–661).

[5] *Батый* – Чыңгыз ханның оныгы, Җүчинең улы, Бөек Монгол империясенең гаскәр башлыгы, җитәкче, җиһангир, Алтын Урдага нигез салучы Бату хан (1207–1256).

[6] *Мамай* – (?–1380), бәкләр бәге, 1360 елдан Алтын Урданың Көнбатыш олысы идарәчесе.

[7] *Сөембикә* – (1516 тирәсе – 1554 тән соң), нугай Йосыф бәк кызы, балигъ булмаган улы Үтәмеш-гәрәй хан вакытында Казан ханлыгы идарәчесе (1549–1551). Халык хәтерендә Казанны Мәскәү яуларыннан яклаучы буларак сакланып калган.

[8] *Чыңгыз* – Чыңгыз хан (Темучин) (1155 ел тирәсе – 1227). Монгол империясенә нигез салучы, аның беренче Бөек ханы (1206 елдан), бөек полководец, җиһангир.

[9] *Мөхтәрәм Шиһабеддин әл-Мәрҗани хәзрәтенең «Мөстәфадел әхбар»ы.* – Сүз атаклы татар галиме, дин белгече, тарихчы, философ, мәгърифәтче Шиһабеддин Баһаведдин улы Мәрҗанинең (1818–1889) 1880 елда язылган «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» («Казан вә Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр») хезмәте турында бара. Бу китап, тарихи чыганакларга нигезләнеп, 1880 елда язылган. Беренче мәртәбә ул Казанда ике китап итеп бастырыла (1т. – 1885, 1895; 2 т. – 1890 елларда).

[10] *Рәшид казыйның «Чулпан йолдыз»лары.* – Мәшһүр җәмәгать, сәясәт һәм дин эшлеклесе Габдерәшит Гомәр улы Ибраһимовның (1857–1944) 1895 елда Истанбулда басылган «Чулпан йолдызы» хезмәте күздә тотыла. Әлеге китапта Г. Ибраһимов төрек укучыларына Россия татарлары арасында ислам дине таралуы, татар ханлыклары, татарларны көчләп чукындыру турында мәгълүмат бирә. Шулай ук Диния нәзарәтенең һәм аның вәкилләрен патша хөкүмәте хөкеменнән чыкмыйча, татарларның мәнфәгатьләрен кайгыртмауда гаепли. Цензура тарафыннан тыелуына карамастан, китап яшерен рәвештә зыялылар, шәкертләр арасында таралып, зур кызыксыну уята.

[11] *Ризаэддин бине Фәхреддин әфәнденең «Асар»ы.* – Сүз мәгърифәтче, галим, тарихчы, дин белгече һәм җәмәгать эшлеклесе Ризаэддин Фәхреддин улы Фәхреддиновның (1859–1936) 1900–1908 елларда Оренбургта нәшер ителгән дүрт томнан торган «Асар» (гарәпчәдән – «Эзләр») исемле биобиблиографик җыентыгы хакында бара. Анда Идел-Урал төбәгендә яшәгән төрки халыклардан булган 1200 дән артык күренекле шәхесләрнең биографияләре тупланган.

[12] *Ризаэддин әфәнденең «Исламнар хакында хөкүмәт тәдбирләре»...* – биредә Ризаэддин Фәхреддиннең 1907 елда Оренбургта «Кәримов, Хөсәенов вә шөрәкясе» матбагасында басылган хезмәте күздә тотыла.

[13] *Мәккәле Морад әфәнденең гарәби телле «Тәлфик»ы...* – Морад Рәмзи (1854/1855–1934), тарихчы, публицист һәм дин галиме. Ул, 1877 елда «Мәрҗания» мәдрәсәсен тәмамлагач, Шәрык илләренә сәяхәт кыла. Мәккә шәһәрендә нәкешбәнди суфыйчылык мәзһәбенә кушылып, шунда яшәп кала. Аның ике китаптан торган «Тәлфикъ әл-әхбар вә тәлкыйх әл-әсар фи вәкаигъ Казан вә Болгар вә мөлүк әт-татар» («Казанда вә Болгарда булган вакыйгалар һәм татар мәликләре (патшалары) турында хәбәрләр») дигән хезмәте 1908 елда Оренбургта басылып чыга, ләкин цензура тыюы нәтиҗәсендә барлык тиражы конфискацияләнә.

[14] *...Гайнетдин Әхмәровның рисаләләре...* – сүз Казан Татар укытучылар мәктәбендә укып чыккан, 1893 елдан Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте әгъзасы булган һәм әлеге җәмгыятьнең «Известия»ләрендә татар этнографиясе («О языке и народности мишарей», 1903; «Свадебные обряды казанских татар», 1907; «Тептяри и их происхождение», 1908) буенча хезмәтләрен бастырган Гайнетдин Нәҗметдин улы Әхмәров (1864–1911) хакында бара. Казанда «Шәрык клубы»н оештыручыларның берсе буларак, Г. Әхмәров анда татар тарихы буенча популяр лекцияләр укый һәм әлеге лекцияләрнең нигезендә фәнни хезмәтләр бастыра: «Болгар тарихы» (1909), «Казан тарихы» (1910).

[15] *...Хәсәнгата казыйның мәшһүр тарихы...* – Биредә сүз дин галиме, Диния нәзарәте казые, тарихчы Хәсәнгата Габәшинең (1863–1936) төрки кәвемнәр тарихына багышланган хөзмәтләре хакында бара: «Мөфассаль тарихе кауме төрки» («Төрек кәвеменең тәфсилле тарихы», 1909), «Төрек кәвемнәре» (1897), «Мохтәсар тарих кауме төрк» («Төрек кавемнәрнең кыскача тарихы», 1907).

[16] *Мәшһүр Бокль, дөньяда башка нәрсәләр барын онытыр дәрәҗәдә гел шуңа бирелеп кенә эшләдеке хәлдә, 21 ел гомерен сарыф итеп, үзенең «Англия мәдәнияте тарихы»н...* – Генри Томас Бокль (1821–1862), инглиз тарихчысы, 1857 елда беренче тапкыр дөнья күргән «Англия цивилизациясе тарихы» китабының авторы.

[17] *Һади Атласиның «Себер тарихы».* – Тарихчы, җәмәгать эшлеклесе, Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте әгъзасы Һади Мифтахеддин улы Атласов (1876–1938) һәм аның беренче тапкыр 1911 елда Казанда Себер ханлыклары тарихына багышланган хезмәте күздә тотыла.

[18] *«Сибирия» газитәсе* – «Сибирия» – сәяси, әдәби, икътисади газета. 1912 елның 18 мартыннан 1913 елның 31 августына кадәр Томск шәһәрендә татар телендә нәшер ителә. Нашире һәм мөхәррире – Вәгыйз Нәүрүзов.

[19] *Имам Халиди әфәнденең «Тәварихы хәмсәи шәркыйә»сен...* – Халиди Корбангали (1846–1913), тарихчы, этнограф, дин һәм җәмәгать эшлеклесе. Басылып чыккан хезмәтләрендә Көнчыгыш Төркестанда яшәүче татарлар, казакълар һәм башка төрки халыкларның тормыш-көнкүреше, гореф-гадәтләре, иҗтимагый-дәүләти оешмалары һәм Урта Азиядәге мәгариф эшләре турында бай мәгълүмат бар. 1910 елда дөнья күргән «Тәварихы хәмсәи шәркыя» («Шәрык хәмсәнең тарихы») исемле китабында ул татарларның, төрекмәннәрнең, азәрбайҗаннарның, кыргызларның, үзбәкләрнең һәм башкортларның тарихларын бердәм төрки халык тарихы буларак тасвирлый.

[20] *«Шура» журналында басыла килгән ханнар тәрҗемәи әхвале...* – Биредә Ризаэддин Фәхреддиновның «Шура» журналындагы тарихка караган материаллары турында сүз бара. Журналның 1 нче санында (1908) Идел буе Болгары хөкемдары Алмыш хан турындагы мәкалә басыла. Аннары Алтын Урда ханнары хакында мәкаләләр циклы урнаштырыла (1908, 2–9 нчы саннар), шуннан соң Казан ханнары турындагы материаллар сериясе басыла (1908, 10–16 нчы саннар; 1909, 1–3 нче саннар). Болардан соң Чыңгыз хан империясе, Җүчи, Бату ханнар һәм аларның варислары дәверен сурәтләүгә багышланган һәм Алтын Урданың башлангыч чорын тасвир кылган мәкаләләр бирелгән (1909, 4–9 нчы саннар). Касыйм ханлыгы буенча тикшеренүләр исә 1909 елгы (12–16 нчы) саннарга карый. Идел Болгарстаны тарихына багышланган материалларның төп өлеше инде 1912 елгы (18–20; 22 нче) саннарда урын алган.

[21] *...«Төрек юрды»ндагы мәкаләләр...* – «Төрек юрду» («Төрек йорты»), фәнни-популяр журнал. «Төрек юрду» һәм «Төрек очагы» ширкәтләре органы. 1911–1931 елларда Истанбулда төрек телендә нәшер ителә. Нашире һәм мөхәррирләреннән берсе – Йосыф Акчура. «Төрек йорты»нда татар халкы тарихына караган хезмәтләр һәм аларны анализлап язылган мәкаләләр дә басыла. Шундыйлардан, мәсәлән, Й. Акчураның «Чыңгыз хан»ын, Әхмәдзәки Вәлидинең «Казан ханлыгының соңгы көннәре»н (Kazan Hanlığının son günleri // Türk yurdu. İstanbul. Sayı 7. S. 575–

580) күрсәтергә мөмкин. Журналга, төрекләрдән тыш, И. Гаспралы, Ф. Кәрими, Җ. Вәлиди һ.б. авторлар да языша.

[22] *...Йосыф Акчура әфәндене𝔥 ул журналда басылып килмәкдә улган «Чыңгыз хан»ы...* – Акчура (Акчурин) Йосыф Хәсән улы (1876–1935), күренекле татар галиме, җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе, тарихчы, публицист. Истанбулда «Төрек юрду» журналын нәшер итүчеләрнең берсе, даими редакторы. Биредә сүз Й. Акчураның «Төрек йорты» журналының 1911 елгы 1–10 нчы саннарында француз тарихчысы Леон Каһун һәм Шәрыкны өйрәнүче рус галиме В. Бартольд хезмәтләренә таянып язылган «Чыңгыз хан» дигән күләмле язмасы турында бара. Китапта кулланган чыганакларга мөнәсәбәтле автор кереш сүзендә болай яза: «Мин фәкать ике чыганакка гына мөрәҗәгать иттем. Чыганакларның икесе дә төрки тарихчылар түгел. Беренчесе – исеме госманлыларга бик таныш булган тарихчы Леон Каһунның «Азия тарихына кереш...» (Париж, 1886). Икенчесе – Петербург университеты профессоры Владимир Бартольдның «Образование империи Чингизхана» (СПб., 1897) әсәре», – ди. Моның сәбәбен: «...Профессор Бартольд – ахыргача, хакыйкатькә тугрылыклы калуны яклаган тарихчылардан», – дип белдерә. (Акчура Й. Сайланма әсәрләр. Казан, 2011. Б. 543–545). Бу хезмәт – татар тарих фәнендә, XVII гасыр башы «Җәмигъ әт-тәварих», «Чыңгызнамә»ләреннән соң махсус Чыңгыз хан темасына багышланган беренче әсәр.

[23] Йосыф әфәндене𝔥 бу мөһим әсәре, әлбәттә, китап шәкелендә чыкса кирәк. – Г. Ибраһимов югары бәяләгән бу әсәрнең аерым китап итеп бастырылуы мәгълүм түгел.

[24] *...Леон Каһун...* – Leon Cahun (1841–1900), француз сәяхәтчесе, шәрык белгече, язучы. Сорбонна университетында студентларга Азия тарихы курсын укыган. Аның Төрки халыклар тарихын яктырткан: «*Générale l'Histoire de l'Asie.* («Гомум Азия тарихы», 1896), *«Introduction à l'histoire de l'Asie: Turcs et Mongols des origines à 1405»* («Азия тарихына кереш: төрекләр һәм монголлар килеп чыгышыннан 1405 елга кадәр», 1896) исемле һәм башка хезмәтләре төрек милләтчеләренә (шул исәптән Мостафа Кәмал Ататөреккә дә) зур йогынты ясаган.

Рус, төрек вә татар тарихыннан *(Романовлар ханәданының 300 еллык шәүкәте мөнәсәбәте белән).* «Йолдыз» газетасының 1913 елгы 3 март (951 нче), 5 март (952 нче), 17 март (957 нче) саннарында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *Бату тарафыннан хәрабәгә әйләндерелгән карт Киев...* – 1240 елда Бату хан җитәкчелегендә монгол гаскәренең Киев шәһәренә һөҗүм итеп, аны басып алуы һәм тар-мар итүе турында сүз бара.

[2] *Шул ук даһи тарафыннан үзенә пайтәхет итеп төзелгән Сарайның бүген, Хода хакы өчен, урынында, ичмаса, бер ташы да калмаган...* – Бу юллар язылган чакта археология әле түбән дәрәҗәдә була. Ләкин инде XIX гасыр азагында Сарайның хәрабәләре Селитренное авылында булырга тиеш дигән гипотеза барлыкка килә. Чын фәнни археологик эзләнүләр бары тик Совет вакытында 1920 елларда башлана, 1960 һәм 1980 елларда уздырыла һәм бугенге көнгә кадәр дәвам итә. Хәзерге вакытта Сарай шәһәренең урыны төгәл билгеле. Шәһәрнең хәрабәләре (хан сарае, йортлар, һөнәрче остаханәләре, мәчет нигез калдыклары) хәзерге Әстерхан өлкәсенең Селитренное авылы янәшәсендә сакланган.

[3] *...иске пайтәхетләрдән Каракорым...* – Каракорым (монголча Хара-Хорин) – Хәзерге Монголиядә Урхун елгасының югары агымында урнашкан. 1220 елда Чынгыз хан тарафыннан нигезләнгән. XIII йөздә (1260 елга кадәр) Монгол империясе башкаласы булган.

[4] *Шәһри Болгар...* – X–XIII йөзләрдә Урта Идел һәм Чулман буенда урнашкан Идел буе Болгар дәүләтенең башкаласы. Шәһәр Идел елгасының сулъяк ярында урнашкан, һәм ул чәчәк аткан, мәдәни һәм икътисади яктан да алга киткән зур сәүдә үзәге була. 1236–1237 елларда Батый хан гаскәрләре Болгар дәүләтен яулап ала. Шәһри Болгар яндырыла, тар-мар ителә.

[5] *Әле күптәнме госманлы төреге Европага дәһшәт бирә иде.* – Госманлы империясенең иң көчле вакытлары – XV–XVII гасырлар турында сүз бара. Бу чорда Госманлы дәүләте Балкан ярымутравында тулысынча хөкем сөргән, аның гаскәрләре исә хәзерге Италия, Австрия һ.б. Европа илләренә зур куркыныч янаган.

[6] *Әле күптәнме Анатулы гаскәре Вена капкасында иде...* – Госманлы империясенең Австрия башкаласына һөҗүмнәре турында сүз бара. Госманлы гаскәрләре Вена шәһәренә ике тапкыр һөҗүм итәләр: 1529 елда – солтан Сөләйман Кануни заманында һәм 1683 елда – солтан Мәхмәд IV идарә иткән вакытта. Ләкин ике һөҗүм дә госманлы төрек гаскәрләре өчен уңышсыз тәмамлана.

[7] *Шуннан күпме генә вакыт үтте дә, кичәге көтүчеләре бүген актык төрек тәхетен сөрмәк әмәл кабихенә төштеләр.* – Г. Ибраһимов Киевта булган чакта, 1912 елның октябрь аеннан башлап дәвам иткән Балкан сугышы вакыйгалары күздә тотыла. Бу сугышта Греция, Сербия, Болгария һәм Черногория Госманлы империясенә һөҗүм итеп, байтак уңышларга ирешәләр һәм империянең башкаласы булган Истанбулга кадәр җитәләр. «*Кичәге көтүчеләре*» – сугышта төрекләргә дошман булган болгарлар һәм башка славяннарга карата әйтелгән бу фраза шул чорда «Вакыт» газетасының хәбәрчесе булып Истанбулда эшләгән Фатих Кәрими мәктүбеннән (мәкаләсеннән) «күчкән»: «Икенче тарафдан, ислам вә төреклек

дөньясы башыны килгән фәлякәтләрне[1] күзең берлән якындан күрүб язар ичүн, шул фәлякәтнең тәмам оясына таба бару вә тугрусын яздык исә мөселманларның күңелләрен рәнҗетүргә мәҗбүр булу, ыслау[2] дөньясындагы рух күтәренкелеге, алардагы бер-берсенә ярдәмнәр, утуз гына ел элүк көтүчелек иткән болгарларның хазерендә «өч йөз мильон» мөселманларның мәкам хәлифәтләрен дер селкетүрлек дәрәҗәгә йитүрләре...» (Кәрими Ф. Истанбул мәктүбләре. Оренбург, 1913. Б. 5).

[8] *Мәскәү, Киев хәяты, Бату, Наполеон, Сигизмунд көннәре моңа җанлы шаһид була алырлар.* – Биредә рус дәүләтчелеге өчен дәһшәтле чорлар турында сүз бара: XIII йөздә Бату хан житәкчелегендәге монгол явы, 1812 елда Франция императоры Наполеон I җитәкчелегендәге гаскәрнең Мәскәүне алуы, 1610–1612 елларда Мәскәүгә Польша короле Сигизмундның гаскәр белән керүе.

[9] *Татар шаһзадәләренең, юк кына интригалар тәэсире белән хилаф якка чыгып, үз милләттәшенә каршы кылыч күтәрүе...* – Мисал өчен, Олы Урда 1502 елны җимерелгәч, аның соңгы ханы Әхмәднең уллары Мәскәү дәүләтенә качалар, һәм анда аларга идарә итәргә шәһәрләр һәм волостьлар бирелә. Шул ук рус гаскәрләре тарафында татарларга каршы сугышкан Шаһгали ханны да (1505–1567) мисал итеп китерергә була.

[10] *...һәрвакыт рус гаскәре эчендә татарга каршы күкрәк киереп сугышучы татар угылларының булуы, дәхи хәятлары өчен рус дөньясын татар фамилиясе илә тутыручы бәк вә морзаларымызның...* – Мисал өчен, 1552 елда Казанга һөҗүм вакытында рус гаскәрендә Касыйм ханлыгыннан гына 3000 татар була. Берничә йөз ел дәвамында – Алтын Урда оешкан заманнардан алып татар ханлыкларының соңгы елларына кадәр – татар гаскәриләренең рус дәүләтенә хезмәткә күчү процессы дәвам итә. Атаклы рус аристократ фамилияләрнең күбесе татардан чыкканлыклары мәгълүм: Юсуповлар, Кутузовлар һәм башкалар. Мәшһүр татар тарихчысы А.Х. Халиков үз вакытында русларда 500 болгар-татар фамилиясен күрсәткән (Халиков А.Х. 500 русских фамилий булгаро-татарского происхождения. Казань, 1992).

[11] *Гәрәй ханның рус хәтере өчен Сарай хөкүмәтен астын өсткә китерүен...* – Биредә сүз Кырым ханы Миңлегәрәй (?–1515) турында бара. Алтын Урданы торгызырга ниятләгән Олы Урда ханнары Әхмәд һәм аның балалары белән озак еллар сугыша. Төркия солтаны белән Мәскәү бөек кенәзе Иван III гаскәрләре ярдәмендә 1502 елда Олы Урданы тармар итә, Сарайны яулап ала.

Фәлякәтләрне – бәла, кайгы, афәтләрне.

Ыслау – славян.

[12] *...Касыйм татарларының әүвәлге хәрәкәтләре.* – 1450 елларда Касыйм ханлыгы (Касыйм патшалыгы) Мәскәүнең бөек кенәзе Василий II тарафыннан Казан ханзадәсе Касыймга бүлеп бирелгән биләмә җирлегендә оеша. Кыска вакытта Мәскәүнең Казанга каршы сәясәтенең коралына әйләнә. Касыйм ханлыгы ханнары еш кына Мәскәүнең Казанга каршы оештырылган яу-һөҗүмнәрендә үз гаскәрләре белән катнашалар (1467–1469, 1487, 1552).

[13] *Һәрвакыт татар бәхетсезлеге өстенә тәхет кора килгән Шаһгалинең кылганнары...* – Шаһгали хан (1505–1567); 1516–1519, 1535–1546, 1546–1551, 1552–1567 елларда – Касыйм ханы; 1519–1521, 1546, 1551–1552 елларда Казан ханлыгы белән идарә итә. Мәскәү яклы сәясәт тотуы сәбәпле, казанлылар тарафыннан Казан тәхетеннән куыла. Берничә тапкыр Мәскәү гаскәрләренең Казанга каршы яуларында катнаша (1537, 1540, 1541, 1548, 1552 елларда).

[14] *Без үз кулымыз белән газиз Сөембикәне Мәскәүгә рәһенгә бирдек.* – Биредә сүз 1551 елда Сөембикә ханбикәнең идарәчелектән төшерелүе һәм улы Үтәмешгәрәй белән бергә Мәскәүгә озатылуы турында бара.

[15] *Атилла* – Аттила (Атилла) (...–453), Көнчыгыш Европада һуннар дәүләте башлыгы (434 елдан), җиһангир. Аттила җитәкчелегендә һуннар V гасырның 40 нчы елларында Көнчыгыш Рим империясенә (Византиягә) һөҗүмнәр оештыралар. 451 елда Көнбатыш Рим империясенә каршы сугыш башлыйлар һәм ул дәүләтнең җимерелүенә зур өлеш кертәләр.

[16] *Чыңгыз* – Чыңгыз хан (Темучин) (1155 ел тирәсе – 1227). Монгол империясенә нигез салучы, аның беренче Бөек ханы (1206 елдан), җиһангир.

[17] *Бату* – Чыңгыз ханның оныгы, Җүчинең улы Бату хан (1207–1256) турында сүз бара. Бөек Монгол империясенең гаскәр башлыгы, көнбатыш яуның җитәкчесе, җиһангир, Алтын Урдага нигез салучы.

[18] *Тимерлан* – Аксак Тимер (Тамерлан) (1336 тирәсе – 1405), җиһангир, әмир, Урта Азиядә төрки дәүләт идарәчесе. Аксак Тимер дәүләте биләмәләренә, Мавәраэннәһердән кала, Харәзем, Хорасан, Кавказ таулары арты ил һәм өлкәләре, Иран белән Пәнҗаб мәмләкәтләре керә.

[19] *Мамай* – Мамай (?–1380), бәкләр бәге, 1360 елдан Алтын Урданың Көнбатыш олысының идарәчесе.

[20] *Мидхәт паша* – Әхмәд Шәфикъ Мидхәт паша (1822–1884). Госманлы империясенең танылган дәүләт эшлеклесе. Либераль реформалар тарафдары. Ике тапкыр (1872 һәм 1877 елларда) садр әгъзам (бөек вәзир, хөкүмәт башлыгы) вазифаларын башкара. Аның тырышлыклары белән 1876 елда Габделгазиз I тәхеттән төшерелә. Төркия дәүләте тәхетенә килгән яңа яшь солтан Габделхәмид II Мидхәт паша тәэсире һәм басымы астында мәшрутият (конституция) игълан итәргә мәҗбүр була.

Ләкин соңыннан падишаһ аны эшеннән ала һәм төрмәгә яба. Шунда Мидхәт пашаны сакчылар үтерә. Габделхәмид II утыз өч ел дәвамында идарә итә. Бу чорны аның дошманнары «золым» дип атыйлар. XX йөз башы татар зыялыларының күпчелеге Габделхәмидкә каршылык күрсәткән «Яшь төрекләр» ягында була. Шулар исәбендә Г. Тукай, Ф. Кәрими, Й. Акчура һәм, күренгәнчә, Г. Ибраһимов һәм башкалар.

[21] *Угыз ханнар...* – Аерым төрки халыклар (азәрбайҗаннар, төрекмәннәр һ.б.) мифологиясендәге һәм Урта гасырлар эпик әсәрләрендә (мәсәлән, «Китаби дәдә Коркуд»та) угызларның борынгы бабалары турында сүз бара.

[22] *Госманнар* – XIV йөз башында Көнбатыш Анатолиядә кечкенә дәүләтчелек төзегән төрек ыругы. Аның исеме Эртугрул Гази улы Госмангазидән (1258–1324) килә. Берничә дистә елдан әлеге дәүләт Кече Азиядә (Анатолиядә) һәм Көнчыгыш Балканда иң куәтле дәүләткә әверелә. 1453 елдан Византия башкаласы Константинопольне кулга алган бу дәүләт дөньяда иң көчле империяләрнең берсенә әйләнә.

[23] *...Казанда аз бер заманда халык яратмаган Шаһгалинең өч мәртәбә ханлыкка менүләре...* – Чыгышы белән Касыймнан булган Шаһгали хан (1505–1567), чынлап та, өч тапкыр Казан ханы була (1519–1521, 1546, 1551–1552).

[24] *Бүгенге төрекнең һәр ел ун мәртәбә кабинет алмаштырулары...* – Биредә сүз Госманлы империясенең XX гасыр башында сәяси хәле, хакимият өчен сәяси партияләр арасындагы туктаусыз көрәше турында бара. 1908–1909 елларда инкыйлаб нәтиҗәсендә солтан Габделхәмид II не тәхеттән төшереп, хакимият «Яшь төрекләр» («Иттихад вә тәрәккый» партиясе тарафдарлары) кулына күчә. 1912 елның июлендә хөкүмәт отставкага китәргә мәҗбүр була, һәм яңа Министрлар кабинеты «Яшь төрекләр»гә дошман булган «Иттиляф вә хөррият» партиясе тарафдарларыннан төзелә. Шул ук елның августында иттихадчылар күпчелекне тәшкил иткән парламент таркатыла. Октябрь аенда яңа либераль хөкүмәтнең премьер-министры итеп Камил паша (1833–1913) билгеләнә. Ә инде 1913 елның 23 (10) гыйнварында Әнвәр бәк (булачак Әнвар паша) җитәкчелегендә «Яшь төрекләр», хәрби көч кулланып, Камил паша хөкүмәтен тулысынча отставкага китәргә мәҗбүр итеп, хакимиятне яңадан үз кулларына алалар.

[25] *Бервакыт рус халкы... үзе ышанган берсенә – Годуновка ялына башлый.* – Биредә сүз Борис Федорович Годунов (1552–1605) турында бара. Грозныйның улы патша Федор Иоаннович үлгәч, Рюриковичлар династиясе өзелә. Федорның хатыны һәм Б. Годуновның сеңлесе Ирина Годунова патшалыктан баш тарткач, патриарх һәм боярлар Борис Годуновтан патша булуын үтенәләр. Бу вакыйга А.С. Пушкинның «Борис

Годунов» трагедиясендә дә чагыла. Рус шагыйре трагедиянең бер күренешендә боярлар җитәкләгән халыкның, Новодевичий монастырьга барып, Годуновны патша булырга ризалыгын сорауларын күрсәтә.

[26] *Еракка бармыйча, тик Наполеон һөҗүменә каршы Русиянең тоткан хәрәкәтен генә хәтергә алу, бу халыкның зурлары, каһарманнары түгел, бәлки шул чабаталы гавамы ничаклы эш кыла алачагын ачык күрсәтәдер.* – Бу фикердә Л.Н. Толстойның «Сугыш һәм солых» романының тәэсире сизелә.

[27] *Достоевскийның бу хактагы мәшһүр мәсьәләсе, аның һәммә хәзинә халыкта, халык табигатендә дигән нәзариясе...* – Рус язучысы һәм фәлсәфәче Федор Михайлович Достоевскийның (1821–1881) карашларында «почвенничество» («туфракчылык») фәлсәфәсенең чагылышы турында сүз бара булса кирәк. Әлеге фәлсәфә Достоевскийның әсәрләрендә һәм мәкаләләрендә күренә. Көнбатыш мәдәниятен идеаллаштырган фикер ияләренә (западникларга) каршы чыгып, Достоевский славянофиллар идеяләренә якын булган «Россиянең иҗтимагый нигезләрен рус халкының рухыннан эзләргә кирәк» дигән фикергә килә. Аның өчен бу туфракта төрле мәсләктә булган төркемнәр (либераллар, демократлар), халык белән берләшеп, яңа формадагы җәмгыятьне барлыкка китерә алачаклар.

[28] *Глеб Успенский* – Глеб Иванович Успенский (1843–1902) – народниклар хәрәкәтенә якын булган рус язучысы.

[29] *соңгы Горькийлар...* – Алексей Максимович Горький (Пешков) (1868–1936) – рус һәм совет язучысы, шагыйрь, прозаик, драматург. Г. Ибраһимовның «соңгы Горькийлар» дип әйтүе Горькийның 1910 елларда язылган әсәрләренә һәм хезмәтләренә ишарә булса кирәк.

[30] *...Толстойның... игътирафы...* – Г. Ибраһимов 1870–1880 елларда Л.Н. Толстой иҗатында һәм карашларында чагылган аерым принципларны күздә тота: цивилизациядән баш тарту, гади халык тормышына якынаю, гади халык тормышы белән яшәү. Әлеге принцип «гадиләштерү (упрощение)» исеме белән билгеле.

«Гани бай» китабы *(Тәхрир итүчесе – Борһан Шәрәф).* «Йолдыз» газетасының 1914 елгы 11 май (1185 нче) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *Гани бай* – Гани (Габделгани) Мөхәммәтгали улы Хөсәенов (1839–1902). Оренбургтагы атаклы Каргалы бистәсе сәүдәгәрләре өч бертуган Хөсәеновлардан. Хөсәеновлар Оренбургта, Урта Азиянең берничә шәһәрендә, Берлин һәм Лондонда сәүдә йортлары тоталар. 1889 елда Оренбургта җәдит ысулындагы «Хөсәения» мәдрәсәсен ачалар. Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсе бинасын төзүгә һәм тотуга акчалата булышалар. Казан, Уфа, Оренбург, Самара губерналарында 60 тан

артык мәчет һәм мәктәп-мәдрәсә төзиләр, мөгаллимнәр тоталар. Гани бай ярдәме белән Оренбургта беренче мөстәкыйль татарча басмаханә ачыла.

[2] *Борһан Шәрәф* – Борһан Шәрәфетдин улы Шәрәф (1883–1942), җәмәгать эшлеклесе, язучы, нашир, педагог. «Мөхәммәдия» һәм «Хөсәения» мәдрәсәләрендә мөгаллим. Ул төзегән «Гани бай» китабы 1914 елда басылып чыга (Шәрәф Б. Гани бай: Тәрҗемәи хәле, мәктүбләре һәм аның хакында хатирәләр. Оренбург: «Вакыт» матбагасы, 1914. 300 б.). Китапта Гани Хөсәеновның тәрҗемәи хәле, киңкырлы эшчәнлеге яктыртылган, аның турында хатирә-истәлекләр, хатлар урын алган. Автор тарафыннан китапның керешендә үк Гани байның, ысулы җәдидәне киң җәелдерү өчен, күп көч куюы ассызыклана. Аның шәхесе һәркем өчен төрле яктан үрнәк булырлык, эш сөючән, фидакяр, игътибарлы әңгәмәдәш, киң карашлы һәм ышанычлы иптәш итеп тасвирлана.

[3] *Мөстәшрикъләр тәгъбиренчә Волга хәвазасында «яңа туып килә торган» бер милләт бар.* – Бу җөмләдә Г. Ибраһимов, үзенең элекке фикерләреннән аермалы буларак, беренче тапкыр исемен әйтмичә генә татарларны башка төрки халыклардан аерым бер милләт итеп күрсәтә – бу милләтнең яшәеш урынын «Волга хәвазасы», димәк, Идел буйлары дип билгели. Биредә Г. Ибраһимовның татарларны «яңа туып килә торган» милләт дип атау, XX гасыр башында татар зыялылары арасында «мөселман», «төрек» яки «болгар» үзбилгеләнүләреннән баш тарту, «татар» исемен куллануына ишарәли.

[4] *«Яңа туып килә торган» мәгънәсе белән булса да, ул милләтнең мәгънәвияте бар. Ул хәят икътисадия вә маддиясендә күрсәткән хәрәкәтене, мәгънәви, гыйльми, рухи хәятында да күрсәтә: аның егерме биш яшендә генә булса да – мәктәбе, әдәбияты, ун яшендә генә булса да, театры, әфкяре гомумия тудырырга бик ныклап хезмәт итә торган матбугаты бар.* – Биредә Г. Ибраһимов татар милләтенең икътисади үсешеннән тыш мәдәни алгарышларын да искә ала. «*Егерме биш яшендә генә була да, мәктәбе*» – сүз XIX гасырның ахырында барлыкка килә башлаган җәдит уку йортлары турында бара. «*Ун яшендә генә булса да, театры*» – 1906 елдан барлыкка килә башлаган беренче татар театр труппасы искә алына. «*Бик ныклап хезмәт итә торган матбугаты*» дигәндә, 1905 ел революциясеннән соң аякка басып килгән татар вакытлы матбугаты күздә тотыла.

[5] *Искәндәр кәбир...* – биредә сүз бөек гаскәрбашы, борынгы Македония һәм Греция патшасы Александр Македонский (б. э. к. 356–323) хакында бара.

[6] *Атиллалары...* – Аттила (Атилла) (…–453), Көнчыгыш Европа һуннар дәүләте башлыгы (434 елдан), җиһангир. Аттила җитәкчелегендә һуннар V гасырның 40 нчы елларында Көнчыгыш Рим империясенә (Византиягә)

һөҗүмнәр оештыралар. 451 елда Көнбатыш Рим империясенә каршы сугыш башлыйлар һәм ул дәүләтнең җимерелүенә зур өлеш кертәләр.

[7] *Чыңгыз* – Чыңгыз хан (Темучин) (1155 ел тирәсе – 1227). Монгол империясенә нигез салучы, аның беренче бөек ханы (1206 елдан), җиһангир.

[8] *Батый* – Чыңгыз ханның оныгы, Җүчинең улы Бату хан (1207–1256) турында сүз бара. Бөек Монгол империясенең гаскәр башлыгы, көнбатыш яуның җитәкчесе, җиһангир, Алтын Урдага нигез салучы.

[9] *Алтайның итәкләрендә хәйләсез гомер кичерергә алышкан татарга...* – Биредә Г. Ибраһимов аерым халык турында сүз алып бармый кебек, бәлки Алтай «бөтен төрки халыкларның туган бишекләре» мәгънәсендә күрсәтелә.

[10] *…мәктәптә укытучы «абыз» – ул дәвернең Гаспринские…* – Урта гасырларда яшәгән мәктәп-мәдрәсәләр ачкан диндар, тырыш татарларны Г. Ибраһимов мәшһүр җәмәгать һәм сәясәт эшлеклесе, педагог, нашир Исмәгыйль Мостафа улы Гаспринский (1851–1914) белән чагыштыра. 1868–1871 елларда ук ул мәдрәсәдә укытуның яңа методын (ысулы җәдид) куллана. 1883 елдан Россиядә беренче төрки телдә газета («Тәрҗеман») чыгара.

[11] *Бакчасарайда чыккан «кигәвен»нең безелдәве...* – Биредә сүз 1883 елдан Бакчасарайда Исмәгыйль Гаспринский тарафыннан нәшер ителгән «Тәрҗеман» газетасы турында бара. Ул газетада мәгърифәт мәсьәләләре иң зур урын алып торган.

[12] *...мәктәп!... коры сүзне фәгалияткә чыгару өчен, Ходайның бер сөекле бәндәсе Казалыда сәрмая җыеп ята иде.* – Казалы – Урта Азиядәге сәүдә шәһәре. Биредә Гани байның Урта Азия шәһәрләрендә, шул исәптән Казалыда да сәүдә йортлары, зур кибетләре булып, анда милләт, халык файдасына башкарасы зур эшләре өчен кирәкле акча туплау өчен тырышып хезмәт куюына ишарә.

[13] *...бу ике фидакяр Сәмәркандта очраштылар.* – «Гани бай» китабында Габделгани Хөсәеновның 1893 елда И. Гаспралы белән Сәмәркандта очрашуы турында мәгълүмат китерелә.

Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы. Беренче мәртәбә «Безнең юл» журналының 1922 елгы 1 нче (май) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган. Аннан соң кайбер өстәмәләр һәм төзәтүләр кертелеп, мәкалә «Имля, тел, әдәбият мәсьәләләре» (1924, 1927) җыентыгына урнаштырылган.

[1] *Ризалар, Габәшиләр, Рәшидләр, Баязидлар, Бубилар, Мусалар, Зыялар* – дин һәм җәмәгать эшлеклеләре Ризаэддин Фәхреддин (1859–1936); Габәши Хәсәнгата (1863–1933); Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944); Гатаулла Баязитов (1846–1911); Габдулла һәм Гобәйдулла

Бубилар; Муса Бигиев (1873/75–1949); Зыя Камали (1873–1942) хакында сүз бара.

[2] *Атласов Һади* – тарихчы, дин һәм җәмагать эшлеклесе, педагог Әхмәтһади Мифтахетдин улы Атласов (1876–1938). Икенче Дәүләт думасында «Мөселман хезмәт таифәсе» әгъзасы.

[3] *Халиди* – мәгърифәтче әдип, тәрҗемәче, драматургия жанрына нигез салучыларның берсе Фатих Хаммат улы Халиди (1850–1923).

[4] *Зәки Вәлиди* – сәясәт эшлеклесе, тарихчы, галим, публицист Әхмәтзәки Әхмәтша улы Вәлиди (1890–1970).

[5] *Һади Мөниров* – тарихчы Һади Мөниров (?–1913).

[6] *Газиз* – тарихчы, җәмагать эшлеклесе, публицист, язучы Габделгазиз Салих улы Гобәйдуллин (1887–1937).

[7] *Баттал* – тарихчы, филолог һәм журналист, җәмагать эшлеклесе Габделбари Габдулла улы Баттал (1880–1969).

[8] *Солтан Рахманколый* – язучы, тәрҗемәче, лөгатьче Солтан Габделмәннан улы Рахманколов (1888–1916). Ул – Г. Кәрам белән бергә «Русча-татарча мөкәммәл лөгать»не төзүче, «Татарча-русча лөгать», «Балалар өчен татарча өйрәткеч» китапларының авторы.

[9] *Шәрәф Шәһидуллин* – нашир, календарьлар төзүче Шәрәфетдин Кәшшафетдин улы Шәһидуллин (1870–1925 елдан соң) хакында сүз бара. Ул «Заман» календарен, «Русия сәүдәсе» журналын нәшер итә.

[10] *Һади Максуди* – педагог, нашир, журналист, сәяси эшлеклесе Әхмәтһади Низаметдин улы Максуди (1868–1941).

[11] *Шакирҗан Таһири* – педагог, кулъязма һәм басма китап остасы Шакирҗан Әхмәтҗан улы Таһиров (1858–1918).

[12] *Гыймад Нугайбәк* – тел галиме, журналист Гыймадетдин Шәрифҗан улы Нугайбәк (1881–1943).

[13] *Г. Шәрәф* – тел галиме, язучы, сәясәт эшлеклесе Галимҗан Шәрәфетдин улы Шәрәф (1896–1950).

[14] *Җ. Вәлиди* – тел һәм әдәбият галиме, педагог, тарихчы, публицист, җәмагать эшлеклесе Җамалетдин улы Вәлиди (1887–1932). Репрессияләр чоры корбаны.

[15] *Нигъмәт Хәкимов* – тел галиме, әдәбиятчы Нигъмәт Гыйниятулла улы Хәкимов (1889–1937).

[16] *«Әсма», «Сәлимә»* – Ризаэддин Фәхреддиннең «Сәлимә, яки Гыйффәт» (1899) романы һәм «Әсма, яки Гамәл вә җәза» (1903) хикәясе.

[17] *Садри Максудиның «Мәгыйшәтләре»* – язучы, җәмагать эшлеклесе Садри Максудиның (Садретдин Низаметдин улы Максудов, 1879–1957) «Мәгыйшәт» (1898) романы хакында сүз бара.

[18] *...драматург Галиәсгар Камал* – язучы, нашир, җәмагать эшлеклесе Галиәсгар Камал (1879–1933).

[19] *...«Тутам» мөхәррире Г. Чыгътай...* – Язучы Галиәсгар Мөгыйн улы Гафуров-Чыгътайның (1867–1942) «Тутам» повестеның ике кисәге бергә тупланган басмасы 1908 елда Казанда дөнья күрә. Әсәрдә язучы гаилә мөнәсәбәтләрендә яшәгән тәртипләргә каршы чыга, хатын-кыз хокукларын яклый, аның үз язмышын үзе хәл итәргә тиешлеген раслый.

[20] *Закир Һади* – язучы, мәгърифәтче, педагог Закир Һадиулла улы Һади (1863–1933).

[21] *Ярулла Вәли* – язучы, журналист Ярулла Вәлиулла улы Вәлиев (1879–1937). «Ахырзаман бәласе» (1907), «Ачлык кушты» (1908), «Оят, яки Күз яше» (1909) драмалары авторы. Репрессияләр чоры корбаны.

[22] *Г. Рәхим* – күренекле татар язучысы, әдәбиятчы-галим, фольклорчы, тәнкыйтьче Мөхәммәтгали Мөхәммәтшакир улы Габдерәхимов (Гали Рәхим, 1892–1943).

[23] *Рәфикъ Г.* – журналист, язучы, педагог, тәрҗемәче Гали Лотферахман улы Рәфыйков (1890–1945).

[24] *Алкиннар, Әхмәтовлар, Сәйдәшевләр, Тәфкилевләр, Бигловлар, Акчуралар...* – җәмәгать эшлеклеләре Сәетгәрәй Алкин (1867–1919), Әбүсогуд Әхтәмов (1843–1918 елдан соң), Әхмәтҗан Сәйдәшев (1840–1912), Котлыгъмөхәммәд Тәфкилев (1850–1917 елдан соң), Әкрам Биглов (1871–1919), Йосыф Акчура (1876–1935) турында сүз бара.

[25] *«Мөселман иттифакы»* – «Иттифак әл-мөслимин» Россия мөселманнарының либераль-демократик юнәлешле сәяси партиясе. 1905–1907 еллардагы инкыйлаб чорында туа.

[26] *Риза казыйның «Әхмәт бай»* – Риза Фәхретдиннең «Әхмәт бай» китабы 1911 елда Оренбургта нәшер ителә. Китапта Оренбург сәүдәгәре, миллионер һәм меценат Әхмәд Хөсәеновның (1838–1906) тәрҗемәи хәле һәм эшчәнлеге турында бәян ителә.

[27] *Борһан Шәрәфнең «Гани бай»...* – Җәмәгать эшлеклесе, педагог, язучы, нашир Борһан Шәрәфнең (1883–1942) «Гани бай» китабы 1913 елда Оренбургта басыла. Китапта Оренбург миллионеры, меценаты Гали Хөсәеновның (1838–1902) эшчәнлеге хакында бәян ителә.

[28] *Батталның «Вәли Яушев»...* – Тарихчы Габделбари Батталның 1912 елда Оренбургта басылган «Троиски байларыннан вә хәйрият ияләреннән Габделвәли Яушев» китабы. Яушевлар – Оренбург губернасы Троицк, Чиләбе шәһәрләре сәүдәгәрләре һәм эшмәкәрләре, җәмәгать эшлеклеләре. Габделвәли Әхмәтҗан улы (1840–1906) – тире эшкәртү заводының уртак хуҗасы, Чиләбе шәһәрендә үз кибетләрен ачкан һәм бертуганнары белән «Габделвәли Әхмәтҗан улы Яушев һәм бертуганнары уртак сәүдә йорты»н нигезләгәннәр. Яушевлар – хәйрия җәмгыятен, Троицк шәһәрендә Яушевлар мәктәбен оештыручылар. Алар мәчетләр төзелешенә, мәдрәсәләр тотуга матди ярдәм иткәннәр.

[29] *«Галия»* – мәдрәсә, татар халкының иң зур мәгърифәт учакларыннан берсе. Мәдрәсә 1906 елда Уфа шәһәрендә ачыла. Нигез салучысы һәм җитәкчесе – Зыя Камали. 1920 елда мәдрәсә ябыла.

[30] *«Мөхәммәдия»* – мәдрәсә, 1882 елда Казанда ачыла. Мәдрәсәгә Г. Баруди нигез сала һәм җитәкчелек итә.

[31] *«Буби»* – мәдрәсә, Вятка губернасы Сарапул өязе (хәзерге ТРның Әгерҗе районы) Иж-Бубый авылында 1881 елда Габделгалләм Нигъмәтуллин тарафыннан Иж-Бубый мәчете каршында мәхәллә мәдрәсәсе буларак ачыла. 1895 елдан мәдрәсәгә аның уллары Габдулла һәм Гобәйдулла Бубилар җитәкчелек итә һәм укыта.

[32] *«Хөсәения»* – мәдрәсә, 1889 елда Оренбург шәһәрендә ачыла. Мәдрәсә иганәче сәүдәгәр Хөсәеновлар исеме белән атала. 1919 елда ябыла.

[33] *«Вакыт»* – сәяси һәм әдәби газета. 1906–1918 елларда Оренбург шәһәрендә нәшер ителә. Наширләре – бертуган Рәмиевләр.

[34] *«Ил»* – 1913 елдан алып 1918 елның апреленә кадәр төрле исемнәр («Сүз», «Безнең ил») белән нәшер ителгән газета. Нашире – Г. Исхакый.

[35] *«Сүз»* – 1915 елның декабреннән 1916 елның сентябренә кадәр Мәскәүдә чыккан газета. Нашире – Г. Исхакый.

[36] *«Кояш»* – 1912 елның 10 декабреннән 1918 елның 29 мартына кадәр Казанда татар телендә чыккан газета. Мөхәррире һәм нашире – З. Садретдинов.

[37] *«Тормыш»* – иҗтимагый-сәяси һәм икътисади газета. 1913–1918 елларда Уфа шәһәрендә нәшер ителә. Беренче мөхәррире – М. Нәүрузов. 1914 елдан – З. Кадыйри.

[38] *«Алтай»* – «Корылтай» газетасының дәвамы. 1918 елда Казанда 13 саны нәшер ителә.

[39] *«Корылтай»* – иҗтимагый-сәяси газета. 1917–1918 елларда Казанда татар телендә нәшер ителә. Мөхәррирләре – Ф. Туктаров, Г. Баттал.

[40] *«Шура»* – иҗтимагый-мәгърифәти һәм әдәби-публицистик журнал. 1908–1917 елларда Оренбургта татар телендә нәшер ителә. Наширләре: Ш. Рәмиев, Дәрдемәнд.

Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак? Казанда Татарстан дәүләт нәшриятында басылган. Текстны беренче тапкыр, гамәлдәге хәрефкә күчереп, З.З. Рәмиев «Казан утлары» журналының 1992 елгы 3 нче (март) санында бастырды.

[1] *Владимир Ильич Ленин «О национальной гордости великороссов» исемендә бер мәкалә язды* В.И. Ленинның «Социал-Демократ» газетасының 1914 елгы 12 декабрь (35 нче) санында басылган мәкаләсе турында сүз бара.

[2] *ВПИ белән ТКУ* – ВПИ (Восточно-педагогический институт) – 1922 елда оештырылган Шәрык педагогия институты; ТКУ (Татарский коммунистический университет) – совет һәм партия органнары өчен хезмәткәрләр әзерләү максаты белән 1922 елда оештырылган Татар коммунистлар университеты.

Шәрыкның бөек революционеры Мулланур иптәш Вахитов. 1919 елда Казанда «Иҗтимагый революция» мәҗмугалары дип аталган сериянең Мулланур Вахитовка багышланган беренче китабында («Шәрыкның бөек революционеры Мулланур Вахитов», Галимҗан Ибраһимов карамагында, Казан: Мәркәз мөселман хәрби һәйәт нәшере, 1919. 95 б.) басылган. Текстның ахырына: «Галимҗан Ибраһимов, Казан, 1919, октябрь» дип куелган.

[1] *...социализм нәтиҗәсендә төзеләчәк гомуми мәдәниаттә борынгы гарәп мәдәниятенең зур тәэсире булачагына ышана...* – Мулланур Вахитов беркайчан да милли һәм дини җирлектән аерылмаган. Гарәп мәдәниятенә сылтавы, аңа таянырга теләве ислам цивилизациясенең бик җитди әһәмияткә ия булуын яхшы аңлап эш итүе һәм киләчәккә планнар коруы хакында сөйли. Хәер, 1909 елда язган «Борынгы ислам мәдәнияте» китабында Г. Ибраһимов үзе дә ул мәдәниятнең казанышларын горурлык белән күрсәтеп, замана мөселманнарын аңа ияргә чакырган.

[2] *...эш башына Столыпин килеп утыргач...* – 1906 елда Пётр Аркадьевич Столыпин Россиянең Министрлар советы рәисе һәм эчке эшләр министры итеп билгеләнә.

[3] *Кичәге социалист-революционер Гаяз Исхаков, Туктаров, Шакир Мөхәммәдъяров, Сәгыйть Рәмиевләр, социал-демократ Гомәр Терегулов, Ибнеямин Әхтәмовлар...* – Язучы, журналист Гаяз Гыйләҗетдин улы Исхакый (Исхаков) (1878–1954), публицист Фуад Фәсах улы Туктаров (1880–1938), хокук белгече, педагог Шакир Зариф улы Мөхәммәдъяров (1883–1967), күренекле шагыйрь Сәгыйть Лотфулла улы Рәмиев (1880–1926), сәясәт эшлеклесе, педагог Гомәр Хабибрахман улы Терегулов (1883–1938), хокук белгече, татар меньшевиклары җитәкчеләреннән берсе Ибраһим Әбүсогуд улы Әхтәмов (1880–1931).

[4] *Мин аны беренче мәртәбә Бөтенрусия мөселманнарының икенче корылтаенда Казанда очраттым.* – Бөтенроссия мөселманнарының икенче корылтае 1917 елның 22 июленнән 2 августына кадәр Казанда уза.

[5] *Мулланур белән икенче очрашуым Петербургта мәшһүр Смольный институтында булды.* – Смольный институты бинасы 1806– 1808 елларда дворян кызлары уку йорты өчен төзелгән була. 1917 елның октябрь аенда уку йорты Новочеркасска күчкәч, бинаны большевиклар басып

алалар һәм кораллы баш күтәрү штабына әйләндерәләр. 1917 елның Октябрь революциясеннән соң биредә беренче совет хөкүмәте – Халык комиссарлары советы (Совнарком) урнаша.

[6] *Шәриф Манатов* – Шәриф Әхмәтҗан улы Манатов (1887–1936), иҗтимагый һәм сәясәт эшлеклесе, башкорт милли хәрәкәтенең җитәкчеләренең берсе, Башкорт үзәк шурасының рәисе, журналист, шәрык белгече.

Тарихи кыңгырау өзелде *(Рәшид бабай үлде).* «Татарстан хәбәрләре» газетасының 1922 елгы 1 март (51 нче) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *Ибраһим мирза Терегулов* – мәгърифәтче, педагог, дәүләт киңәшчесе Ибраһим Вәлиулла улы Терегулов (1852–1921).

[2] *Дәрдемәнд* – шагыйрь, җәмәгать эшлеклесе, иганәче Мөхәммәтзакир Мөхәммәтсадыйк улы Закиров (1859–1921).

[3] *Габдулла Буби* – педагог, җәмәгать һәм мәгърифәт эшлеклесе Габдулла Габделгалим улы Нигъмәтуллин-Буби (1871–1922).

[4] *Рәшид казыйның вафатын белдерделәр.* – Татар сәясәтчесе, дин әһеле Габдрәшит Ибраһимов 1857 елда Тубыл вилаятенең Тара шәһәрендә туып, 1944 елны Япониянең Токио шәһәрендә вафат була. 1922 елны татар дөньясында «Р. Ибраһимов үлгән» дигән ялгыш хәбәр тарала. «Татарстан хәбәрләре»нең 1922 елгы 24 февраль (46) санында «Казан хәбәрләре» исеме астында «Рәшит казый белән шагыйрь Вакыйф Җәлал үлгәннәр» дигән хәбәр басыла. Әлеге белдерү түбәндәгечә була: «Ташкентта чыга торган «Кызыл Байрак» гәзитәсенең язуына күрә, Рәшит казый белән шагыйрь Вакыйф Җәлал үлгәннәр. Рәшит казый 1919 елның көзендә Муса Бигиев һәм Һиндлы Әш-Шәйх Бәрәкәтулла илә берлектә Казан аркылы Төркестан, Әфганстан тарафларына киткән иде. Ул шуннан Япониягә барып, аннан кире Һиндстанга кайтып, Төркия аркылы Европага барып чыккан булган икән. Беркадәр вакытлар Европаның төрле мәмләкәтләрендә сәяхәт итеп йөргәннән соң, Швециягә кайтып вафат булган. Бу кадәресе «“Кызыл Байрак” хәбәре». Алга таба язмада: «Бәгъзе бу Сибириядән кайтучы кешеләр узган ел аның гаиләләре белән Сибириядә Тара шәһәрендә булганлыгын сөйлиләр. Бу хәбәрнең кайсысының дөрес икәнлеге хәзергә ачык мәгълүм түгел», – дип, «Кызыл Байрак»та басылган хәбәр шиккә алына. Шулай булуга карамастан, Галимҗан Ибраһимов «Татарстан хәбәрләре»нең 1 март санында биредәге мәкаләне бастырырга уйлый.

[5] *Диҗлә* – Багдад шәһәрен урап агучы елга.

[6] *Җамал Әфганилар* – дини һәм сәяси эшлекле Җамалетдин Ибраһим улы әл-Әфгани (1838–1897). Исламны яңарту, төп асылына кире кайта-

ру һәм панисламизм хәрәкәтләренә нигез салучы, мөселман халыкларын милли-азатлык көрәшенә рухландыручы.

[7] *Мөхәммәд Габдеһ* – Мисырда мөселман яңарышының күренекле галиме, нашир Мөхәммәт Габдеһ (1849–1905). Коръән тәфсиренең күренекле мөәллифләренең берсе. Шәригатькә реформа ясауга зур тырышлык куя. Мисырның баш мөфтие (1899–1905).

[8] *Мидхәт паша* – Госманлы дәүләт эшлеклесе Әхмәт Мидхәт паша (1822–1884).

[9] *Гаспринский* – мәгърифәтче, нашир һәм сәясәтче Исмәгыйль Гаспринский (Гаспралы, 1851–1914).

[10] *Мәрҗани, Курсавилар... уянган миләрнең мәгълүмрәге, көчлерәге иде.* – XIX гасырда татар мәгърифәтче галимнәре: Шиһабетдин Баһаветдин улы Мәрҗани (1818–1889) һәм Габденнасыйр Курсави (1776–1812).

[11] *Рәшидләр, Ризалар, Баязитлар, Ибраһим Мирзалар, Габәшиләр...* – XX гасыр мәгърифәтчеләре Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944), Ризаэддин Фәхреддинов (1859–1936), Гатаулла Баязитов (1846–1911), Хасангата Габәши.

[12] *Бөтен гомерен әле Себердә, әле Уфада, Казанда, Питерда, Каһирәдә, Җәзаирдә, Истанбулда, Калькуттада, Багдадда йөреп, «Бетәбез, уяныгыз!» дип кычкырып үткәрде.* – Габдрәшит Ибраһимов 1895 елда Россиядән китә һәм Төркиягә барып урнаша. Аннан аның дөнья тирәли беренче сәяхәте башлана. Өч елга сузылган бу сәяхәтендә ул Мисырда, Хиҗазда, Фәләстыйнда, Италия, Австрия, Франция, Болгария, Сербиядә, Кавказда, Урта Азиядә, Төркестанда, Япониядә була. Бу сәяхәтнең төп максаты – дөнья халыклары, бигрәк тә мөселман илләре белән танышу, аларга Россиядә бер хокуксыз яшәүче төрки-мөселманнар турында хәбәр җиткерү, татар бәйсезлеге һәм ислам берлеге өчен көрәштә юлдашлар табу, соңыннан болар хакында язып чыгу була.

[13] *Аның каршында «мөселманнар бер милләт» булган кебек «кяфер дә – милләт вахидә»...* – Биредә «милләт» дигән сүз төп мәгънәдә кулланылмый. Сүз ике цивилизация турында бара: ислам дине берләштергән мөселман бердәмлеге (цивилизациясе) һәм аңа каршы булган кяферләр бердәмлеге.

[14] *Мусалар, Зыялар, Бубилар моны дәвам иттерделәр.* – Биредә татар дин белгече, философ, публицист Муса Бигиев (Муса, Ярулла, 1873–1949); мәгърифәтче, философ, дин һәм җәмәгать эшлеклесе, мәдрәсә мөгаллиме Зыя Җамалетдин улы Камалетдинов (Зыя Камали, 1873–1942); «Буби» мәдрәсәсе җитәкчеләреннән педагог, җәмәгать һәм мәгърифәт эшлеклеләре, бертуган Гобәйдулла (1866–1938) һәм Габдулла Нигъмәтуллин-Бубилар (1871–1922) күздә тотыла.

[15] *Фуад – Гаяз компаниясе* – 1906–1907 елларда Казанда «Таң йолдызы» исемле газета чыгарып, шуның тирәсенә оешкан татар эсерлары төркеме – «таң»чылар күздә тотыла. Башлап йөрүчеләре: Гаяз Исхакый, Фуад Туктаров, Сәгыйть Рәмиев, Шакир Мөхәммәдъяров.

[16] *Рәшиднең беренче әсәре «Чулпан йолдызы»... Русиягә яшерен таралды.* – Сүз Габдерәшит Ибраһимовның 1895 елда Истанбулда басылып чыккан «Чулпан йолдызы» исемле китап-брошюрасы хакында. Биредә беренче тапкыр татарлар арасында ислам дине таралу тарихы, русларның татарларга каршы гасырлар буе алып барган сәясәтен фаш итеп языла. Шуңа күрә бу китап тиз арада тыелган китаплар исемлегенә кертелә.

[17] *...«Миръат – көзге»ләре чыга башлый.* – Габдерәшит Ибраһимов мөхәррирлегендә 1900–1903 һәм 1907–1909 елларда Санк-Петербург һәм Казан шәһәрләрендә нәшер ителгән «Миръат» («Көзге») исемле журнал-альманах. Барлыгы 22 китабы чыга (Санкт-Петербургта – 16, Казанда – 6).

[18] *Бабайның «Өлфәт» гәзитәсе...* – 1905 елны Петербургта Габдерәшит Ибраһимов мөхәррирлегендә һәм наширлегендә атналык татарча «Өлфәт» газетасы чыга. Аның бары 85 саны дөнья күрә.

[19] *Бабаның мөһим әсәрләреннән берсе – «Автономия яки мохтарият» дигән бер кечкенә рисаләседер.* – Габдрәшит Ибраһимовның «Автономия яки идарәи мохтарият» исемле китабы 1905 елны Петербург шәһәрендә дөнья күрә, ул үз эченә авторның «Өлфәт» газетасында чыккан мәкаләләрен һәм яңа хезмәтләрен ала.

[20] *«Бәдәвам» , «Тәкый гаҗәб», «Бүз егет», «Кызыл алма» китаплары...* – Биредә дини-әхлакый эчтәлекле «Бәдәвам китабы» (1846); Сөләйман Бакырганиның «Ахырзаман, тәкый гаҗәб» (1847); шагыйрь Әхмәт Уразаев-Кормашиның романтик сюжетлы «Бүз егет», «Кызыл алма» әсәрләре күздә тотыла.

[21] *«Фәзаилеш-шөһүр» белән «Мөһиммәте мөслимин»... кыйммәтле җан азыгы булдылар.* – Биредә «Фәзаилеш-шөһүр» исемле дәреслек һәм иман, тәһарәт, намаз хакында «Мөһиммәте мөслимин» китабы күздә тотыла.

[22] *«Шәкерт белән студент», «Мәгыйшәт», «Өч хатын», «Сәлимә», «Мулла бабай», «Тормышмы бу?» кебек әдәби әсәрләр... фикер-мәгънә үсүгә, ачылырга ярдәм иттеләр.* – Фатих Кәриминең (1870–1937) «Бер шәкерт илә бер студент» (1899); Садри Максудиның (1878–1957) «Мәгыйшәт» (1898); Гаяз Исхакыйның (1878–1954) «Өч хатын белән тормыш» (1900) , «Мулла бабай» (1913), «Тормышмы бу?» (1911); Ризаэддин Фәхреддиновның «Сәлимә, яки Гыйффәт» (1898) әсәрләре.

Каюм Насыйриның вафатына егерме ел тула. «Татарстан» газетасының 1922 елгы 19 май (112 нче) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган.

[1] *...Курсави, Мәрҗани* – мәгърифәтче, дин галиме, исляхчы Курсави Габденнасыйр Ибраһим улы (1776–1812) мәдрәсәләрдә яңача укытуны, дингә реформа ясау кирәклеген алга сөрә. Аның шул алдынгы фикер-карашлары тарихчы галим, библиограф, мөдәррис-теолог һәм җәмәгать эшлеклесе Мәрҗани Шиһабетдин Баһаветдин улы (1818–1889) тарафыннан дәвам иттерелә.

[2] *...Акменла* – шагыйрь, мәгърифәтче Мифтахетдин Камалетдин углы Акмулла (1831–1895), 1895 елның 27 октябрь төнендә Златоусттан Миасска барганда, билгесез кешеләр тарафыннан үтерелә.

[3] *Муса Акъегетзадә, Заһир Бигиев...* – Муса Акъегетзадә (1864–1923), татар язучысы, мәгърифәтче. «Хисаметдин менла» (Казан, 1886) исемле беренче татар романының авторы. Заһир Бигиев (1870–1902), татар язучысы, мәгърифәтче, публицист. «Өлүф, яхуд Гүзәл кыз Хәдичә» (1887), «Гөнаһе кәбаир» (1890), «Катилә», «Мөртәд» исемле романнар һәм «Мавәраэннәһердә сәяхәт» (1908) исемле публицистик китап авторы.

[4] *Хөсәен Фәезханов* – Фәезханов Хөсәен (1828–1866) – тарихчы, телче, текстолог-археограф, Петербург университеты, лекторы, мәгърифәтче.

[5] *«Әнмүзәҗ»* – К. Насыйриның 1895 елда Казанда басылып чыккан «Әнмүзәҗ. Лисаныбызның сарыф вә нәхү кагыйдәләре» исемле хезмәте.

[6] *Баба* – Г. Ибраһимов монда Каюм Насыйрины шулай дип атый.

[7] *1910 елларда, «Татар сарыфы», «Татар нәхүе», «Татар имлясы» язган заманнарымда* Г. Ибраһимовның «Татар сарыфы» (Казан, 1911), «Татар нәхүе» (Казан, 1911), «Татар имлясы» (Казан, 1914) хезмәтләре күздә тотыла.

[8] *Өмидбаевларның, Һ. Максуди, Х. Кәбүтәри, Нугайбәк кебек үз телебездәге сарыф-нәхүләр...* – Монда М. Өмидбаевның «Татар нәхүенең мохтәсары» (Казан, 1901), Һади Максудиның «Төрки сарыфы» (Казан, 1910), «Төрки нәхүе» (Казан, 1910), Х. Кәбүтәринең «Тәртибе җәдил Мохтәсар сарфе төрки...» (Казан, 1910), «Кыскача татарча сарыф» (Казан, 1913) һәм Г. Нугайбәкнең «Башлангыч» (Казан, 1911), «Төрлек» (Казан, 1911) кебек татар теле дәреслекләре күздә тотыла.

[9] *...Остроумов, Г. Задә, Наливкин кебек чит мөстәшрикъләрнең хезмәтләре...* – Монда Г. Ибраһимов рус галиме, Шәрыкны өйрәтүче Николай Петрович Остроумовның «Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии» (Казань, 1876), «Татарско-русский словарь» (Казань, 1876, 1892) исем-

ле хезмәтләрен, азәрбайҗан телчесе, мәгърифәтче, азәрбайҗанча-русча, татарча-русча сүзлекләр һәм үзөйрәткечләр төзүче Солтанмәҗит Ганиев Мортаза-Али углы (Ганизадә) (1866–1938), Урта Азиядә яшәгән тюрколог, беренче рус-үзбәк сүзлекләре төзүче Владимир Петрович Наливкинның (1852–1918) хезмәтләрен күздә тота.

[10] *...«Без – татармыз» дигән мәкаләгә бак.* – Әлеге мәкалә «Шура» журналының 1911 елгы 8 нче (апрель) санында «Галимҗан Ибраһимов» имзасы белән басылган. Мәкалә татар матбугатында 1910–1912 еллардагы «Татармы, төрекме?» бәхәсенә нисбәтле язылган.

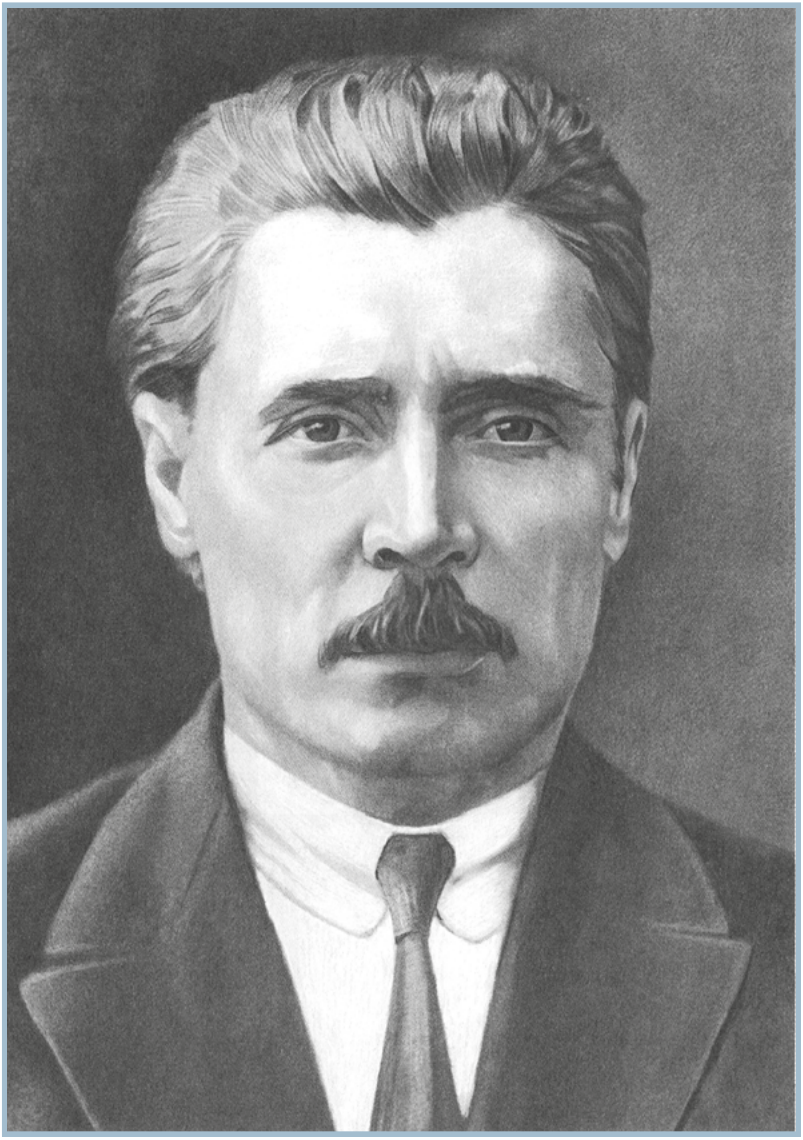

Галимҗан Ибраһимов (1887–1938)
Галимджан Ибрагимов (1887–1938)

Тел галиме
Гыймад Нугайбәков (1881–1843)

Ученый-лингвист
Гимад Нугайбеков (1881–1843)

Г. Ибраһимов тел галиме Гыйбадулла Алпаров белән

Г. Ибрагимов с ученым-языковедом Гибадуллой Алпаровым

Г. Ибраһимовның «Татар имлясы» китабы. 1914

Книга Г. Ибрагимова «Татарская орфография». 1914

Г. Ибраһимовның «Татар телен ничек укытырга?» китабы. 1916

Книга Г. Ибрагимова «Как преподавать татарский язык?». 1916

«Альбом (сәнаигы нәфисә мәҗмугасы)». 1915

«Альбом (сборник изобразительных искусств»). 1915

Г. Ибраһимовның «Әдәбият дәресләре» китабы. 1916

Книга Г. Ибрагимова «Уроки литературы». 1916

Казакъ шагыйре, мәгърифәтче, җәмәгать эшлеклесе Абай Конанбаев (1845–1904)

Казахский поэт, просветитель, общественный деятель Абай Кунанбаев (1845–1904)

№ 1

г. Троицкъ

№ 1

„Айқап" журналының 1911 жылғы 1 саны, титул беті.

1911–1915 елларда казакъ телендә Троицк шәһәрендә чыккан «Айкап» газетасының номеры

Номер издававшейся на казахском языке газеты «Айкап»

Мәгърифәтче, фәлсәфәче, тарихчы, дин галиме, педагог, археограф, этнограф, Шиһабетдин Мәрҗани (1818–1889)

Татарский просветитель, философ, религиозный деятель, историк Шигабутдин Марджани (1818–1889)

Мәгърифәтче, нашир, сәясәтче, җәмәгать эшлеклесе, пегагог, әдип Исмәгыйль Гаспринский (1851–1914)

Просветитель, издатель, общественный деятель Исмаил Гаспринский (1851–1914)

Г. Ибраһимов дуслары белән

Г. Ибрагимов среди друзей

1908–1918 елларда Оренбургта чыккан «Шура» журналы

Издававшийся в 1908–1918 гг. в Оренбурге журнал «Шура»

Г. Ибраһимов (икенче рәттә сулдан икенче) «Галия» мәдрәсәсе мөгаллимнәре һәм шәкертләре арасында

Г. Ибрагимов (второй слева во втором ряду) среди преподавателей и шакирдов медресе «Галия»

Тел белгече, тәнкыйтьче,
әдәбият тарихчысы, педагог,
җәмәгать эшлеклесе
Җамал Вәлиди (1887–1932)

Татарский лингвист,
литературовед,
общественный деятель
Джамал Валиди (1887–1932)

Публицист, сәясәт
һәм җәмәгать эшлеклесе
Фуад Туктаров (1880 –1938)

Публицист, политический
и общественный деятель
Фуад Туктаров (1880 –1938)

Мәгърифәтче, фәлсәфәче, дин һәм җәмәгать эшлеклесе, тәрҗемәче, мөгаллим Зыя Камали (1873–1942)

Татарский просветитель, основатель уфимского медресе «Галия» Зия Камали (1873–1942)

Дин галиме, публицист, җәмәгать эшлеклесе Муса Бигиев (1875 –1949)

Ученый-религиовед, публицист, общественный деятель Муса Бигиев (1875 –1949)

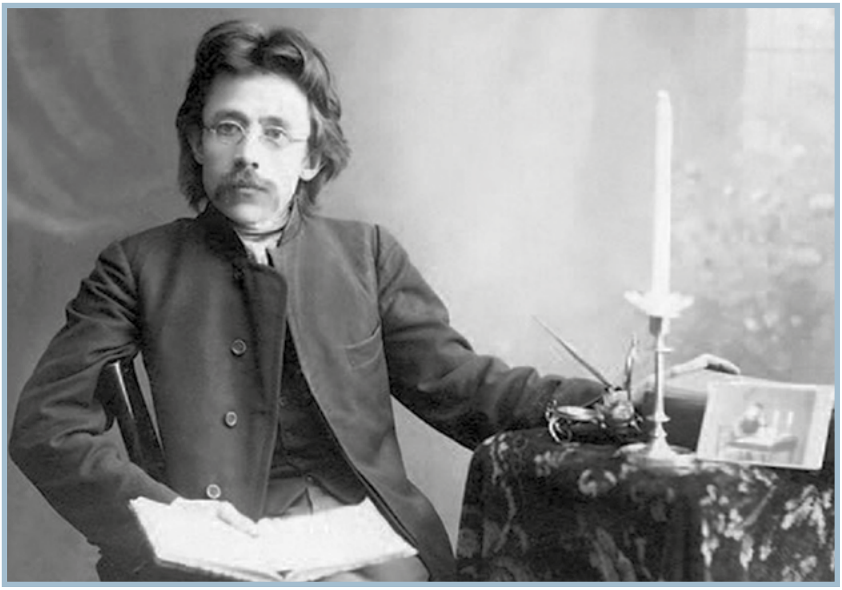

1906–1918 елларда Казанда чыккан «Йолдыз» газетасы
Издававшаяся в 1906 –1918 гг. в Казани газета «Юлдуз»

Г. Ибраһимов язучы, журналист, җәмәгать эшлеклесе
Шәһит Әхмәдиев белән

Г. Ибрагимов с писателем, журналистом, общественным деятелем
Шахитом Ахмадиевым

اداره خانه‌سی

یازلو حقی

آڭ

Казань, контора журнала „АНГЪ".

Такса объявленій въ журналѣ „АНГЪ":

На обложкѣ, 2-я стран. на 1 разъ за строку петита 40 коп., 3-я и 4-я страницы 20 коп., (въ страницѣ 2 столбца).

ایکی آطنه‌ده بر چقا طورغان ادبی، فنی، سیاسی، اجتماعی رسملی ژورنال.

۱ نچی صان.

۱ نچی یل.

چقدی ۱۵ نچی دیکابر ۱۹۱۲ نچی یل.

آڭ.

بز «بیشنچی» یلنی بر کوننی اویاندق طاڭ بله‌ن،
اشکه دعوت ایتدی بزنی کمدر ایزگی نام بله‌ن،
اشکه یابشور چاق جیتب، به‌مسز اوزون نون اونکانن،
کوز آچوب، بلدك بز ئولچه‌ب کوکده‌گی جواپان بله‌ن.

بولسه‌ده اول چاقده بزده کورسز ایمان، صاف کوڭل،
کوز همان بولدی ئرنلی، یوزده صاف هم پاك نوگل،
شول سببلی دوستنی، دشماننی درسته فرق ایتمیچه،
کوب صاناشدردق رذیل شیطاننی چن انسان بله‌ن.

ئه‌گگی، میڭگی باش بله‌نده اشله‌دك، بولسون قبول،
جبرائیل آچقای اول اشلرگه سیگز قات کوککه یول،
اوندی ایندی دوستلرم اول اوتکان اش نی بولسه اول
ایندی اشلیك صاف آچق کوزلر بله‌ن، چن «آڭ» بله‌ن.

ع. توقایف.

1913 елның сентябреннән 1914 елның февраленә кадәр Г. Ибраһимов сәркатип булып эшләгән «Аң» журналы

Издававшийся в Казани в 1913–1914 гг. журнал «Аң», в котором Г. Ибрагимов работал секретарем

Г. Ибраһимов (сулдан беренче) бертуган абыйсы Шакирҗан Ибраһимов һәм Шәһит Әхмәдиев белән

Г. Ибрагимов (первый слева) с братом Шакирзяном Ибрагимовым и Шахитом Ахмадиевым

Шагыйрь һәм язучы Мәҗит Гафури (1880–1934)

Поэт Маджит Гафури (1880–1934)

Язучы, нашир, журналист, җәмәгать эшлеклесе Фатих Кәрими (1870–1937)

Писатель, журналист, общественный деятель Фатих Карими (1870–1937)

Г. Ибраһимов каләмдәш дуслары белән

Г. Ибрагимов с друзьями-писателями

Тарихчы, әдип,
педагог, дин эшлеклесе
Ризаэддин Фәхреддинов
(1859–1936)

Историк, писатель,
педагог, религиозный деятель
Ризаэддин Фахреддинов
(1859–1936)

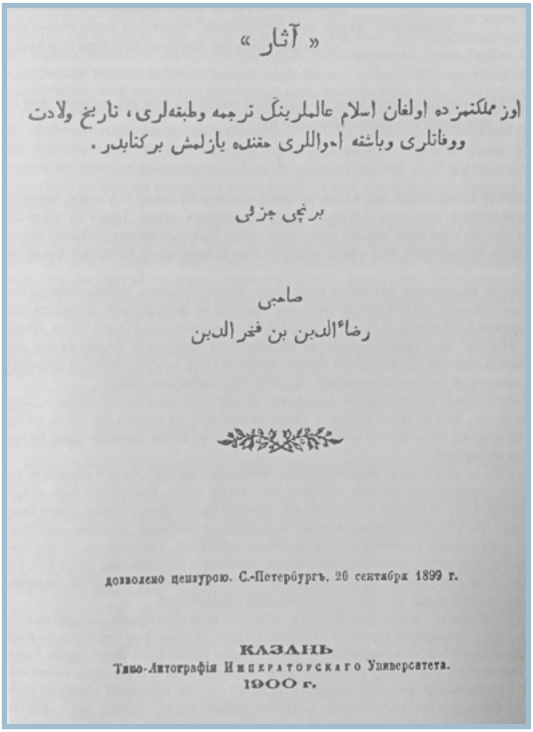

« آثار »

اوز مملکتمزده اولغان اسلام عالملرینڭ ترجمه وطبقه‌لری، تاریخ ولادت
ووفاتلری وباشقه احواللری حقنده یازلمش برکتابدر.

برنچی جزئی

صاحبی
رضاءالدین بن فخرالدین

дозволено цензурою. С.-Петербургъ, 20 сентября 1899 г.

КАЗАНЬ
Типо-Литографія Императорскаго Университета.
1900 г.

Ризаэддин Фәхреддиновның
«Асар» исемле
биобиблиографик
җыентыгының
беренче томы. 1900

1 том многотомного
биобиблиографического
свода Ризаэддина
Фахреддинова «Асар»
(«Следы»). 1900

Тарихчы, мөгаллим,
дин һәм җәмәгать эшлеклесе
Хәсәнгата Габәши (1863–1933)

Историк, религиозный и
общественный деятель
Хасангата Габяши (1863–1933)

Тарихчы, язучы, педагог, җәмәгать эшлеклесе
Һади Атласи (1876–1938)

Историк, писатель, педагог, общественный
деятель Хади Атласов (1876–1938)

Һади Атласиның «Себер тарихы»
китабы. 1911

Книга Хади Атласова «История
Сибири». 1911

№ 1022

وقت

احمد بای

«سيبيريا»

بيرەم تبريكلرى

بيرەم تبريكلرى

معلم و معلمه كيروك كشيلر دقتنه!

1906–1918 елларда Оренбургта чыккан «Вакыт» газетасы
Издававшаяся в 1906–1918 гг. в Оренбурге газета «Вакыт»

Язучы, тарихчы Газиз Гобәйдуллин (1887–1937)

Писатель, историк
Газиз Губайдуллин (1887–1937)

Язучы, тел галиме, тарихчы, фольклорчы Гали Рәхим (1892–1943)

Писатель, фольклорист, историк
Гали Рахим (1892–1943)

Тел галиме, язучы,
җәмәгать эшлеклесе
Галимҗан Шәрәф (1896–1950)

Ученый-лингвист,
общественный деятель
Галимджан Шараф (1896–1950)

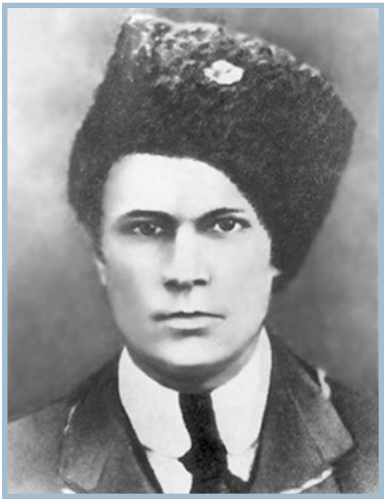

Сәясәт эшлеклесе Мулланур Вахитов (1885–1918)

Татарский политический деятель Мулланур Вахитов (1885–1918)

«Шәрыкның бөек революционеры Мулланур Вахитов» китабы. 1919

Книга «Великий революционер Востока Мулланур Вахитов». 1919

«Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» китабы. 1927

Книга «По какому пути пойдет татарская культура?». 1927

Сәясәтче, дин әһеле Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944)

Общественный и религиозный деятель Абдрашит Ибрагимов (1857–1944)

Мәгърифәтче, тел галиме, тарихчы, тәрҗемәче, язучы, фольклорчы Каюм Насыйри (1825–1902)

Татарский просветитель, фольклорист, историк Каюм Насыри (1825–1902)

انموذج

قزان

١٣١٣

КАЗАНЬ.

Каюм Насыйриның «Әнмүзәҗ» китабы. 1895

Книга Каюма Насыри «Әнмүзәҗ» («Образец»). 1895

Галимҗан Ибраһимов
Галимджан Ибрагимов

ВОПРОСЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ТРУДАХ ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

«В истории XIX века самую важную роль, без всякого сомнения, играло национальное сознание… Национальное сознание являет собой мощную силу, проявляющуюся во всем мире… И сейчас она не утратила своего господства. Я думаю, что в будущем, на протяжении многих веков, национальное сознание будет преобладать в истории человечества». Эти слова, сказанные в 1913 году известным татарским общественным и политическим деятелем Садри Максуди, являются одним из свидетельств высокой значимости проблемы национального сознания в общественно-политической, культурной и интеллектуальной жизни России начала XX века. Национальное сознание – предмет философских и научных размышлений русских философов и ученых: Н. Бердяева, Н. Трубецкого, Г. Шпета, П. Струве, С.Н. Булгакова, Д. Овсянико-Куликовского, Бодуэна де Куртенэ и др. К этой проблеме обращаются и татарские интеллектуалы: Р. Фахреддин, Г. Губайдуллин, Дж. Валиди, Г. Шараф, Г. Рахим.

Особое место в этом ряду занимает Галимджан Ибрагимов. Во-первых, писатель, ученый, публицист, общественный и политический деятель, он уделял большое внимание вопросам языка, литературы, истории и национальной идентичности татар. Пожалуй, никто из интеллектуалов начала XX века не может сравниться с Г. Ибрагимовым в широте охвата проблемы национального сознания.

Во-вторых, в зародившейся в начале XX века на страницах татарской периодической печати дискуссии об идентичности татар Г. Ибрагимов зарекомендовал себя как лидер татаризма, последовательно отстаивавший этноним «татары» и множественность

тюркских языков. Во многих своих статьях он выступает против сторонников идеи общетюркского литературного языка (И. Гаспринского, Р. Фахреддина и др.), противопоставляя ей идею тюркского языкового многообразия.

В-третьих, несмотря на формирование в 1920-е гг. нового дискурса о национальном, Г. Ибрагимов отстаивал идею множественности национальных культур и языков, выступал с позиций самостоятельного определения ими путей своего развития.

«Мы – татары»
(Вопросы национальной идентичности в трудах Г. Ибрагимова)

В 1910-е гг. Г. Ибрагимов – активный участник развернувшейся на страницах журнала «Шура» дискуссии по вопросу о национальной идентичности татар. В ней он выступает как последователь идей Ш. Марджани, защищая этноним «татары» от нападок со стороны адептов идей тюркизма и булгаризма: «Назвав народ, до XX века именовавшийся “татары”, булгарами, автор “Инкыйраза” предрек его исчезновение в XXII веке. Большинство наших газет и журналов именуются “тюркскими” или “газетами на тюрки”. Некоторые из наших поэтов, которые на протяжении нескольких лет определяли себя как татары, по причине порицания, высказанного одним из наших великих (деятелей. – *М.И.*), изменили “татарин” на “тюрк”»[1].

Полемизируя с поборниками идентификации татар словом «тюрки», Г. Ибрагимов в качестве основного аргумента приводит повсеместное распространение этнонима «татары»: «В мире нас называют “татары”. Если что-то происходило с нашим участием, о нас говорили и говорят: “Это сделали татары!”» (11, 161).

Спустя год, в 9-ом номере журнала «Шура», Г. Ибрагимов публикует небольшую статью «“Без кем?” бәхәсе» («Кто мы?»), в которой дает ответ на критические выступления в свой адрес. По существу, в ней Г. Ибрагимов повторяет те же аргументы, что и в статье «Мы – татары»: «Несмотря на это, нас никогда не перестанут именовать словом «татары»… В мире множество примеров

[1] Ибраһимов Г. Без – татармыз // Шура. 1911. № 8. Далее фрагменты из трудов Г. Ибрагимова цитируются по пятнадцатитомному академическому собранию сочинений писателя с указанием тома и цитируемых страниц.

того, как такие установленные единожды названия (даже если они ошибочны) сохраняются в названиях наций, государств, даже целых континентов, например, Америки. Поэтому давно необходимо пресечь тех, кто говорит “не называйте нас татарами”, оставив этот спор в ведении науки. Это бессмысленный шум, еще более далекая от реальности мечта, чем план сдвинуть Землю со своей оси» (11, 177).

Необходимо отметить, что Г. Ибрагимов не отрицает принадлежности татар к тюркскому миру, который, по его словам столь же разнообразен, как славянский, германский или романский миры: «Имя “тюрки” является общим подобно именам “славяне”, “германцы”, “романы”; подобно тому, как внутри этих групп существует множество именуемых по-разному наций, тюркская группа также разделена на называемые по-разному народы» (11, 163). Но вместе с тем указывает на грозящую нивелированием национальной идентичности самоопределение татар исключительно как тюрок: «Значит, если мы оставим свое имя и начнем называться “тюрки”, мы не будем отличаться по названию от других тюркских народов» (11, 163).

Беспочвенными Г. Ибрагимову представляются и опасения Исмаила Гаспринского, Ризы Фахреддина и их единомышленников по поводу возможного распада тюркской межлитературной (межкультурной) общности в случае идентификации татар как отдельной нации: «Исмагил-бек предсказывает, что, если мы будем разделяться на татар, казахов и пр., то и деревни Яубаш и Стерлибаш будут стремиться создать свою собственную литературу и культуру. Риза-казый говорит, что если появится отдельная татарская литература, то отрицательным последствием такого отделения станут появление башкирской, мишарской, тептярской, нугайской и других отдельных литератур» (7, 53).

Г. Ибрагимов обосновывает татарскую идентичность (татарскость) отдельных этнических групп (мишарей, башкир, ногайцев и пр.) географическими (общая территория проживания), политическими (существование в рамках единого государства – России) факторами, а также историческим статусом Казани как экономического и культурного центра, оказывающего влияние на материальную и духовную жизнь всех тюркоязычных народов Урало-Поволжья.

«Настанет час, и мы увидим рождение у нас “национальной истории”»

(Вопросы истории и общественной жизни)

В ноябре 1911 года в газете «Вакыт» была опубликована рецензия Г. Ибрагимова на учебник Фатиха Карими «Мохтәсар тарих гомуми» («Краткая общая история»). В целом положительно оценивая этот труд, Г. Ибрагимов в качестве его главного недостатка называет негативизм автора по отношению к историческим деятелям прошлых веков: Атилле, Чингисхану, Эмиру Тимуру. По мнению Г. Ибрагимова, адресованная учащимся книга должна воспитывать в них чувство гордости за прошлое своего народа: «Пишущий такую книгу в первую очередь должен помнить о том, что он татарин, поэтому должен писать историю так, чтобы пробудить у татарских детей любовь к татарам» (11, 175).

В ответ на эту рецензию историк Газиз Губайдуллин опубликовал в журнале «Шура» (1912, № 6) статью «“Тарих гомуми” тәнкыйтенә каршы» («Против критики “Общей истории”»), в которой указал на узкий национализм во взглядах Г. Ибрагимова. Отвечая на эти обвинения в статье «Ихтиляф вә риваять» («Шура», 1912, № 10) Г. Ибрагимов пишет: «Каждая нация самоутверждается. Каждая нация превозносит себя. Как средства для самовозвеличивания использует и литературу, и науку, и философию, и культуру. И историю подчиняет этому. Это, безусловно, одна из неприглядных сторон времени. Такого быть не должно. Но это есть, это – факт. Неужели только мы, бедные татары, будучи свидетелями этого, будем проявлять великодушие, говоря, что это “узкий национализм”» (11, 180–181).

В связи с 300-летием династии Романовых Г. Ибрагимов пишет большую статью «Из истории русских, тюрков и татар». Написанная в Киеве[1] и опубликованная в газете «Йолдыз» (1913, номера от 3, 5, 17 марта) статья Г. Ибрагимова представляет со-

[1] Осенью 1912 года Г. Ибрагимов уезжает из Казани в Киев, где преподает татарский язык и литературу. В Киеве Г. Ибрагимов посещал заседания кружка мусульманских студентов, из-за чего был взят под надзор полиции. 17 апреля 1913 года вместе с 16 участниками кружка он был арестован и посажен в одиночную камеру Киевской губернской тюрьмы, откуда освободился 13 июня 1913 года. В 20-х числах июня Г. Ибрагимов покидает Киев.

бой опыт сопоставления движущих сил в истории разных народов. Сопоставляя русскую историю с историей тюрко-татар, он приходит к выводу о том, что у тюрков движущей силой исторического процесса выступают отдельные личности (Атилла, Чингисхан, Батый, Тамерлан), в то время как у русских – народ: «Своим нынешним могуществом Россия, русское государство обязано не столько отдельным личностям, сколько духу русского народа, силе русского характера. Но вся наша история, в особенности, минуты могущества, свидетельствуют о том, что они связаны с деятельностью отдельных личностей. В нашей истории нет понятия "народный дух"» (11, 196). Примечательно, что Г. Ибрагимов не ограничивается только историей. «Если мы обратимся к литературе, являющейся зеркалом национального духа и национального характера, – пишет он, – то убедимся в том, насколько у русских глубоко укоренено понятие «народ», что народность – в их крови» (11, 198–199).

Можно критически относиться к позиции Г. Ибрагимова (в татарской литературе немало преисполненных народным духом произведений), важно другое: стремление писателя выйти за рамки позитивистского понимания истории как действия неких объективных сил и закономерностей. В противоположность этому, Г. Ибрагимов пишет о ментальных основах истории, видит в ней (как и в литературе) проявление национального характера.

После революции эта точка зрения будет утрачена: активный участник социально-политических процессов конца 1910 – первой половины 1920-х гг. Г. Ибрагимов в трудах по истории и общественному движению татар будет выступать как приверженец марксистской методологии.

Так, в статье «Марксистский метод в изучении истории общественного и литературного движений» («Безнең юл», 1922, № 1–2) он представляет трехэтапную картину развития татарского общества и литературы: древний (средневековый) период, просветительский период (его истоки – деятельность татарских просветителей: Курсави, Марджани, Акмуллы и др.), революционный период (начиная с событий Февральской революции 1917 года). Это движение видится Г. Ибрагимову как прогресс, когда каждый последующий период оценивается как более высокая ступень развития общества и культуры, чем предыдущий.

«Язык – сокровищница духа, мысли и чувств народа»

Важное место в трудах Г. Ибрагимова занимают вопросы языковой идентичности. Автор значительных трудов по морфологии, синтаксису, орфографии татарского языка, Г. Ибрагимов во многих своих статьях последовательно отстаивает идею самостоятельности татарского и других тюркских языков, их равноправия. Показательна в этом плане статья «Научные термины» («Аң», 1913, 18 декабря). В ней ставится вопрос о создании научной терминологии на татарском языке. По существу, Г. Ибрагимов пишет о необходимости создания собственного научного языка и рассматривает эту задачу в связи с процессом нациестроительства. «Для того, чтобы какая-то общность людей стала нацией, – пишет он, – недостаточно только наличия литературы на родном языке, у нее должна быть и наука на своем языке» (9, 166).

Обосновывая необходимость татароязычной научной терминологии, Г. Ибрагимов не впадает в крайность, что было свойственно отдельным ученым, которые во что бы то ни стало стремились заменить все арабоязычные термины татароязычными вариантами (в лингвистике это, например, Гимад Нугайбек, который предлагал татарские эквиваленты арабоязычных терминов). Признавая приоритет татарского языка, Г. Ибрагимов не превращает вопрос о татароязычных терминах в idee fixe: для него национальный язык – открытая система, развивающаяся во взаимодействии с другими языками, в том числе и в области научной терминологии. Поэтому Г. Ибрагимов выступает против искусственных лингвистических конструктов, не учитывающих собственных тенденций развития языка.

Об этом с некоторой долей иронии по отношению к поборникам чистоты татарского языка он пишет в статье «Несколько слов о татарском языке и о том, как писать по-татарски» («Йолдыз», 1910, 30 марта). «Ошибочно полагать, – пишет Г. Ибрагимов, – что писать по-татарски на простом языке означает запрет на использование каких-либо слов другого языка. Цель простого языка – писать так, чтобы было понятно каждому, его главное известное правило – не создавать искусственных препятствий для иноязычных слов» (9, 34). В качестве одного из примеров неуместного рвения ревнителей чистоты языка он приводит часто встречающуюся в переводных

произведениях замену арабоязычного слова «мутарджим» (переводчик) на татарское «татарлаштыручы» (досл.: тот, кто отатарил). «Эти бедняги, – пишет автор статьи, – из числа тех, кто превратно понял значение выражения «необходимо писать по-татарски». Если бы они были сведущи в вопросах литературы и в том, что означает писать на родном языке, то не допускали бы подобных нелепых слов. Каждая литература оберегает себя от таких нелепостей и не допускает их. Нам также стоило бы помнить об этом» (9, 33).

Идея множественности языков находит отражение в статье «Разные языки, но родственные души» («Аң», 1916, № 5), в которой Г. Ибрагимов выступает против нивелирования национальной идентичности языков, навязывания какому бы то ни было народу другого язык взамен данного ему: «Невозможно, отняв у какого бы то ни было народа его язык, дать ему взамен какой-то другой» (9, 117). Отношение между татарской и казахской словесностью татарский ученый понимает как их взаимообогащение: изучение самобытного фольклора казахов, по словам Г. Ибрагимова, позволит обогатить сокровищницу национальной татарской литературы: «Вместо того, чтобы мечтать о распространении влияния татарского языка и литературы на казахов, необходимо широко изучать казахскую народную словесность для обогащения нашей литературной сокровищницы» (9, 118).

Проблема национального языка в трудах Г. Ибрагимова была сопряжена с вопросом о его преподавании. Основой для ряда его методических трудов был собственный опыт: в 1915–1917 гг. Г. Ибрагимов преподавал в уфимском медресе «Галия» (в этом медресе Г. Ибрагимов учился в 1906–1908 гг.).

В статье «Как преподавать татарский язык» (1916) Г. Ибрагимов, взяв за теоретическую основу идею о связи языка и мышления, рассматривает уроки родного языка как один из основных факторов развития у учащихся национального самосознания: «Язык и национальность даны человеку природой. Их зерна есть в душе каждого человека. Однако при отсутствии хорошего воспитания посеянные зерна могут не взрасти, а если и взрастут, то их плоды могут быть плохими. Школа, чье предназначение состоит в том, чтобы готовить к жизни, не может оставаться в стороне в этом вопросе» (9, 242). Для Г. Ибрагимова язык – средоточие духа народа,

его мыслей и чувств. В уроках родного языка он видит, прежде всего, приобщение ребенка к духовным основам национальной жизни.

Опоры нации

Определяя язык, литературу, искусство как духовные основы нации, Г. Ибрагимов уделяет большое внимание деятелям татарской культуры, внесшим большой вклад в их развитие. Не всегда его оценки их роли в общественной и культурной жизни татарского народа были объективны. Г. Ибрагимову, например, не удалось избежать субъективизма в понимании места Г. Тукая в татарской литературе (возможно, сказались трения между ним и Г. Тукаем), не избежал Г. Ибрагимов и идеологизированных оценок выдающихся деятелей татарской культуры, эмигрировавших после революции 1917 года (Г. Исхаки, С. Максуди, Ф. Туктарова и др.). Вместе с тем, он высоко ценил тех деятелей, которые сыграли судьбоносную роль в жизни татарского народа, его интеллектуальной и духовной жизни: А. Курсави, Ш. Марджани, К. Насыри, А. Ибрагимов, З. Камали, М. Вахитов и др. Их деятельность Г. Ибрагимов оценивал с точки зрения вклада в развитие языка, литературы, искусства, общественного и национального сознания татар.

Ш. Марджани для Г. Ибрагимова – не только ученый-реформатор, но, прежде всего, историк, который первым поставил вопрос о национальной идентичности татар.

Каюм Насыри – личность, совершившая переворот в татарском языкознании (его значение он видит в самоотверженном труде, направленном на утверждение татарского языка, народной литературы как самостоятельных, обладающих собственной идентичностью целостностей).

Абдрашит Ибрагимов получает высокую оценку как один из мусульманских лидеров, который наряду с Мусой Бигиевым, Зией Камали, братьями Буби и др. понимал религиозную идентичность как неотъемлемую составляющую самосознания татар.

В трудах Г. Ибрагимова, написанных после революции, оценка ряда деятелей татарской культуры радикально изменяется. Речь идет о писателях, общественных деятелях, которые в силу своих убеждений не приняли новую идеологию, видя в ней угрозу подавления национальной и религиозной идентичности татар (Гаяз

Исхаки, Муса Бигиев, Фуад Туктаров, Садри Максуди и др.). В отдельных написанных после революции трудах Г. Ибрагимова (например, в «Черных маяках») его риторика по отношению к этим писателям становится агрессивной, изобилует разнообразными оценочными штампами: «панисламисты», «контры», «напялившие на себя каляпуши и фески наши «национальные» белогвардейцы» и пр. Эта появившаяся в начале 1920-х гг. риторика является свидетельством повсеместно насаждавшегося языка вражды, классовой ненависти. Активный участник послереволюционных политических процессов на стороне советской власти Г. Ибрагимов достаточно часто прибегал к этой риторике. Вот еще один пример.

Согласно протоколу заседания Секретариата ОК РКП(б) от 20 февраля 1925 года, Г. Ибрагимову «как старому писателю и лично знакомому с ним (Ризой Фахреддином. – *М.И.*) товарищу», поручается «устроить личную беседу для выяснения некоторых вопросов, касающихся взаимоотношений с мусульманской интеллигенцией, вопросов халифата и религиозного момента на Востоке» (15, 249–252). В своем отчете в Обком РКП(б) о встрече с Ризаэддином Фахреддином (документ датирован 27 февраля 1925 года) Г. Ибрагимов пишет: «Из этих двух бесед я вынес следующее: Мусульманское духовенство слишком жадно, оно не удовлетворяется теми привилегиями, которые им делает Советская власть перед русским духовенством. Хотят, в сущности, стать хозяевами идеологического фронта и обеспечить свое господство над умами мусульманско-татарской массы. Это определенно. Хотя они не говорят об этом открыто, но чувствуется по всему.

И потому мое мнение: необходимо серьезно заняться этим вопросом и не показывать большие слабости по отношению к их домогательствам». Возможно, читателю, осведомленному о том, что Г. Ибрагимов когда-то написал объемный труд о древней мусульманской культуре («Борынгы ислам мәдәнияте» – «Древняя исламская культура»), подобного рода оценки могут показаться странными. Но не стоит забывать, что включившись в идеологическую борьбу с противниками советской власти на стороне последней, Г. Ибрагимов вряд ли мог иначе говорить о религиозных деятелях, в которых эта власть видела угрозу распространения чуждой ей идеологии.

Впрочем, спустя два года Г. Ибрагимов сам становится объектом жесткой критики со стороны партийных и культурных деятелей в связи с публикацией брошюры «Каким путем пойдет татарская культура?»

Каким путем пойдет татарская культура?

25 января 1927 года Г. Ибрагимов выступил на расширенном совещании Татарского обкома ВКП(б) с докладом «Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак?» («По какому пути пойдет татарская культура?»). Позднее этот доклад был издан отдельной брошюрой.

«Как сложится судьба отдельных национальных культур в интернациональном пролетарском движении, пролетарской революции и социализме? Утратят ли они свой национальный облик? Или же будут служить интернациональным целям?» – вот вопросы, которые ставит в своей статье Г. Ибрагимов.

Отвечая на них, он критикует тех советских деятелей, которые не придают значения необходимости развития культуры (в первую очередь, образования) на родном языке. Дискредитируя такую позицию, Г. Ибрагимов сравнивает ее с точкой зрения на национальные языки в царской России, где они занимали маргинальное положение по отношению к русскому языку и культуре. Говоря (со ссылками на авторитетные для того времени труды В.И. Ленина, И.В. Сталина, историка-марксиста М.Н. Покровского) о новых горизонтах, которые пролетарская революция открыла для национальных языков и культур, Г. Ибрагимов ставит вопрос о национальной идентичности новой татарской культуры: «Останутся ли татары одним из отрядов в караване национальных литератур, идущем к социализму, развивая на основе пролетарского движения национальную культуру, или же будет полезнее присоединиться к другому культурному движению, учитывая интересы татарских трудящихся? Если присоединиться, то к кому? К чувашам, французам, башкирам, русским или узбекам?» (10, 266). Отвечая на поставленный вопрос, ученый исходит из того, что язык является основой национальной культуры. «До революции, – пишет Г. Ибрагимов, – татарский язык был отовсюду изгнан, не имел никаких прав. Благодаря установившейся диктатуре пролетариата, он не только освободился от прежнего рабского положения, но и стал

официальным государственным языком. Однако только официального статуса было недостаточно. Необходимо в реальности сделать из него настоящую силу» (10, 275).

Автор приводит убедительные доводы (подкрепленные статистическими данными), свидетельствующие о том, что за незначительное время татарский язык стал активно использоваться (наряду с русским) в официальных учреждениях различного уровня, системе образования, науке (Ибрагимов говорит об активной деятельности возглавляемого им в 1925–1927 гг. Академическом центре Татнаркомпроса по созданию татароязычной научной терминологии, подготовке словарей). Одновременно Г. Ибрагимов пишет о расширении национальных элементов в школьной программе: «Еще далеко до идеала, но неоспорим факт: благодаря революции национальная культура наполняет среднюю школу своими элементами, с каждым днем расширяется, растет» (10, 274).

Взгляд Г. Ибрагимова на настоящее и будущее татарской культуры был подвергнут критике со стороны официальных партийных органов: на состоявшемся 14 июня 1927 г. Бюро Татарского обкома ВКП(б) было указано на существенные недостатки в тезисах Г. Ибрагимова, среди которых – преувеличение самостоятельности национальной культуры, преуменьшение роли пролетариата (с одновременным преувеличением роли национальной интеллигенции).

Брошюра Г. Ибрагимова не осталась без внимания и со стороны деятелей центральных органов государственной власти. Член Политбюро ЦК ВКП(б) Михаил Калинин, указав в своем выступлении на содержащийся в брошюре «скрытый шовинизм», обвинил республиканское партийное руководство в том, что оно ее пропустило в печать. «Есть и другая опасная сторона этих тезисов, потому что татарский язык понятен для всех народов востока. Благодаря этому эти тезисы могут родить там среди партактивов разногласия, открыть вопрос: «русская ли культура или национальная», – пишет М. Калинин (15, 279–280).

Гораздо более радикальной была оценка тезисов Г. Ибрагимова со стороны некоторых деятелей татарской культуры, в частности, Г. Тулумбайского, обвинившего Г. Ибрагимова в игнорировании

классового подхода в освещении вопроса о национальной культуре, мелкобуржуазном либерализме[1].

Обострение болезни и связанный с ним отъезд на лечение в Крым, возможно, спасли писателя от ареста в конце 1920-х гг. Он случился спустя 10 лет, в известном своими кровавыми расправами над татарской интеллигенцией 1937 году. Г. Ибрагимов был арестован, этапирован в Казань, где 21 января 1938 года скончался в тюремной больнице.

Можно по-разному воспринимать личность Г. Ибрагимова. Для кого-то он – лидер татаризма, отстаивавший в начале XX века национальную идентичность татар, их право называться самостоятельной нацией; кто-то видит в нем организатора науки, приложившего немало усилий для институционализации академического татароведения в середине 1920-х гг. в рамках руководимого им Академического центра Татнаркомпроса; кто-то ценит его вклад в процесс нациестроительства татар в послереволюционный период. Множественность оценок Г. Ибрагимова не исключает одного: в разные периоды деятельности в числе приоритетных для него были вопросы национального языка, литературы, культуры, истории.

В предлагаемый вашему вниманию сборник включены написанные в разные годы труды Г. Ибрагимова, посвященные проблемам, связанным с понятиями «нация», «национальная идентичность». Статьи и труды писателя тематически систематизированы: национальное в языке и литературе, вопросы национальной истории, национальное самосознание, выдающиеся личности.

В переводе на русский язык эти труды публикуются впервые. Включенные в сборник статьи и труды печатаются с сокращениями.

Кандидат филологических наук
Марсель Ибрагимов

---

[1] Толымбайский Г. «Искәрмәгән бер уңлык турында» // Безнең юл. 1929. № 11. С. 25.

«ЯЗЫК – СОКРОВИЩНИЦА ДУХА, МЫСЛИ И ЧУВСТВ НАРОДА»

(НАЦИОНАЛЬНОЕ В ЯЗЫКЕ, ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ)

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ И О ТОМ, КАК ПИСАТЬ ПО-ТАТАРСКИ

Избавившись от иллюзий о едином языке[1] и возрадовавшись стремлению писать по-татарски так, чтобы было понятно нашему народу, мы, бывает, встречаемся с некоторыми перегибами в этом вопросе.

Отдельные наши авторы в своем стремлении к чистоте татарского языка допускают неуместные в литературе вещи. Например, на обложке недавно опубликованной «сказки» «Хатыннар эше» («Женские проделки») написано «переделал на татарский лад Апанай»[2]. В отдельных произведениях встречаются выражения «перелицевал на татарский», «перевел на татарский».

Эти бедняги – из числа тех, кто превратно понял значение выражения «необходимо писать по-татарски». Если бы они были сведущи в вопросах литературы и в том, что означает писать на родном языке, то не допускали бы подобных нелепых слов. Каждая литература оберегает себя от таких нелепостей и не допускает их. Нам также стоило бы помнить об этом.

Если бы эти авторы вместо таких режущих слух, да к тому же еще трудных для понимания выражений, как «переделал на татарский», «перелицевал на татарский», взяли бы слово «мутарджим» (слово арабского происхождения, в переводе на русский – «переводчик». – *М.И.*), было бы и кратко, и красиво, и понятно.

Несмотря на то, что слово «мутарджим» арабского происхождения, оно уже настолько вошло в татарский язык, что понятно всем. Поэтому пригодно к употреблению.

Ошибочно полагать, что писать по-татарски на простом языке означает запрет на использование каких-либо слов другого языка. Цель простого языка – писать так, чтобы было понятно каждому, его главное известное правило – не создавать искусственных препятствий для иноязычных слов.

В произведениях самого страстного поборника чистоты татарского языка Гаяза эфенди[3] мы видим малое количество заимствований, однако не стоит полагать, что вся наша литература будет такой же. Гаяз эфенди описывает исключительно старую татарскую жизнь. Поэтому он способен обходиться без иноязычных слов. Но нет сомнения в том, что если он возьмется писать о чем-то неизвестном татарам, то и он не сможет писать исключительно по-татарски.

Когда пишешь научные труды, то особенно чувствуется невозможность обойтись без иноязычных слов. Это относится не только к нам – ко всем нациям. Ни одной нации не удавалось еще создать литературу исключительно на своем языке. Мы не являемся здесь исключением.

В погоне за простотой неуместно стремление заменить слова, ставшие частью нашего татарского языка. Например, такие заимствованные слова как *...гамәл, итагать, ... мәктәп, мәдрәсә, көтепханә, кыйраәтханә, китап, каләм, журнал, әдәбият, мөмкин, мөхаль, мәҗбүр, мөхәррир, мөтәрҗим, нашир, матбага, никях, талак*[4], настолько вошли в плоть нашего языка, что нет необходимости искать им татарские эквиваленты, а тот, кто найдет их уподобится тем авторам, которые непонятное народу слово «мутарджим» бессмысленно предлагают заменить словом «татарлаштыручысы» (досл. «тот, кто отатарил», в значении – перевел на татарский. – *М.И.*).

На днях в журнале «Шура» поставили вопрос о переводе слова «нерв»: якобы ошибочно переводить его словом «гасаб» (слово арабского происхождения. – *М.И.*). Со всех сторон посыпались легкомысленные, далекие от истины переводы: «сеңер» (в переводе с татарского – сухожилие. – *М.И.*), «сеңер авыруы»

(здесь – в значении «нервная болезнь»). Все они – результат неправильного понимания смысла того, что значит «писать по-татарски просто».

<…>

Короче, не следует преувеличивать идею о недопустимости использования в простом языке иноязычных слов. Поэтому замена ставшего привычным в татарском языке слова «мутарджим» некрасивым и бессмысленным словом «татарлаштыручысы» или использование вместо выражений «һәр кеше» (в пер. с татарского – «каждый человек». – *М.И.*) или «һәр милләт» (в пер. с татарского – «каждая нация». – *М.И.*) выражения «көлле мәүҗүдате натикыйя» (составленное из арабизмов словосочетание, синонимичное выражению «каждая нация». – *М.И.*) является неуместным, ошибочным, преступлением против нашего языка.

ЛИТЕРАТУРА
(Годовой отчет)

<…>

В печати этого года было затронуто несколько новых тем, которым из-за их значимости отводилось много места. Одна из них – проблема алфавита и орфографии.

На протяжении нескольких столетий наш народ стенал под тяжестью надетых на шею татар арабских букв. Мысль об их обновлении, о возможности полной замены пугала, представлялась каким-то бедствием, которое будет вечным. В 1911 году татары со всей серьезностью подняли в печати вопрос о невозможности оставить алфавит в таком состоянии. Несколько раз поднимая этот вопрос, газета «Идель» утверждала, что арабский алфавит никак нам не подходит, что нам любыми путями нужно избавиться от него и, искоренив, принять вместо него латинский алфавит[1]. В газете были приведены примеры написания татарских слов латинскими буквами.

Из Оренбурга пришло еще одно известие.

Братья Рамиевы завершили свой давний проект по созданию для печати новых букв и вынесли его на суд народа, напечатав несколько образцов[2]. Эти буквы, будучи близкими к арабским, отличаются многими достоинствами. Они красивы и художественны. Если они будут приняты, это принесет большое облегчение.

Можно ли ввести эти буквы в таком виде в практическое употребление, удовлетворяют ли они нашим чаяниям? Это, безусловно, еще предстоит обсудить. Но их появление значимо в нескольких отношениях:

1) Они ясно показали, что наш народ стал осознавать, что арабские буквы не могут оставаться в их старом виде. Понятно, сколь это значимо в вопросе смены букв.

2) Их (новых букв. – М.И.) большее совершенство по сравнению со многими созданными в разных исламских странах буквами стало поводом задуматься нашему народу над этим вопросом.

При определении ценности какого-либо научного сочинения никогда не принимается в расчет то, кто его создал. Но в таких спорных вопросах чрезвычайно важную роль играет, кто начал это дело. Если какая-то группа поднимает этот вопрос, то «великие» предпочитают смотреть на них снисходительно: как на увлечение молодости, как на фантазии. Но когда за это принимаются люди, известные во всех слоях татарского общества, это является свидетельством большого шага в этом направлении. Вместе с тем вызывает сожаление тот факт, что изначально поднятый у татар этот вопрос не удостоился должного обсуждения в печати, нашел отражение только в нескольких газетных статьях. Может быть, из-за ограниченности в нашем народе эстетического чувства или по каким-то другим причинам, появление этих букв не вызвало широкого отклика. Думаю, что вопрос об их практическом применении будет снова поднят.

В области исправления букв в этом году появился и третий проект. Несколько лет тому назад эфенди Габдельманнан Рахманкули предпринимал некоторые попытки привести к единой форме буквы, каждая из которых имеет особое написание для начала, середины, конца слова и для отдельной позиции[3].

Однако, этот проект в то время был оставлен – видимо, тогда не пришло еще его время. В этом году этот вопрос вновь был поднят со всей серьезностью. И в журнале «Шура» два мугаллима написали о том, что для обеспечения однородности татарских букв следует отбросить их написания в отдельной позиции, в середине и конце слова, а вместо этого всюду использовать начальную форму[4]. Оказывается и типографии нуждаются в этом. Сейчас несколько типографий отливают буквы по этому проекту. В скором времени этими буквами будут напечатаны несколько книг и школьная азбука. В ряду проектов по исправлению букв необходимо упомянуть предложенный газетой «Йолдыз» проект «Буквы с раздельным написанием»[5].

Несколько работ по проблеме алфавита и орфографии в этом году опубликовал Гимад Нугайбеков[6]. Сложно полагать, что новаторства Гимада эфенди в области орфографии когда-нибудь войдут в практическое употребление. Но нет сомнения в том, что выделение им и обоснование примерами десяти гласных звуков является важным шагом на пути исправления татарской орфографии.

<…>

НАУЧНЫЕ ТЕРМИНЫ
(По поводу «Теории литературы» Г. Баттала)

<…>

Одна из очередных проблем, стоящих перед нашей литературой (понимаемой в широком смысле), без сомнения, вопрос о научных терминах. Все наши авторы вышли из народа, их воспитание, язык, образование были такими же, как у народа, то есть не было авторов, которые бы жили в условиях сильного влияния чужих культур. Все они – порождения татарской жизни, мыслящие по-татарски и обладающие талантом писать исключительно на татарском языке. Сейчас уже можно говорить, что этот вопрос разрешен и с теоретической точки зрения: несмотря на всевозможные старания «Тарджемана», развитие

языка литературы и периодической печати идет по пути сближения с народным языком[1].

То же происходит и в литературе. Ее нельзя рассматривать отдельно от этого процесса.

Но если брать науку, научные термины, то здесь дела еще обстоят иначе. Какими должны быть у нас научные термины? Должны ли они быть исключительно на нашем языке? Или заимствованы из русского, а может – арабского? Несмотря на всю серьезность, этот спор еще не стал теоретическим, но каждая из этих трех точек зрения уже заявляет о себе.

Гимад Нугайбек опубликовал «Башлангыч», «Төрлек» (татарскую морфологию). Автор показывает, что термины должны быть исключительно татароязычными: в его книге каждый термин дается на татарском языке. Даже укоренившийся уже в языковом сознании народа термин «сарыф» (арабизм, означающий «морфология». – *М.И.*) он заменяет словом «төрлек»[2].

Последователи второго направления предпочитают, нисколько не утруждаясь, пользоваться арабоязычными терминами. На фоне их большого числа Гимад эфенди выглядит одиноко.

Начиная от таджвида, гыйльме халь[3] и заканчивая орфографией, морфологией, синтаксисом, литературоведением, историей, географией, геометрией, математикой, химией – везде вы увидите арабские слова.

Третье направление ориентировано на русское влияние. Те, кто читал выходящую в Оренбурге газету «Урал», имеет ясное представление об этом[4]. У меня под рукой нет номеров этой газеты, поэтому привести примеры я не могу. Но в моей памяти отложилось: если ее авторы не могут найти нужного татарского слова, то они заменяют его русским словом, русскоязычным термином.

Сведущие в современной науке представители медресе в своих научных сочинениях используют арабские слова. Это естественно. Поэтому-то сейчас научные сочинения наполнены арабскими терминами.

Но столь же естественно, что в случае выпускников русских университетов картина будет другая. Потому что они учатся по-русски, их словарный запас состоит из русских или русифицированных европейских терминов.

Этому можно привести ряд доказательств: упомянутую выше газету «Урал», еще некоторые научные опыты. Например, в журнале «Аң» Ханафи-эфенди и в именах, и в терминах, бывает, использует русскоязычные варианты (вместо арабоязычных. – *М.И.*): «система» вместо «ысул» (слово арабоязычного происхождения, употребляющееся в значениях «способ», «метод». – *М.И.*), Пифагор – вместо Фисагорис[5].

<…>

Но какого пути стоит придерживаться нам? Состоит ли он в том, чтобы не допускать никаких заимствований в области терминологии? Или, исходя из просветительской роли для нас русских, выбрать третье направление? Или же, в соответствии с исторической традицией, использовать арабские термины? Вот это уже проблема!

Во-первых, мы не можем отрицать того, что арабский язык проник в нашу душу и мысли и даже потеснил наш родной язык. Ясно как день, что даже при всем нашем желании мы не сможем избавиться от него.

С другой стороны, наивно полагать, что можно освободиться от влияния русской культуры, которая своей мощью подчинила нас себе, стала для нас наставником. Между ними находится народный язык. Его власть должна быть превыше всего. Конечно, каждая культура изначально живет под влиянием других. Но как только она начинает набирать силу, естественно ее стремление к независимости. В вопросе о научных терминах мы должны придерживаться такого же пути.

Хочешь не хочешь, природа все равно распорядится по-своему. Кто-то выбирает арабские термины, кто-то предпочитает пользоваться готовыми русскими. Но это все временно, относится к прошлому нации. Наступит день, когда наша молодая культура перестанет рядиться в чужие одежды. Об этом красноречиво свидетельствует литература. Были времена сильного влияния на нашу литературу турецкой, арабской. Однако со стремительным ростом в народе самосознания открылись возможности для самостоятельного развития литературы.

То же будет и в науке. Однако здесь переход на татарский язык будет гораздо более медленным и противоречивым.

Литература произрастает из народной жизни, народной души, мысли и чувств народа. Вот почему в ней достаточно собственных слов, во всяком случае, нет большой необходимости обращения к иноязычным заимствованиям.

Однако наука – новое для нас дело. Ее нет в истории нации, а значит, в народном сознании не рождены научные понятия. В таком случае естественно и отсутствие слов для изложения научной мысли.

Таким образом, для передачи научной мысли мы вынуждены обращаться к другим языкам.

Вот поэтому невозможным представляется путь, предложенный Гимадом эфенди и состоящий в том, чтобы повсеместно создавать только татароязычные термины: как бы ни была красива эта идея, ее сложно реализовать практически, убедить в этом большинство.

Ошибочным также представляется и повсеместное употребление арабских терминов в написанных для татар научных сочинениях. Это будет порицаемо будущими поколениями.

Однако, к сожалению, все наши авторы научных сочинений, следуют по этому ошибочному пути. Я не говорю о «Таджвиде» и «Гыйльме халь» – это религиозные вещи. Религия отличается консерватизмом: в ней используются термины того народа, от которого она была принята.

Но что можно сказать относительно светских наук: истории, географии, математики, геометрии, астрономии, химии?

Передо мной четырежды изданное (а значит, популярное в народе) сочинение Губайдуллы Файзи «Җәгърәфияи гомумия» («Общая география»)[6]. Откройте его любую страницу и обратите внимание на научные термины… От начала до конца в ней вы обнаружите термины, которые возможны только в географиях, написанных для арабских детей: «көррәи арз» (земной шар. – *М.И.*), «хәрәкәте арз» (вращение Земли. – *М.И.*), «горуке бәни бәшәр» (человеческие расы. – *М.И.*) …

И в книге Хариса Файзи «Начала географии», написанной для татар, вы наткнетесь на неуместные термины, наподобие «минтакаи харрә» (тропический пояс), «минтакаи мөгътәдилә» (средний пояс), «бәхре мөхит» (океан), «мөнҗәмиде шимали»

(северные льды), «бәхре мөхит кәбир» (Тихий океан), «нисъфен-нәһар» (меридиан)[7].

Об астрономиях, «Химии» и «Педагогике», написанных Шинаси эфенди, не стоит и говорить[8].

Для химии это в некоторой степени простительно, потому как она слишком далека от повседневной жизни народа. Создать ее на родном языке – хлопотное дело. Другие нации также не стали усердствовать в этом направлении. Но педагогика настолько изобилует арабскими терминами, что приводит в замешательство того, кто желает видеть ее на татарском языке.

То же можно сказать и о «Геометрии» Г. Мустафы[9]. Никак нельзя понять книгу, в которой вместо понятных татарам «сызык» (черта), «кыек сызык» (косая черта), «почмак» (угол) употребляются «хатте» (*араб.* черта), «хатте мөстәкыйм» (*араб.* прямая черта), «завия» (*араб.* угол), «завияи хаддә» (*араб.* острый угол).

В продолжение необходимо сказать о необходимой всем и поэтому требующей объяснения на понятном каждому языке науке – математике. Наполнение ее терминами, понятными только арабским детям, не укладывается ни в какую логику, не отвечает никаким потребностям, не может быть ничем оправдано. Для примера приведем книгу, изданную Габбасом Ибрагимовым «Хисап» («Арифметика»), которая выдержала уже два издания и используется в качестве учебника во многих медресе, включая «Хусаиния», «Касимия», «Мухаммадия»[10].

Уже на обложке книги множество вызывающих обиду у татар слов. Например: «әгъдаде бәсита» (*араб.* простые числа), «әгъдаде мөрәккәбә» (*араб.* сложные числа»), «кәсре гади» (*араб.* обыкновенные дроби), «кәсре әгъшари» (*араб.* десятичные дроби), «сөлясәи мөфрәдә» (*араб.* трехкратное единственное число) «сөлясәи мөрәккәбә» (*араб.* трехкратное множественное число) и др.

Если углубиться в книгу, то увидишь бередящие душу «әгъмале әрбәга» (*араб.* четыре арифметических действия), «җәмегъ» (здесь в значении «сложение»), «тарех» (здесь в значении «вычитание»), «зареб» (здесь в значении «умножение»), «тәкъсим» (в значении – «деление»)… Читаем далее:

«Күб ханәле, вахид белән сыйфрдан мөрәккәб булган гадәдләргә тәкъсим идәр өчүн, мәгъсумнең уң тарафындан мәкъсуме галәйһидә сыйфрлар кадәр ханә айрылуб алынур, бусы – кәсер булур да, сул тарафда калганы “хариҗе кыйсмәт” булур...»[11].

И что можно сказать на это?

Почему те, кто ратует за создание науки на татарском языке, за то, чтобы необходимые всем математика, география были, насколько это возможно, на татарском языке, в книгах по истории говорят «коруне веста» (в пер. с арабского – «средние века»). Почему не «урта гасырлар», «урта заман» (татароязычные выражения, означающие «средние века». – *М.И.*)? Почему говорят «көррәи арз», а не «җир шары» (арабоязычное и татароязычные словосочетания, означающие «земной шар». – *М.И.*)? Русские говорят «пояс» (в значении – «географический пояс». – *М.И.*), арабы – «минтака» (в значении – «географический пояс» – *М.И.*). Почему мы не говорим «билбау», слово, которое понятно всем?[12] Почему «Бәхре кәбир» (*араб.* в значении «Тихий океан». – *М.И.*). Почему не «Олуг диңгез» (досл. «Большое море». – *М.И.*)?

Если в математике каждому понятны слова «сан» (число), дүрт гамәл (здесь – четыре математические действия: сложение, вычитание, умножение и деление. – *М.И.*), «кушу» (сложение), «бүлү» (деление), «арттыру» (умножение), «алу» (вычитание), то чем объяснить их игнорирование авторами и предпочтение, отдаваемое арабским словам «гадәд», «әгъмале әрбагә», «җәмегъ», «тарех», «тәкъсим», «зареб»? Здесь я в качестве примера привел только отдельные сочинения. В действительности же, начиная от «Таджвида», «Гыйльме халь», «Сарфы төрки» («Тюркская морфология»), «Нәхүе төрки» («Тюркский синтаксис»), «Кавагыйде әдәбия» («Теория литературы»), сочинения по математике, географии – все изобилует ненужными арабскими словами, когда в этом нет никакой необходимости и можно то же самое прекрасно сказать по-татарски. Авторы не должны забывать о том, где и для кого они пишут.

У нас наука еще только зарождается. Сейчас она прокладывает себе путь. И если мы в это время наполним ее тяжелыми арабизмами, иностранными словами (даже в тех случаях, когда

в этом нет необходимости), мы будем преступниками перед лицом последующих поколений.

У нас подражают османским тюркам. Создавая термины на их манер, якобы, преследуют цель единения языков. В действительности – это выглядит как посмешище. Потому что на сегодняшний день османские тюрки не удовлетворены научными терминами на своем языке. Они сейчас встают на путь упрощения. Сейчас они стараются реформировать свой язык, изменить научные термины, по возможности, использовать родной язык, брать термины из него. Зачем же нам стараться заимствовать их термины, исходя из идеи единения языков?!

Не есть ли это введение в практический обиход того, от чего они (османские тюрки. – *М.И.*) отказались, признали ошибочным?!

Не знаю, для чего это нужно? Какая логика, какой смысл в том, чтобы следовать за тем, что было признано ошибочным и создавать термины и понятия на основе арабизмов? Или авторы, увязнув в этом болоте арабизмов, абсолютно не задумываются над этим, вследствие легкости такого пути (т.е. не желают прикладывать усилия по созданию терминологии на родном языке. – *М.И.*)?

Я называю это болотом, и это поистине болото. Болото, увязнув в котором, уже трудно будет выбраться. Пример османцев должен быть для нас поучительным. Они погрязли в этом болоте вследствие исторических причин; сейчас мучаются, не зная, как из него выбраться. Будет преступлением, если мы, видя это, и сами погрузимся в это болото.

Русское влияние еще незначительно. В этой связи не вижу необходимости распространяться об этом, говорить о его бессмысленности.

Народ, который думает о своем будущем, во всем ставит выше всего свои интересы. Если мы не хотим остаться в истории преступниками, нам следует понять это и следовать в вопросах научного языка и научной терминологии по естественному для каждой нации пути. Этот путь таков: взять за основу народный язык, и там, где нет необходимости, не использовать иноязычные слова.

Если эта мысль будет принята за основу, в области научного языка, научных терминов у нас произойдут большие перемены. И только после того, как, следуя по этому пути, мы создадим новые книги, мы будем вправе говорить о том, что у татар существует наука на татарском языке.

НЕСКОЛЬКО СЛОВ ПО ПОВОДУ «АЛЬБОМА»

<...>

Природа, даровавшая человечеству еще в пещерные времена способность к созданию зачатков искусства, не обделила этой способностью и нас. Есть разные свидетельства того, что зерна искусства посеяны в душе нашего народа.

Жили девушки, в которых от рождения была развита способность к творчеству настолько, что свои тяжелые сердечные переживания они выразили в известной мелодии – «Тафтиляу». Появились напевы «Ашказар», «Сакмар су». Все это еще только ростки зерен композиторского искусства, дарованного природой. В том, что эти давшие всходы зерна не стали цветами, сочинители «Ашказар» и «Тафтиляу» не выросли до Чайковского или Шопена, мы должны винить не природу, а историю, судьбу. Для того чтобы вырос вожделенный цветок, недостаточно только зерна – необходимо, чтобы оно попало в плодородную почву, чтобы было вовремя полито дождем, согрето солнечными лучами. Зерна музыкального таланта, посеянные в душе нашего народа, из-за отсутствия этих условий не стали цветами: музыка считалась харамом. И все же в сердцах подвергавшихся осуждению (из-за занятий музыкой. – *М.И.*) людей сохранились зерна музыки. Как бы ни старались уничтожить их, они все время прорастали: девушки, собираясь на посиделки во время отсутствия старших, играли на гармони, парни, несмотря на усталость от тяжелого дневного труда, выходя в ночное, играли на музыкальных инструментах. Во время набора в армию рекруты, собираясь на улице, показывали свою удаль в игре на гармони.

Так же и песня: будучи под запретом, она никогда не прерывалась. Наши народные песни очень богаты. Они наполне-

ны страстью, любовью, картинами природы, чувством красоты. Среди них есть и такие, слушая которые нельзя не поражаться тому, как этот, перенесший много страданий народ не утратил чувства красоты, как, несмотря на многие жизненные трудности, в его душе не засохли, не погибли посеянные зерна искусства.

Народ сочинял напевы. Случается какое-либо неординарное горестное событие, как тут же в душе пробуждается поэтический талант. Будь то отправка в солдаты, девушка, погибшая от удара молнии, утонувшая Айша – тут же под впечатлением этого события появляются баиты.

Все это – явные свидетельства наличия у нашего народа зерен искусства. Камень, под которым они долгое время находились, в последние годы треснул, и вслед за этим подняло голову самое простое из искусств – литература. Зерна искусства дали всходы в творчестве новых поэтов, прозаиков. Появились листья, уже видны и цветы.

С музыкой, Бог даст, будет так же. Сейчас уже не спорят по поводу того, является ли музыка харамом. Народ массово устремился к музыке: трудно найти среди наших девушек и юношей таких, которые бы не мечтали освоить игру на каком-нибудь музыкальном инструменте. Эта общая страсть создает благодатную почву для будущих композиторов.

<…>

Экономика, образование, ремесло – все это интернациональные вещи. Они одинаковы для русского, татарина, француза. Дважды два – четыре и для француза, и для татарина; земной шар круглый и для русского, и для немца! Иное дело – искусство. В музыке, живописи, литературе заключен народный дух, они индивидуальны для каждого народа. Художник Маковский и музыкант Чайковский могли родиться только у русских, выйти из души русского народа. Шопен мог быть рожден только сердцем Польши, нынешнее состояние которой драматично, наполнено надеждами и переживаниями за будущее[1]. То же можно сказать об искусстве каждого народа: в нем есть особая душа, оно наполнено понятной только ему (народу) духовностью. Это является основой для национальности. У нас зарождается

литература – один из видов искусства. Надеяться, что в скором времени появятся архитектура и скульптура, пока не приходится. Но мы вправе надеяться на светлое будущее музыки и живописи. Сдвинут с места тяжелый камень, который не давал им расти. Мы страстно надеемся, что один из наших юношей, в котором вызреет посеянное в сердце народа зерно, станет художником.

Прошла зима, освободилась от снега земля, выглянуло солнце. Пусть немного подсохнет земля, прольются благодатные дожди – и мы увидим, как появится трава, а среди нее – цветущий росток.

Природа делает это не для нас, а по своему естественному закону. Этот цветок появится не с какой-то целью, а сам по себе, повинуясь своей природной сути. Но подобно тому, как растущие в свое удовольствие цветы воспитывают наш дух, эти деятели искусства будут единственными источниками, питающими нашу национальную общность.

Национальный дух, национальные чувства, чтобы не засохнуть, ждут благодатных дождей. Сейчас у нас есть стихи и проза, но литература, искусство слова, если брать в целом, это искусство, которое находится на поверхности. Глубоко укоренить чувство национальности в душе народа, сделать его вовеки неискоренимым можно сделать только посредством музыки, посредством чудодейственной силы национального искусства.

Нация проснулась, но ей для того, чтобы пустить корни, нужна почва, нужен воздух для глубокого вдоха. Для того чтобы нация, национальный дух обрели стальную, неподвластную ни ветру, ни воде, ни огню силу, им необходимо свое изящное искусство. До этого нас ограничивала религия, фанатизм, но в душе новой интеллигенции прежней силы религии уже не осталось.

Ее (нацию – *М.И.*), пустившуюся в плавание по морю культуры, от исчезновения, поглощения цивилизованными народами может спасти только затрагивающее струны собственного сердца национальное искусство.

Вся жизнь, вся история твердит нам одну истину: искусство – религия нового времени, деятели искусства – пророки этой религии.

От нас – надежда, от Бога – воздаяние. И добавить к этому более нечего!

<…>

РАЗНЫЕ ЯЗЫКИ, НО РОДСТВЕННЫЕ ДУШИ

(В связи с вопросом о языке, поднятом в печати казахской молодежью)

I

В мире насчитывают примерно 70–80 миллионов тюрков. Некогда проживавшие на единой территории, тюрки на протяжении последних нескольких столетий рассеялись, отдалились друг от друга. Их разделяют географическое местоположение, история последних нескольких веков, политическое, экономическое, правовое положение. В результате этого они отдаляются друг от друга национальными обычаями, традициями.

<…>

В области литературы у нас есть только два пути:

1) Отказавшись от национальных языков, писать на общем литературном языке, подобно «Тарджеману»;

2) Выделить несколько языков, обусловленных географическими, историческими и другими причинами.

Жизнь опровергала первый путь. Вместо общего языка в Анатолии получил распространение османский, на Кавказе – азербайджанский, в Туркестане – чагатайский, в Татарстане – татарский. Таким образом, невозможно, чтобы рядом с ними не появились «казахский язык», «казахская литература». Башкиры, мишары, тептяри и другие смогли объединиться под татарской языковой и литературной общностью. Потому что вся жизнь предопределила это. Так же и в Туркестане таджики, узбеки, сарты и пр. формируют одну литературную общность.

Но думать, что насчитывающий 6–7 миллионов человек народ, история, географическое положение, жизнь которого в последнее время не похожа на жизнь других тюркских племен, принадлежит «татарскому языку и литературе», не что иное, как непонимание естественных законов жизни.

Тюркологи утверждают: казахи лучше всего сохранили то, что было свойственно древним тюркам. Народный дух этого этноса отличается самобытностью. Их народная литература настолько богата и разнообразна, что с ней трудно сравниться другим народам. Вместо иллюзий о том, что казахский язык и литература должны быть отнесены к татарскому языку и литературе, нам для обогащения сокровищницы нашей литературы необходимо широко изучить казахскую литературу.

Говоря кратко, некогда проживавшие на общей территории народы в силу коллизий судьбы оказались оторванными друг от друга. Есть множество причин этого разделения. Возможно, эти разделение безрадостно, может, в нем есть негативные стороны. Но никто не в силах противостоять ему. Сколь естественно наше отделение от общего (тюркского. – *М.И.*) языка и обращение к татарскому языку и татарской литературе по пути, указанному Насыри, столь же естественно рождение у казахов собственной литературы и выдвижение на первый план своего языка в своих школах.

Наши дела будут более плодотворными, если мы не будем забивать себе голову разными иллюзиями, будем смотреть на мир ясным взглядом, не тратить силы на пустые мечты, считаться с фактами.

Мысль о том, что казахи могут довольствоваться «татарской литературой», проистекает от незнания этого народа и исторического процесса.

Казахская литература – уже свершившийся факт. Невозможно отрицать «джыры» и «уленги», творчество жившего задолго до наших писателей Ибрагима Кунанбаева, чей голос раздавался по широкой степи[1], наших современников Сералина и Дулатова, газеты «Казахстан», «Казах», «Айкап» – в целом, всей заявившей о себе на казахском языке литературы[2].

Их породили не мнения отдельных людей, не желавших считать свой язык и свою литературу едиными с татарским языком и литературой. Жизнь не течет по нашему желанию. Мнение и деятельность отдельной группы людей никогда не смогут остановить течения жизни. Подходить к этому вопросу иначе подобно желанию остановить веслами морское течение.

Мы говорим «татарскость»*, называем свой язык «татарским языком», свою литературу «татарской литературой» не потому, что кто-то рассуждает об этом в своих трудах, а потому, что таково направление движущих историей сил.

Сделайте всех казахских интеллигентов татарами, заставьте их писать по-татарски – это, быть может, и осуществимо. Но это не будет продолжаться долго, и, в конце концов, жизнь распорядится по-своему: построенная плотина разрушится, вода войдет в свое естественное русло.

Хочу сказать, что иллюзия о едином литературном языке пришла к своей естественной смерти. Вместо него есть турецкий, азербайджанский, чагатайский, татарский языки. Причины, которые их породили, обязывают и казахов создать свою литературу.

Таким образом, издание ими газет, романов и учебников на своем языке, выдвижение на первое место преподавания казахского языка в своих школах обусловлены потребностями образования и воспитания.

Одно время мы были шакирдами турецкой литературы. В то время мы испытывали турецкое влияние. Казахи тоже какое-то время будут шакирдами татарской культуры и татарской литературы. Но со временем самобытный дух выведет их на светлую площадь. Никакая сила не сможет этому воспрепятствовать.

III

Таким образом, судьбой было предначертано, чтобы тюркский мир породил пять литератур.

Особняком среди тюркских народов стоит Крым. Сможет ли этот благодатный край дать тюркскому миру самостоятельную красивую литературу, или же она растворится среди названных выше? Это уже отдельный вопрос.

Малочисленность крымских тюрок, пестрота (этническая. – *М.И.*) проживающего там населения, их близость, с одной стороны, турецкой литературе, с другой – Азербайджану говорят

---

* Слово «татарскость», которым здесь переведено татарское слово «татарлык», выступает в данном контексте в значении «татарская идентичность» *(прим. переводчика).*

о возможности вхождения этого народа в пространство этих литератур.

Сейчас трудно сказать, каким путем пойдут язык и литературе Крыма. Вопрос о том, останется ли только пять ответвлений от тюркского древа или же шестым из них станет Крым, остается еще открытым.

* * *

Здесь я употребил выражение «ветви, отделившиеся от тюркского древа…». Те, кто страшится отъединения и предается неосуществимым мечтам, должны обратить свое внимание на этот момент.

Если смотреть поверхностно, то об этом можно говорить как об разъединении. Однако нельзя забывать, что эти разъединенные народы подобны пяти-шести деревьям, растущим из одного корня. Трезвые реалисты не могут идти против очевидного факта. Поэтому их не испугать словом «разъединение».

Несмотря на различия языков, литератур этих народов, души их будут родственными. Как пять деревьев, выросшие из одного корня, эти литературы в своем последовательном развитии будут снова сближаться друг с другом.

История говорит о том, что некогда тюркские народы говорили на одном языке, у них была одна литература. И это было естественно, потому что в те времена они жили одной жизнью, одной судьбой, представляли одну силу.

В последнее время эта сила утратилась, единое здание дало трещину. Судьба разделило широкое пространство, на котором они жили, многочисленными линиями. В итоге появилось пять-шесть частей, отличных друг от друга в географическом, историческом, политическом, экономическом и духовном отношении: Туркестан, Казахстан, Татарстан, Кавказ, Анатолия и Крым. Здесь было суждено появиться пяти (или шести) литературам.

Не считаться с этим фактом – значит не понимать связи между жизнью и литературой.

Языки, литературы не возникают по своему желанию. Они обусловлены духом жизни. Чьи-то мысли, труды по этому вопросу – всего лишь пена на гребне морской волны.

УРОКИ ЛИТЕРАТУРЫ

<...>

Рожденные силой фантазии и чувства, песни, сказки и, в целом, народная словесность составляют фундамент национальной литературы. В истории литературы они подобны слову «бисмилла», произносимому перед каждой молитвой.

Значит, у каждой нации есть народная словесность, литература каждой нации начинается с народной словесности.

Однако в зависимости от местности проживания, времени и пр. народная словесность у разных народов развита в разной степени. У отдельных народов их письменная литература связана с народной, подобно тому, как ветвь дерева связана с его стволом. Литература многих других народов испытывала сильное иноземное влияние, которое объясняется двумя причинами: 1) принятием религии у другого народа (например, после принятия русскими христианства их письменная литература оказывается подверженной греческому влиянию; принявшие ислам тюрки и персы испытывают арабское влияние); 2) культурным влияние (после сближения русских с западной культурой русская литература принимает ее облик; у турков в результате такого сближения появляются писатели, подобные Шинаси[1], в их литературе начинает преобладать западный дух, западные формы).

Говоря кратко, культура, которая в своем развитии подобна мощной реке, сталкиваясь с маленькими речками, уподобляет их себе, придает им новые краски, новые оттенки.

Культуры Египта и Вавилона никак не связаны с современной культурой. Культуры Индии и Китая не смогли породить течения, способного захватить все человечество. Несмотря на всю свою мощь, их русла были далеки от других рек, которые так и не влились в них.

Истоком современной культуры является Древняя Греция. Несмотря на то, что с тех пор ее течение довольно часто замедлялось, оно не останавливалось, набирало мощь, поглощало мелкие реки и везде утверждало свой дух.

Добротно проработавший свою историю западный мир исток родника литературы видит в Древней Греции, именно

оттуда, по его мнению, начинает виться литературная нить. Несмотря на существующие исследования по истории литератур других народов, они не признаются как прародители современной литературы.

Говоря кратко, историю литературы ведут от Древней Греции до наших дней. Когда речь заходит об истории литературы, ее периодизации, то началом ее называют Древнюю Грецию. Когда поднимают вопрос об эволюции басни, романа, идиллии и поэмы, то их колыбелью называют античную культуру и ведут их историю от Эзопа, Гомера, Софокла.

Для Европы (в значении европейских литератур. – *М.И.*) это естественно, потому что они испытывали непосредственное влияние Древней Греции. Однако для Востока такой подход будет в равной степени вымученным и ошибочным. Но мы сейчас ничего не можем этому противопоставить. Восток угас, там царит мрак, этот мрак поглотил и его прошлое. Сейчас в теории литературы безоговорочно господствуют сформировавшиеся в Европе представления. Европейцы, взяв в качестве отправной точки то место, где остановился Восток[2], создали систему изучения литературы, написали ее (здесь имеется в виду теория литературы. – *М.И.*), изучили историю каждого класса.

Наша литература также начала сближаться с западной. Бессмысленно идти по пути, оторванному от общего развития культуры, и мы осознаем это. Западная культура представляет верхнюю ступень прогресса, по которому движется все человечество.

Все это было введением. Я хотел сказать: естественно, что у каждого народа рождается своя словесность, соответствующая его внутренней сущности, его духу; у некоторых народов письменная литература развивается исключительно на родной почве, другие же, вследствие принятия религии или литературных заимствований, поддаются влиянию других литератур, иначе говоря, развиваются по европейскому пути. По этой причине и в национальных литературах господствует западный дух, западные формы. В понимании литературы, ее изучении все нации придерживаются этого (европейского. – *М.И.*) пути. В Европе же развитие литературы возводят к Древней Греции.

Следовало бы разъяснять, что историю развития каждого из видов литературы возводят к Древней Греции, и что нам тоже наконец надлежит начать следовать этим путем. В нашей печати ничего не пишут об этом. Подобно тому, как у нас нет оригинальных исторических работ по истории мировой литературы, у нас нет также и переводных сочинений для школьников.

КАК ПРЕПОДАВАТЬ ТАТАРСКИЙ ЯЗЫК?
(Опыт о методике нашего языка)

<…>

1. Мышление человека тесно связано с языком. Психологи и лингвисты не прекращают повторять, что «развитие мыслительных способностей у человека, умение открыто и в полном объеме выражать свои мысли имеют тесную связь с развитием речевой деятельности, богатством словарного запаса», что «язык – это орудие мысли, ее форма».

<…>

Таким образом, язык служит выражению наших мыслей.

Один из важных моментов, имеющих научную значимость в преподавании татарского языка, состоит в том, что уроки родного языка обогащают словарный запас учащихся, совершенствуют их навыки в построении предложений. Тем самым дают их мысли жизненно необходимое орудие.

Здесь не должно быть неправильного понимания: необходимые для мышления и суждений материалы человека берет из природы, жизни, книг. Они – основа мысли. Однако для того, чтобы возникшую под их влиянием (природы, жизни, книг. – *М.И.*) мысль выразить ясно и придать ей определенный вид, ее необходимо претворить в языковую форму посредством слов и предложений.

С другой стороны, родной язык является самым благодатным материалом для развития умственных способностей ребенка, навыков научного мышления. Школа не должна ограничиваться только передачей знаний, она должна развивать память ребенка, навыки научного мышления. У учащегося начальной

школы нет иного материала, кроме своего языка. Татарские буквы, слова и предложения не чужды ему. На уроках родного языка он шаг за шагом изучает их, видит разницу и сходства между ними и делает из этого выводы. Эти выводы он распространяет на новые примеры. Таким образом, эти уроки, помимо необходимых знаний, способствуют развитию у ребенка мыслительных способностей. Через изучение близких ему букв, слов и предложений родного языка он получает подготовку к научному мышлению.

2. Самое большое значение уроков родного языка в школе состоит в том, что они служат воспитанию в национальном духе.

Известно, что в современной общественной жизни одной из сил является национальность. Не подлежит сомнению, что наиболее прочным оплотом, на котором зиждется здание национальности, является язык. Язык и национальность даны человеку природой. Их зерна есть в душе каждого человека. Однако при отсутствии хорошего воспитания посеянные зерна могут не взрасти, а если и взрастут, то их плоды могут быть плохими. Школа, чье предназначение состоит в том, чтобы готовить к жизни, не может оставаться в стороне в этом вопросе. Самая серьезная борьба, порожденная желанием одного народа продолжить существование, а другого – поглотить его, начинается со школы, с вопроса о преподавании в ней родного языка.

<…>

В начальной школе первостепенное значение приобретает родной язык как средство национального воспитания. Разница между сокровищами языка, заложенными в детстве, и чтением во взрослом возрасте подобна разнице между небом и землей.

Душа ребенка чрезвычайно восприимчива. Все, что закладывается в нее, как сокровище сохраняется на всю жизнь. Чтобы сформировать основу для национального воспитания, в первую очередь необходимо, чтобы родной язык проник в самое сердце ребенка. Ребенок, прежде всего, должен видеть буквы своего народа, слышать его звуки, разбирать предложения. Пусть его (ребенка. – *М.И.*) маленькие ручки выводят слова родного языка! В восприимчивом детском сердце они оставят

неизгладимый след, подобно тому, который сталь оставляет на прочном металле. И это будет первоосновой. Разум ребенка иной (нежели у взрослого. – *М.И.*), ребенок все воспринимает посредством чувств. Пусть сокровища национального языка станут питательным источником для его чувств! В первую очередь, пусть его любимые сказки будут на родном языке, перейдут к нему от дедов; пусть их герои будут известны ему! Пусть самые первые события, великие герои, писатели, о которых он впервые что-то узнал, услышал, будут иметь отношение к его народу! Они устремят его мечты к жизни нашего народа, свяжут его мысли и чувства с нашими героями, и ребенок поневоле полюбит их, всем сердцем будет связан с ними. В этом состоят основы национального воспитания.

То, что именуется «языком» не сводится только к словам и предложениям, уроки языка не только заучивание правил орфографии и грамматики. Это только внешняя сторона. В языке заключены дух народа, его мысли и чувства. Это целое сокровище. В результате совершенствования в изучении языка ребенок поневоле проникается любовью к этому сокровищу, напитывается этим духом. Ребенок чувствует себя сыном своего народа. Миннебай, пришедший в школу как ребенок из простонародья, выходит из нее сопричастным нации посредством литературного языка, литературы.

<…>

ПЕРВЫЕ СТУПЕНИ НОВОГО ТАТАРСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

<…>

У татар были тесные связи со Средней Азией. Ходили торговые караваны. Вместе с ними прибывали шакирды, приобретались научные знания. Туркестан был авторитетом. Вместе с чапаном и чалмой, схоластикой мы получили и знатоков чагатайской литературой, и произведения Бакыргани, Ясави, Рабгузи, Навои[1]. С другой стороны, те, кто совершал

хадж, привозили некоторые книги из Стамбула, Анатолии. «Мухаммадия» воспринималась нами как собственное сокровище[2]. Вот под этим влиянием чагатайской и османской литературы жила и постепенно развивалась в древности литература у татар. Этому влиянию было подвержено не только ее содержание, но и форма, стиль, терминология.

В результате у нас сложился один литературный язык. Это был пестрый язык, состоящий наполовину из чагатайского, на четверть из османского языков.

<…>

Хотя в произведениях Каюма (Насыри. – *М.И.*), написанных в 1860-е гг., немало арабских, персидских терминов, в вопросах построения предложений, словосочетаний, стиля он старался полностью избавиться от чагатайского и османского влияний. Тем самым он встал на иной, по сравнению с предыдущим периодом, путь. В 1870, 1880–1890-е гг. он уже стремится дать этому пути ясное теоретическое обоснование. В доказательство этому достаточно указать на его предложение, приведенное в начале моей статьи. Там он употребляет словосочетания «татарский народ», «татарская нация». Этот вопрос тогда был поднят у нас впервые. Язык он называл «татарским языком». До него подобным образом никто не ставил вопроса о литературном языке. Насыри осознанно трудился над ним на протяжении 35–40 лет.

<…>

Современники. Марджани многие свои произведения писал на арабском языке. Написанный им на татарском «Мустафад» был напечатан только в 1897 году и поэтому не играл большой роли в распространении татарского языка и разработке этого вопроса (о татарском литературном языке. – *М.И.*)[3]. Роль Марджани была в другом: в поднятии татарской истории, в открытие ворот иджтихаду.

Труды Хусаина Фаизханова, который был более радикальным по сравнению с Насыри и Марджани, в свое время не были напечатаны[4]. Поэтому его сочинения по морфологии и синтаксису с точки зрения практического применения не получили широкого распространения.

В этой связи основная миссия в этом вопросе была возложена на Насыри. Однако это не было случайностью, а результатом исторически обусловленного движения. С течением времени оно обретало новых сторонников. Самым известным из них, чье имя осталось в истории, был Муса Акъегетзаде, чей рассказ «Хисамеддин менла» появился в 1886 году[5]. В это время в Крыму газета «Тарджеман» призывала всех тюрков к объединению под знаменем единого литературного языка. Голос Крыма немного слышен у Акъегетзаде: в его романе есть следы османского влияния. Небольшой пример ясно показывает это:

«Җаным, Хәнифә ханым! Нурлы йөзегезне әүвәл күрдегем илә вөҗүдем мөтәэссир улды. Кач вакытлар хыялымда сәнең җәмаләтең тәхәйел улыныр, кач кичә уйкумдә сән мөкаддәсәйе күрмәкдәйем!..»[6]

Однако несмотря на призыв Гаспринского, мы видим, как расширяется путь, начатый Насыри. Например, от начала до конца таким простым языком написана изданная в 1889 году в Казани книга «Тәрбияле бала» («Воспитанное дитя»), произведение муллы Хасана-Гаты, сына Муххаммеда[7]. Оно написано на чистом татарском языке, который мог порадовать Насыри, стать свидетельством того, что начатое им движение набирает силу.

<…>

В 1896 году был напечатан роман Захира Бигиева «Гүзәл кыз Хәдичә» («Красавица Хадича»)[8]. В стиле этого сочинения ощущается очень незначительное влияние «Тарджемана».

<…>

В конце этого сочинения помещено небольшая статья Ризы хазрета. В этом получившей известность статье ныне уже старый писатель, собрав воедино свои мысли о языке, литературности, заключает: «Следует писать ясно, легко, дабы написанное было понятно самым простым деревенским людям».

Эти слова сказаны в конце XIX века писателем, в произведениях которого и по сей день еще встречаются арабизмы (в большем, чем у Насыри количестве). Они свидетельствуют о том, что начатое Насыри движение по созданию нового литературного татарского языка продолжало прирастать его сторонниками.

По прошествии 15 лет со дня появления «Хисаметдина» Акъегета, 3 лет – «Хадичи» Загира, увидели свет «Мәгыйшәт» («Жизнь») Садри Максуди и небольшой рассказ Г. Исхакова «Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» («Счастье – в знании»)[9]. В них влияние «Тарджеман» едва заметно (арабские формы, наподобие «улыр», «дил»). По своему языку они написаны в русле создаваемого на протяжении последних сорока лет нового литературного татарского языка (по какой-то причине Садри Максудов называет свое произведение первым татарским романом). Спустя два года после этого, в 1902 году, Каюм-баба уходит в иной мир.

<…>

Начиная с последних лет жизни Насыри, у нас было противостояние двух течений. Писатели, подобные Фатиху Карими («Путешествие в Европу», «Путешествие в Крым»), поэты, подобные Тукаю в период «Мухаммадии», на протяжении весьма длительного времени испытывали частично влияние «Тарджемана», частично – турецкого языка.

Однако поднявшееся с самых глубин жизни народное движение хотело использовать литературу, печать как свое оружие. Для этого был необходим живой народный язык. Это вывело заблуждавшихся на правильный путь, «Тарджеман» был отвергнут, и повсеместно распространилось начатое Насыри движение за «татарский язык».

В то же время Риза-хазрат, Хасан Гали, Гаспринский выступили против слова «татарин»[10]. Они подняли шум, говоря «Мы не татары». Отдельные личности, впавшие вследствие этого шума в сомнения, написали «Тюркскую морфологию», «Тюркский синтаксис» (сочинения Файзи, Кабутари, Хади Максуди, Ахметзяна Мустафы, Г. Тауфика)[11]. Однако со временем в этом вопросе взяло вверх движение, начатое Насыри… Спустя десять лет после смерти Насыри (начиная с 1910–1911-х гг.) идея «татарского языка» вытеснила из науки и школьного преподавания идею общетюркского языка. И в школе, и в печати возобладали понятия «татарский язык», «татарская морфология», «татарский синтаксис».

Уловивший дух времени Насыри открыл дорогу новому татарскому литературному языку. Многие выступали против него за то, что он говорил «татары», «татарский язык». С одной стороны, это поборники религии, считавшие стремление писать по-татарски невежеством и говорившие: «Мы не татары – мусульмане». Они были приверженцами арабского языка. С другой – сторонники идеи тюркского языка, которые, заблуждаясь, говорили: «Мы не татары – тюрки». И поныне пантюркисты имеют зуб на Каюма-бабу́.

Но жизнь взяла свое. Ушел в небытие вместе с «Тарджеманом» общетюркский литературный язык. Татарский литературный язык, провозглашенный Насыри, набирал силу, приобретал своих новых сторонников, и, превратившись в мощное течение, сейчас уже теоретически и исторически изучается на университетских кафедрах Татарской Республики.

У истоков этого течения в самые трудные, требовавшие самоотверженного труда времена стояла одинокая фигура Каюма-бабы́.

«ИСТОРИЯ И МИР ДАЛИ НАМ ИМЯ – “ТАТАРЫ”. ЭТО – ФАКТ. ЭТО – НЕПРЕЛОЖНАЯ ИСТИНА»

(НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ И ЕГО ОСНОВЫ)

МЫ – ТАТАРЫ

Подумать только: сами мы – татары, но чуждаемся этого имени. Это нежелание называться данным нам именем господствовало с давних пор. Происходили и печальные, и смешные события, связанные с использованием этого имени. Стоит только сказать мусульманину, во всем придерживающегося старых взглядов «Ты – татарин», как он, разобидевшись, примется по мере сил возражать (если же он не сможет выразить свое несогласие словесно, то, брызгая слюной от ярости, возмутится: «Зачем ты называешь меня татарином, татарин ведь тот, кто крестился; я, слава Аллаху, мусульманин!»). Это не выдумки, это – факт, это – жизнь.

Если кто-то посторонний (имеется в виду представитель другой нации. – *М.И.*) в своем обращении употребит слово «татарин», дело может принять другой оборот. Не раз приходилось быть свидетелем скандалов из-за обращения: «Иди отсюда, татарин!». На слуху истории о том, как в ответ на такое обращение какой-нибудь агай, не стерпев, ударил поленом обратившегося или дал ему зуботычину.

Если и есть в этих рассказах доля вымысла, то отрицать породившие их причины полностью невозможно. Не кажутся совсем неправдоподобными избиение палкой или истории с зуботычиной. В том числе и поэтому они (русские), не используя обращение «татарин», говорят «князь»[1]. Так было в прежние времена. Они уже давно забыты. Что было, то прошло. Сейчас

такого уже не встретишь, и, с одной стороны, к этому можно было бы относиться со снисхождением.

Но как относится к некоторым нашим современникам, которые избегают называться словом «татарин»? Никто не сможет отрицать, что и наши современные деятели не принимают имени «татарин», но делают это уже не как наши предки (посредством палки и зуботычин), а иным, соответствующим XX веку способом. Этому можно привести множество подтверждений.

Возьмем вопрос о литературе.

Некогда с исторической точки зрения был поднят вопрос «татары мы или нет?». Поначалу он обсуждался в «ученой» среде, но со временем вышел за ее рамки. Для некоторых газет он стал важной темой; со временем интерес к ней остыл, однако мы ясно видим, что в нашей печати все еще существуют сомнения на сей счет.

Автор «Инкыйраза», назвав народ, который до XX века назывался именем «татары», превратил его в XXII веке в «булгар» и предрек этому народу исчезновение[2]. Большинство наших газет и журналов в добавлении к их названиям содержат слова «тюркская» или «газета на тюрки». Некоторые из наших поэтов, на протяжении нескольких лет называвшие себя «татарином», из-за высказываний одного из наших великих, поменяли самоопределение «татарин» на «тюрок».

Написанные до этого дня книги по татарской морфологии и синтаксису носят названия «тюркская морфология», «тюркский синтаксис». Хотя и встречаются выражения «татарская нация», «татарский шакирд», «татарская литература», большинство не используют их; многие из нас, испытывая робость перед ними, предпочитают говорить «национальная литература» и подобного рода выражения. Не только это – были и высказывания, смысл которых таков: «Не называйте нас татарами, давайте забудем это имя!». Некто под псевдонимом «Төрек углы» («Сын тюрка») кричал: «Не называйте меня татарином, я не татарин – тюрок!»[3]. Нашлись и сторонники этого. Только «Татар углы» («Сын татарина») возражал им[4].

Спор между ними удивлял. Один говорит: «Я – татарин». Другой: «Нет, нет, я – тюрок!». На вопрос – «Почему?» – оба

попритихли: «Ну, так ведь… это ведь наша…нация…». Вот это – один из примеров того, что в нашем окружении есть те, кто «научным путем» стремиться избавиться от «татарскости», отринуть имя «татарин».

Однако правильно ли это, имеет ли смысл? Давайте посмотрим.

Если досконально разбираться в этом вопросе, то становится очевидным, что все эти споры, затеянные «сыновьями тюрок», происходят из-за непонимания ими сути вопроса. Здесь есть два разных момента: 1) то, что с давних времен мы во всем мире именуемся словом «татары»; 2) то, почему с давних пор нас так называют.

Это совершенно разные вопросы. Первый из них следует считать решенным: никто не может оспаривать имени «татары», которым мы называемся с давних времен по сей день. Это – истина. Этого не может оспаривать и «Төрек баласы». Нам дано имя «татары». Мир знает нас как татар. О всех наших деяниях говорили: «Это сделали татары!». И продолжают так говорить. Это – одна сторона дела. Очевидная и неопровержимая.

Другая сторона – посмотреть на этот вопрос с точки зрения истории. Иначе говоря: «Почему нам было дано имя «татары», откуда было взято это имя, откуда оно у нас появилось, верно ли или ошибочно называть нас так с исторической точки зрения?» Этот вопрос находится исключительно в ведении ученых, является предметом научного спора. Данное нам имя – «татары» – к этому спору не имеет никакого отношения. Среди наций мы известны как татарская нация. Исторические споры, даже если приведут к признанию того, что данное некогда нам и признанное повсеместно имя ошибочно, бессильны что-либо изменить.

Если нечто получило известность в мире под определенным именем и весь мир стал называть его так, то даже если приведут тысячу доказательств его ошибочности, оно останется прежним.

Это легко понять, поэтому никто не строит иллюзий по поводу изменения этих общепринятых имен. Оставим в стороне замену имени большого и древнего народа – невозможно переименовать даже какой-либо термин, ютящийся на темных

задворках науки. Если одно имя, один термин получили всеобщее признание, то даже в тех случаях, когда становится ясной их ошибочность, не находят целесообразным заменять их.

Говорят: «Мы не татары, нам это имя было присвоено по ошибке. Мы – тюрки; не называйте нас татарами!». Над этим надо либо смеяться, либо (как было показано выше) доказывать, что здесь смешиваются два разных вопроса. Никто не отрицает, что мы тюрки и, возможно, имя «татары» было присвоено нам ошибочно. Но это не дает права говорить: «Не называйте нас татарами!». Приведем один пример.

Всем известно: русские стали называться так только потому, что явившийся из-за моря один князь принадлежал к роду «рус»[5]. Зная об этом, никто из русских не поднимает шум, говоря: «Мы не русские, мы славяне; не подобает восьмидесяти миллионную нацию называть по имени откуда-то взявшегося варяга!». Если кто-то и занимается исследованием этого вопроса (о происхождении этнонима. – *М.И.*), то ученые. Но, основываясь на том, что это имя могло быть ошибочным, никто легкомысленно не говорит: «Не называйте меня русским!».

Говорить «Не называйте нас татарами, мы – тюрки!» подобно тому, что заявлять: «Я не русский – славянин!». Насколько последнее утверждение бессмысленно, настолько же (и даже в большей степени) лишено смысла первое. Каково бы ни было имя (народа, нации. – *М.И.*), у тебя есть право исследовать этот вопрос и в случае его ошибочности, обнародовать этот факт. Но бесполезно и бессмысленно, исходя из этой ошибки, стремиться избегать этого имени. Призыв отринуть имя «татары» и называться тюрками, лишен логики. Никто не может отрицать того, что мы тюрки. Но надо помнить: тюрки – большой род, который разделился на несколько частей. Каждая из них имеет свое имя. Мы – одна из этих частей, именуемая татарами. Мы – тюркское племя, носящее имя «татары». Подобно тому, как нет противоречия между названием «русские» и их принадлежностью к славянам, наша принадлежность к тюркам не противоречит тому, что мы называемся татарами. Имя «тюрки», подобно именам «славяне», «германцы», «романы», является общим именем для разных народов. Если мы откажемся от данного нам

имени и начнем именоваться тюрками, то мы сольемся с другими тюркскими народами.

Говоря кратко: у нас есть данное нам историей и известное всему миру имя – татары. Это – факт. Это – истина. В то же время есть вопрос о происхождении этого имени. Последний целиком является историческим вопросом и не может выйти за рамки научного спора. Если в результате этого спора станет ясно как божий день, что оно нам дано ошибочно, это не изменит самого имени. Полагать, что татары, отказавшись от своего имени, начнут называть себя булгарами, тюрками или еще как-то – это несбыточная мысль. Невозможно, чтобы большая и древняя нация сменила данное ей с рождения имя, с которым она жила и которым была известна всему миру.

Поэтому неуместно избегать слова «татары», выказывать неуверенность в его применении по отношению к нам. Оно – наше и будет таковым до самой нашей смерти, не противореча нашей принадлежности тюркской нации. Мы не только тюрки, но и монголы[6]. Мы – люди; мы – монголы; мы – тюрки; мы – татары.

Исследование вопроса о наименовании (нации. – *М.И.*) мы относим к области истории, и, оставляя его за учеными, в действительности продолжаем именоваться татарами. Наши деяния мы называем татарскими; сами мы – татары; язык наш – татарский; литература – татарская; все, что мы делаем – татарское; наша нарождающаяся культура будет татарской культурой.

«КТО МЫ?»

Всевышний, обрати свой взор на своих несчастных рабов! До сих пор ведь не можем вразумительно ответить на вопрос о том, как нам называться! «Төрек углы» («Сын тюрка») все еще заостряет вопрос о том, кто мы такие, который пережевывается с давних пор. В прошлом году в восьмом номере журнала «Шура» я поместил небольшую статейку, озаглавив ее «Мы – татары». «Төрек углы», приняв, видимо, ее на свой счет, дал подробный ответ, сказав многое по этому поводу. Он ро-

ется в страницах истории, ищет в ней свои аргументы, пишет о том, что именование татарами принесет нашей жизни большие беды, нанесет вред литературному объединению тюркских народов. Можно допустить, что во всем, сказанном им, нет неправды. Давайте поверим ему. Пусть имя «татары» дано нам Карамзиным, пусть в Уфе не принимают в одну из башкирских школ тех, кто называет себя татарами. Примем на веру и прочие несчастья, происходящие от именования себя татарами. Но ничто из сказанного «Төрек углы» не дает удовлетворительного объяснения тому, почему нам не стоит называть себя татарами.

У меня нет ничего нового на сей счет. Да и не считаю это нужным. Вынужден лишь повторить некоторые мысли, высказанные в статье «Мы – татары» с единственной лишь целью: показать простую истину, которую упускает из виду эфенди «Төрек углы».

Как уже было сказано, в вопросе «кто мы такие?» есть две стороны. Во-первых, почему нам было присвоено имя «татары», и насколько правильно это имя с исторической точки зрения, или же оно ошибочно. Во-вторых, именование нас всем миром с давних времен по сию пору татарами. Это, безусловно, факт: ни у кого, обладающего зрением и слухом, нет сомнений относительно того, что весь мир знает нас под именем «татары».

Первый вопрос является исключительно научным. Даже в том случае, если появятся явные доказательства того, что именование нас татарами ошибочно, это будет лишь решением одного из научных вопросов. Но это никак не повлияет на то, чтобы отнять у нас имя «татары». Да, его могут признать ошибочным. Весь мир убедится в том, что оно неверно. Но и в этом случае будет невозможно сменить его. Потому что это невозможно. В мире есть множество примеров (научных терминов, названий наций, государств, даже, такого континента, как Америка) того, как единожды данные имена (пусть даже они и ошибочны) продолжают свое существование. Поэтому, оставив этот спор на откуп науки, необходимо прекратить разговоры о том, чтобы не называть нас татарами. Бессмысленная шумиха, мечта, более несбыточная, чем сдвинуть земной шар с его оси.!..

ПУСТЬ БЛАГОСЛОВЕННЫМ БУДЕТ ПРАЗДНИК!

Мы, татары, приняли ислам поздно. Наш великий предок Чингисхан не был мусульманином. Построенная им великая империя в период своего могущества не была мусульманской.

В доблестные времена нашей истории не приходится говорить о влиянии ислама. Мусульманство стало проникать к нам тогда, когда великая империя стала катиться к закату, мощь татар стала уменьшаться…

Вместе с тем невозможно полностью игнорировать влияние ислама на нашу историческую судьбу.

Ислам оказал большое влияние не во времена нашего могущества, а в период упадка. По свидетельству тюркологов, тюрки и татары относятся к народам, которые подвержены влиянию (извне. – *М.И.*). Где бы они не жили, всегда растворяются в той среде, в которой живут, поглощаются ею.

К этой данной нам от природы особенности добавилось и то, что после падения Казани мы полностью оказались в зависимом положении. Ислам в этой уготованной нашим национальным характером и исторической судьбой трагедии явился для нас спасительной силой.

Наши ученые мужи, а вслед за ними и народ с фанатизмом отдались помыслам о «самости», стародавним традициям, идее самобытности – однако не во имя нации, но во имя религии.

Ислам сохранил в нас ощущение себя нацией, позволил выстоять в тяжелые, темные исторические времена и войти в современную эпоху «национальности»[1].

Это – историческая сторона.

Еще в недавние времена пробуждения (нации. – *М.И.*) первые глашатаи народа именем ислама призывали к прогрессу и культурному просвещению. Они оказали сильное влияние на народ, потому что их призывы были близки вере народа.

Если ранее мы твердили о пяти столпах ислама (вера, намаз, ураза, закят, хадж), то современная культура дает нам другой урок. Если мы хотим, чтобы наш народ составлял единую нацию, мы не должны игнорировать ничего, что служит нашей цели. Ислам – одно из этого. Трезво мыслящие реалисты, оста-

вив в стороне свои убеждения, должны понять, что религия является важной основой нашей общественной жизни.

Сегодня двенадцатый день месяца рабиуль-авваль[2]. Это день рождения основоположника ислама, пророка Мухаммеда, и этот день имеет особую значимость в нашей личной жизни и жизни нашего общества.

Высоко почитая этот день, празднуя его, мы показываем нашу жизненную силу: народ, который умеет трудиться, и праздновать может с душой.

Для нас же его (праздника. – *М.И.*) национальное значение еще более ценно. Наша национальная жизнь переживает смутные времена. Если мы научимся пользоваться каждым мгновением, которое может оказать ей хотя бы малую помощь, то будем трезвыми реалистами. Французы, прославившиеся своим легкомысленным отношением к религии, известны тем, что с особым торжеством (бо́льшим, чем у других христианских народов) празднуют в Париже рождение Христа.

Вот поэтому мы почитаем этот день как наш настоящий праздник. И искренне желаем, чтобы этот праздник был благословенным.

ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРА
(Впечатления за год)

<…>

Старые книги учили нас, что религия, нация, совесть – не личностные (ценности), их значение в другом. Появившиеся во второй половине XIX века великие реформаторы – Афгани, Абдо не ушли в понимании национальности слишком далеко[1]. И для них нация представляла собой весь мусульманский мир. По их пути последовали и египтяне Тантави, Фарид, Джирджи, у нас – кади Риза, кади Рашид, Муса Бигиев и Зыя Камали[2]. Покойный Исмаил бек (Гаспринский. – *М.И.*) под нацией понимал весь тюркский мир, желал его языкового единства и считал преступлением разделения (на отдельные нации, народы. – *М.И.*), выделение отдельных литератур, названий наций

(например, «татары»). До 1905 года у нас понимание национальности шло по этим двум направлениям. Волны (перемен. – *М.И.*) 1905 года наряду со многими новшествами принесли новое отношение к национальности: в среде молодежи появилось словосочетание «татарская нация», литература стала называться татарской.

Наш народ по какой-то причине чуждался называть себя «татары». Шигаб-хазрат в противовес этому говорил: «Кто ты, если не татарин? Может быть, чуваш или мокша?»[3]. Каюм Насыри тоже говорил о татарском языке, о своем желании быть его основоположником, о тридцатипятилетней службе на этом поприще. Однако под влиянием «Тарджемана» идеи этих двух наших реформаторов были глубоко погребены. «Төрек угылы» («Сын тюрка») в журнале «Шура» затеял по этому поводу спор[4], начали искать, как можно избавиться от слова «татарин».

Когда в «Шура» по этому поводу разместили анкету, автор этих строк опубликовал одну статью под названием «Мы – татары» и в ней высказался о бессмысленности чуждаться имени «татары», о невозможности изменить признанное во всем мире и в истории наше имя, о том, что оно не противоречит нашей принадлежности тюркам (подобно тому, как славяне делятся на поляков, чехов, русских). Г. Баттал, Дж. Валиди в своих написанных в эти годы статьях, казалось, положили конец этому вопросу[5]. Позднее стало ясно, что спор еще не окончен. Риза кади в своем труде «Эфенди Ахмет Мидхат» вновь возвращается к этому вопросу, повторяет свои мысли о том, что поборники татаризма служат идеям Ильминского, что если появится татарская литература, вместе с ней народятся мишарская, башкирская, тептярская литературы. Из уст Ризаэтдина эфенди мы слышим это не в первый раз, он уже несколько раз писал на эту тему. Но появление этой мысли в опубликованном в этом году сочинении подтолкнуло молодых сторонников татаризма к тому, чтобы вновь высказаться по этому поводу.

В критической статье по поводу произведения Ризы хазрата «Ахмед Мидхат», опубликованной господином «Г.И.» в 1914 году в апрельских номерах газеты «Йолдыз», этот вопрос ставится со всей серьезностью, говорится о необходи-

мости выделения татарской литературы (как самостоятельной. – *М.И.*)[6].

В написанном в 1914 году сочинении Джамалетдина Валиди «Милләт вә миллият» («Нация и национальность») эта проблема рассматривается еще шире.

<…>

Эфенди Хасан Сабри в «Тарджемане» любит возвращаться к этому вопросу[7]. Сторонники берущей свое начало от великой мечты Исмаил бека идеи (имеется в виду – создание общетюркской литературы. – *М.И.*) в противовес идеи «татаризма» Марджани, Насыри, современного поколения реалистов полагают, что если начнется обособление языков, то повсеместно восторжествуют местные наречия, после чего наш народ распадется на бесчисленные обособленные части. Исмаил бек пишет об этом так: «Если мы начнем разделяться на татар, казахов и пр., то остается и деревням «Яубаш» и «Стерлибаш» создать свою собственную литературу, собственную культуру». Риза кади говорит: «Если появится отдельная татарская литература, то вредным последствием этого отъединения станет появление башкирской, мишарской, тептярской, ногайской и пр. литератур».

В самом деле, это возражение кажется небеспочвенным. Но таковым оно представляется только при поверхностном взгляде. Стоит только углубиться в этот вопрос, представить историю, географическое положение нашего рода, проанализировать то, из чего состоит «татарскость», как все возражения окажутся безосновательными. Мысль о возможности появления в каждой волости собственной литературы (о чем пишет кади Риза) развеется сама собой.

От Урала до Балтики, от Кавказа до Северного моря простирается европейская часть России, на которой живут несколько различных тюркских племен: ногайцы, башкиры, мишары, татары, касимовцы, тептяри, алатырцы. Будем называть их «татар иле» («места, где живут татары»).

3–4 века тому назад исторические судьбы этих племен привели их к разъединению. Но вхождение в состав России уничтожило границы между ними, сблизило друг с другом.

Нахождение в едином русском государстве, равное политическое и правовое положение, географическое положение, позволяющее легко общаться друг с другом, кроме того – наличие общего религиозного центра (Оренбургского магометанского духовного собрания) – привели к сближению не только на основе кровного родства и религии, но и по политическим и экономическим причинам.

Среди них казанские татары занимают центральное положение. Несмотря на то, что все эти племена не имели ясных представлений о наполненной трагическими событиями истории Казани, она казалась им величественной. Последующие события только усилили это центральное положение Казани, казанских татар: обладающие спосособностью к торговле, они с торговыми делами побывали во всех уголках Татарстана[8].

Торгуя во всех частях Татарстана своими кумганами, кожаными сапогами, они всякий раз закладывали новый камень в основание «татарскости».

Если сегодня «татарскость» объединяет проживающие в европейской части России тюркские племена, если мишари, башкиры, тептяри и ногайцы считают татарскую литературу своей, то не надо считать это выдумкой современных авторов. Такое положение складывалось веками и требовало больших усилий и от знаменитых религиозных ученых Казани, и от дамел Сатыша и Кшкара, чьи шакирды рассеялись по всему Татарстану[9].

Они связали сердца единой нитью. Они сделали возможным существование единого центра, объединившего обширные территории, доказали, что между различными племенами могут протянуться нити общности, возникнуть точки соприкосновения. Благодаря им татарская идея стала восприниматься в качестве верховной и центральной. Они в плане психологии прокладывали путь к тому, чтобы мишарское, башкирское и ногайское самосознание растворилось в татарской общности, чтобы все это множество племен стало именоваться татарами. Сегодняшние притязания татаризма – ни что иное, как естественный результат этого исторического процесса.

Он был подготовлен (исторически. – *М.И.*) множеством факторов, не был зависим от чьей-то воли, и в результате, прожи-

вающие на этом огромном пространстве разные племена объединились под одним именем и достигли положения отдельного субъекта бытия.

В географии есть термин «хәваза» (в значении «бассейн реки» – *М.И.*). В одном бассейне малые реки соединяются с большой и, в конце концов, все они, слившись воедино, впадают в море. В Волгу вливаются сотни мелких рек, поглотив которые, она расширяется. Влившись в Волгу, эти малые реки исчезают. Таким же образом маленькие «реки», именуемые мишари, башкиры, алатырцы, тептяри, нугаи, связаны с «рекой», именуемой «татары».

Насколько естественно, что реки Кара Идель, Агидель, Уфа, Казанка и др., впадая в Волгу, растворяются в ней (от чего она становится шире), настолько же естественно и то, что литературы и культуры малочисленных народов, проживающих в Татарстане, растворяются в татарской.

В татарской литературе есть деятели, принадлежащие разным этническим группам, проживающим в Татарстане. Все они приняли татарскую литературу как собственную и для своей школы, и для своей печати.

Издававшаяся ногайцами в Астрахани газета «Идел» (она издается для читателей-ногайцев, и публикуются в ней в большей степени ногайцы), выходила на татарском литературном языке[10]. Такое же положение дел мы видим и у других этнических груп.

Выходцы из чистопольских мишар Г. Исхаки, Фуад Туктаров, Шагит Ахмадеев, касимовские татары Баязитовы (основатели газеты «Нур») и красиво пишущий по-татарски Шакир Мустакаев; Наджип Гасрый из астраханских ногайцев, башкирин из Златоуста Халим Искандеров, тептяр из Уфы Маджид Гафури, кади Рашид из города Тара, издаваемая в далекой Сибири газета «Сибирия», – все эти имена ясно свидетельствуют, что татарская литература стала общей для всех проживающих на ее широких просторах племен, которые приняли ее как свою[11]. Таким образом, несостоятельными оказываются рассказанная «Тарджеманом» история о создании Яубашем и Стерлибашем своих литератур, рассуждения кадия

Ризы о том, что появятся мишарская, ногайская, башкирская литературы.

Будь-то Яубаш, Стерлибаш, мишари, башкиры или ногайцы – они все по естественным причинам влились в общетатарский поток. Никто не предпринимал для этого каких-то усилий, это неизбежный итог неподвластного воле человека хода истории. Современная литература – это не фактор, не причина, а, скорее, выраженное в языке проявление этого естественного хода жизни.

Исмаил бек был великим, слова Ризы кадия частью читателей воспринимались как непререкаемый авторитет, полемика «Төрек угылы» также была неплохой[12]. Однако ход истории оказался сильнее всего этого: «татаризм» выступил как самостоятельная сила против стараний идеалистов. Малые реки присоединились к нему, родилась великая широкая Волга.

<…>

«НАСТАНЕТ ЧАС, И МЫ УВИДИМ РОЖДЕНИЕ У НАС “НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ”»

(ВОПРОСЫ ИСТОРИИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ)

НОВАЯ КНИГА

<…>

6) Перехожу к последнему вопросу, который, на мой взгляд, является самым важным, и рассмотрение которого выступает в качестве основной моей цели.

Однако прежде я просил бы читателей вспомнить два факта: во-первых, данный исторический труд был составлен как учебник для мектебе и медресе, предназначенный для шакирдов; во-вторых, автор этой книги, принадлежа к татарскому племени великого тюркского рода, дал ей жизнь, чтобы она могла послужить читателям той же национальности.

Названные два факта ставят перед автором весьма важную задачу: он должен показать ученикам те славу и почет, которые имели место в тюрко-татарской истории, продемонстрировать, что в свою эпоху тюрки были самым могущественным народом мира и вершили великие исторические деяния, сформировать в душе читателя такого рода ощущение, а в воображении – такого рода картину.

Фатих эфенди пишет свою книгу не ради вклада в историческую науку, а ради пользы татарского шакирда. Поэтому он не должен раскрывать сведений о неприглядных сторонах тюркской истории, какой бы горькой истиной они ни являлись, – видится не просто нужным, а обязательным на уровне священного долга либо отбросить подобные сведения, либо приукрасить их, формируя невольную симпатию шакирда к своей тюрко-

татарской сущности, воспитывая в нем чувство гордости от принадлежности к тюркской расе и чувство привязанности к ней.

В этом вопросе нужно ориентироваться не на беспристрастность изложения, а, напротив, следовать узконациональным интересам. Сколь бы кратко ни говорилось в книге об иных вещах, говорить наиболее подробно и основательно о тюрках и татарах – национальный долг, ибо речь идет о нашей крови.

Поступить иначе мы не можем – так поступает весь мир. Достаточно взять в руки любой учебник любой страны, посвященный ее истории, как станет понятно, что самое большое место в нем отводится народу этой страны, и изображается он там самым замечательным и славным народом. Его недостатки замалчиваются, а крошечные, как муха, достоинства, изображаются огромными, как слон. Выдающиеся деятели прошлого, обагренные кровью с ног до головы, так обеляются и приукрашиваются, что создается впечатление, будто никого лучше них и не было никогда на земле. Ни один народ не придерживается подлинно беспристрастной позиции, когда речь идет о его истории, выпячивая все положительное и скрывая все предосудительное. В школьных же учебниках центральное место всегда предназначается для такого народа, и представляется он в них непременно великим.

Небрежность, которую допустил Фатих эфенди, и которая является непростительной с национальной точки зрения, как раз относится к тому моменту, о котором мы рассуждали.

Эта небрежность состоит из двух аспектов.

1. Тюрко-татарский народ как самостоятельный этнос практически не упоминается.

В первой части книги есть раздел, озаглавленный «Тюрки». Этот раздел является, пожалуй, самым маленьким в учебнике, занимая меньше страницы.

Здесь на очень примитивном уровне даются сведения о географическом положении и указывается, когда тюрки впервые ступили на историческую арену. На этом все. В то же время при описании других племен во всех подробностях приводятся данные об их религии и верованиях, этических нормах и обычаях.

Каким бы «кратким» ни был учебник истории, в нем должны были найти отражение жизнь и быт тюрко-татар, их религия, верования, этические нормы и обычаи, а сами они должны были предстать перед читателем как могучий и талантливый народ. Верно, в тех источниках, которые Фатих эфенди привел во введении к своему сочинению, не содержится сколь-либо полной информации по этой теме, однако ради татарского народа можно было бы обратиться к более широкому пласту научной литературы. Из книги мы видим, что египтяне, греки и арабы внесли большой вклад в культуру человечества, в то время как лепта персов не была особо значимой. Но в чем же заключались деяния тюрков? Что свершил тюркский род на ниве науки и культуры? Об этом не говорится ни слова.

Хотя формально на эти вопросы можно просто дать отрицательный ответ, также можно и перечислить свершения тюрок и татар. В последние годы данный предмет изучался в некоторых книгах и на некоторых конференциях, которые предоставили немало важных сведений. Татарин при написании истории своих пращуров должен быстро схватывать эту информацию в качестве «Вклада моих предков в знание и культуру», и наряду с перечислением деятелей науки и философии, которые сформировались в Европе еще в давние века, ему стоило бы хоть вкратце упомянуть старую тюркскую культуру, породившую Улугбека[1], Авиценну и прочих. Вместе с ними следовало бы назвать таких поэтов, как Физули[2]. Это диктуется тем фактом, что книга написана татарином и для татар, это является священным долгом автора.

2. Наши титаны, вышедшие из татарского и тюркского племени, мощью и дарованиями повергшие весь мир в трепет, изображаются исключительно с отталкивающих, темных сторон. К примеру, одна из великих фигур тюркской древности Атилла предстает перед читателем разорителем, способным утверждать: «На земле, которой коснулось копыто моего коня, не должно расти и травы!» Рассказывается, что он лишь воевал и разрушал. Со стороны последней группы историков выдающийся татарский предводитель Чингисхан, «равный по воинскому таланту Наполеону и Александру Великому[3], но во всем прочем

столь возвышенный, что по исключительному характеру и иным свойствам нет во всем мире схожих с ним», был низведен до «сотрясателя мусульманских государств, сотворившего невиданные зверства, разрушения, истребления». И наш прославленный Хромой Тимур[4] показывается «погубителем более чем ста тысяч человек, обратившим в руины Среднюю Азию, Туркестан и Бахчисарай». Обо всем этом говорилось уже давно, но говорилось нашими недругами. Среди сказанного может быть и вероятное, и истинное, но мы не должны перенимать услышанное, а должны проверить его с точки зрения нашей татарской сущности, не включая в школьные учебники в случае только лишь правдивости – работающий над такой книгой обязан в первую очередь помнить о своей татарскости, и поэтому ему надлежит писать историю так, чтобы пробудить у татарского ребенка любовь к своей татарской природе. У наших выдающихся личностей есть и бесчисленное множество положительных качеств, подтвержденных всем миром. И мы должны на видное место ставить именно такого рода информацию, негативную же пропускать, а если это невозможно, то приукрашивать, исправлять ее.

Существует огромная разница между историческим трудом, написанным для исторической науки, и написанным для народа и ученичества – у других наций так и есть.

В самом сочинении Фатиха эфенди содержится одно напоминание о «вандализме». Если читать его историю должным образом, мы увидим, что каждый, кто вышел на политическую арену и приобрел там определенную силу, приближается к «вандализму».

Каждому известно высказывание о праве сильного. Право это стало актуальным правилом в первую очередь в области политики. На какого выдающегося военного и политического деятеля ни обрати взор, станет отчетливо видно, что ноги его ступали по человеческим телам и головам, а жизнеописание насыщено кровью. Эта ситуация едина для всех наций, и вряд ли лишь наша благополучно избежит ее.

Должно всегда помнить об этом, и героев татарской древности следует характеризовать только с положительной стороны

в качестве «святых воителей», а в школьных учебниках отводить им почетное место. Когда подобное положение установилось во всем мире, мы не обязаны избегать его.

Кем был один из самых известных исторических деятелей русского народа Иван Грозный? Что он свершил? Каким человеком его изображают в русских учебниках истории, написанных для школ и гимназий? Считаю, что такие примеры должны быть поучительны для нас.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ

<…>

В отношении нашего народа к своей национальной истории есть одна удивительная особенность: каким-то непонятным образом мы оказались разлученными с нашим прошлым. Какое-то обстоятельство вымыло из памяти татар его историю, напрочь вымело ее. У других, даже самых непросвещенных народов, в крайнем случае, их религиозные деятели записывали происходящие события. Эти записи сохранились, о них читали последующие поколения. Не удовлетворившись только ими, эти народы силой фантазии создали множество исторических сказок, в которых возвеличивали героев прошлого, создавали новых и тем самым сохранили в своей памяти представление о прошлом.

Например, у русских даже в самых темных захолустьях знают многое о своей истории, рассказывают очень много сказок. Принявший христианство великий Владимир, почитаемая Ольга, обладающий невиданной силой Муромец, фантастические богатыри и пр. сохранились в их памяти и преданиях. Они рассказывают об этом не по книгам, все это хранится в многовековой памяти народа, передаваясь из уст в уста.

Как бы то ни было, простой народ (у русских. – *М.И.*) знает свое историческое прошлое.

У нас не так.

По какой-то причине наши религиозные ученые не записывали исторические события, хотя наше историческое прошлое гораздо богаче и величественнее, чем у многих других народов.

Народное сознание также не проявляло к нему (историческому прошлому. – *М.И.*) интерес, предпочитая сказки о битве Гали-батыра с сорокаглавыми драконами[1].

Народ не знает Батыя, о Мамае даже и не слышал, не помнит и Сююмбикэ. Даже о великом Чингисхане, чье имя не сходит с уст во всем мире, знают очень немногие.

Нет ни одной сказки, ни одного упоминания о них. Их истории не доходят до сердец простых татар, народ не воспринимает их как своих. А старые религиозные ученые без разбора и сожаления проклинают их всех, называя злодеями, тиранами, разрушителями мира. Эта чушь, бывает, проникает и на страницы новой печати, т.е. от этой грязи, бессмысленной небывальщины все еще не могут освободиться и некоторые из тех татар, кто считает себя просвещенным.

II

Однако в области истории заметны положительные изменения.

Хотя из-под пера наших поборников прогресса под влиянием ошибок прошлого и выходят очерняющие нашу историю вещи, в периодической печати и общественном сознании начинают формироваться истинные представления (об истории. – *М.И.*).

Придет время – и у нас появится добротно написанная «национальная история», за которую нам не нужно будет краснеть: она представит нам наше прошлое в светлых красках, в его истинном виде.

<…>

Мы говорим «национальная история». Но есть ли она у нас? Сейчас еще нет. Но будет. Ее основы заложены, вопросы определены. Собрано немало материалов. Есть ученые из других народов, занимающиеся нашей историей. Они ведут поиски, исследования, стараются вывести на свет окутанное туманом времен забытое татарами прошлое.

У нас, слава Аллаху, стали появляться свои ученые, начавшие заниматься этим священным трудом.

Нашлось несколько исторических трудов. В печати в немалом количестве стали появляться исторические книги.

Начнем по порядку:

1. «Мустафад-аль-ахбар» Шигабутдина хазрата аль-Марджани.

Каждое произведение необходимо оценивать в первую очередь с точки зрения важности темы; во-вторых, с точки зрения того, насколько полезным будет произведение для разработки данной темы; в-третьих, принимать во внимание время, в котором оно было написано. «Мустафад-аль-ахбар», с какой бы из этих сторон к нему не подходить, представляет чрезвычайную ценность.

Прежде всего он (Ш. Марджани. – *М.И.*) дал нам имя – назвал татарами. В то время, когда во всем татарском мире никто еще не задумывался о татарской истории, впервые затронул вопрос о «национальной истории». Не обращая внимания ни на отсутствие материальной помощи, слов благодарности с чьей-либо стороны (более того, снося ругательства в свой адрес со стороны современников), он без устали искал надмогильные камни[2].

Нет слов, чтобы показать подлинное значение появления в то время такого произведения. В таких случаях автора уподобляют прилетевшему в раннее утро соловью.

«Мустафад-аль-ахбар» положил начало нашей национальной истории. Вместе с тем это был и ее крепкий фундамент.

2. «Чулпан йолдызы» кадия Рашида[3].

Несмотря на то, что это произведение с научной точки зрения не имело значимости для национальной истории, написанное хорошим языком и стилем, оно способствовало распространению в народе некоторых исторических сведений.

3. «Асар» Ризаэддина бине Фахреддина[4].

Вот это – образцы сочинений, для создания которых был затрачен огромный труд!

К настоящему дню вышло 15 частей этого сочинения. Каждое представляет большую важность, является очень ценным материалом для татарской истории.

Это уже не писательство с целью зарабатывания денег от опубликованных книг и снискания известности. Это – в подлинном смысле огромный труд. Эти книги невозможно написать за несколько дней, основываясь на фантазиях, которые приходят

в голову во время сна. Для того чтобы написать одну страницу, строчку, даже одну простую цифру (здесь в значении «дата». – *М.И.*) необходимо, глотая пыль, перерыть множество древних рукописей, всевозможными путями собирать сведения о неизвестных муллах, изучать надписи на расположенных невесть где надмогильных камнях, ломать голову над тем, как все это изложить в понятном читателю виде.

Если принять во внимание, что потраченные на эти книги силы не принесли (автору. – *М.И.*) никакой материальной выгоды, что для издания каждой из частей сочинения пришлось испытать множество трудностей, то уважение к автору «Асара» должно еще более возрасти.

<…>

Вышли две части сочинения Ризаэддина Фахреддина «Исламлар хакында хөкүмәт тәдбирләре» («Государственное управление мусульманами»)[5]. Их ценность для нашей истории также не подлежит сомнению.

4. В этом жет ряду написанное на арабском языке сочинение мекканца Мурада эфенди «Талфик»[6], сочинения покойного Гайнутдина Ахмерова[7], знаменитая «История» Хасангаты кадия[8].

Среди них самое важное, без сомнения, принадлежит Хасангате эфенди. В своем введении он говорит, что потратил много лет на это сочинение. Это не вызывает сомнений. Знаменитый Бокль, который, забыв обо всем другом на свете, отдал 21 год своей жизни написанию «Истории цивилизации в Англии», смог закончить только одну ее часть[9].

На сегодняшний день Хасангата эфенди опубликовал одну часть. Ее встретили с восторгом: как первое произведение, в котором изложено состояние нашей национальной истории.

Некоторых не удовлетворяет его язык. Но это не возражения научного характера. Сложность языка не умаляет его научного достоинства. После благодарных слов, сказанных в адрес труда Хасангаты эфенди, нельзя не упомянуть бросающееся в глаза недостаточное количество источников. Только у русских есть такое количество материала о тюрках и татарах, что для одного их перечисления потребовалось бы несколько статей. Большинство из них хранится в университетских и дру-

гих библиотеках. Историк, безусловно, должен быть осведомлен о них. Хасангата же оставляет их в стороне. В добавление, вызывает возражение используемый им подход. Он выделяет тюркские племена и изучает каждое из них в отдельности в то время, как согласно воззрениям авторитетных тюркологов, изначально у тюрков не было отдельных этносов: «уйгуры», «скифы» и пр. – все это были лишь простые слова, кочующие имена.

5. «История Сибири» Хади Атласи[10]. В Сибири заявила о себе газета «Сибирия».

Не стоит забывать и об «Очерках истории пяти восточных народов» имама Халиди[11].

6. Публикуемые в журнале «Шура» биографии ханов[12], статьи в «Тюрк юрду»[13] имеют важное значение для истории тюрков и татар. Особенно это касается «Чингисхана» Юсуфа Акчуры: для каждого татарина, тюрка это сочинение должно быть дорого. Это значимое произведение Юсуфа эфенди, без сомнения, будет издано отдельной книгой[14].

<…>

V

Свою статью я начал в связи с недавним выходом в свет «Истории татар и тюрок» Заки Валиди. Совершив небольшой обзор, вернемся к ней.

Каждая страница, каждая часть произведения нашего молодого историка свидетельствует о том, что для его создания было потрачено много труда, что писал его он с любовью. Автор вдохновлялся авторитетными трудами великих тюркологов, использовал ценные редкие и надежные источники.

Заки эфенди делит историю тюрок на два периода: период независимости и период несамостоятельности. Первый период охватывает время от колыбели до падения Казанского ханства. Второй – последующее время. Сейчас вышла только первая часть произведения, посвященная первому периоду.

<…>

Я ставил целью тщательный разбор «Истории» Заки Валиди. Но не вышло; вынужден закончить только несколькими предложениями.

Это единственная книга, в которой дан общий взгляд и кратко изложена история тюрок и татар от рождения до наших дней. Несмотря на то, что и здесь немало места отведено ханам и дворцовым интригам, многое написано о вере тюрков, их нравственности, духовной жизни, литературе, культуре, образе жизни в разные времена.

Это сочинение не следует рассматривать как глубокое исследование (имеется в виду как оригинальный научный труд. – *М.И.*). Оно и не притязает на это. Единственная его цель – собрать воедино труды и материалы великих ученых о нашей истории, систематизировать их и представить татарскому читателю. Для достижения этой цели ученый не жалел ни времени, ни сил. Каждая страница книги свидетельствует о том, что ни один ученый, имеющий отношение к истории тюрок и татар, не был обделен вниманием. Наряду с тюркскими, арабскими, персидскими произведениями автор обращался и к сочинениям китайских ученых, английским исследователям. Большое место занимают и труды француза Леона Кахуна. Не забыты и большие энциклопедии, исторические журналы. Тщательно изучены и насчитывающие бесчисленное количество томов университетские издания русских ученых. Из всего этого и родилась «История тюрок и татар».

Сверх того, что это сочинение дает нашему народу исторические сведения, оно знакомит наших историков со множеством источников, редкими произведениями.

ИЗ ИСТОРИИ РУССКИХ, ТЮРКОВ И ТАТАР
(В связи с 300-летием династии Романовых)

<…>

Человек рождается, растет, мужает, живет, стареет.

Такие же периоды в своем развитии переживают и нации. Ни одна из наций не вечна. История знает множество примеров, когда от наций, некогда вершивших судьбы мира, впоследствии оставалось только имя. История тюрок, татар поражает своими стремительными поворотами судьбы.

В некогда превращенном Батыем в руины Киеве сегодня кипит культурная жизнь… А на месте Сарая, столицы, построенной великим (Батыем. – *М.И.*), не осталось и камня…

Эта стремительность перемен касается не только истории Киева и Сарая – это трагедия всех тюрок и татар.

В этом между тюрками и русскими есть огромная разница, как между землей и небом. Русские никогда не обладали мощью, способной перевернуть весь мир. Все свои дела они начинают медленно, тяжело, но от рождения (как нации. – *М.И.*) постоянно развиваются, крепнут...

История тюрок с самого начала состоит из сменяющих друг друга бурных потоков, грозных бурь, вулканических извержений.

Все самые страшные, исключительные события в истории человечества происходили от могущества тюрок и татар. Однако между этими событиями не было никакой причинно-следственной связи… Все они были обособлены, отрывочны, хаотичны, подобно морским волнам.

Подобно на мгновение сверкнувшей молнии, приводящей в испуг людей, все они были непродолжительными.

Может быть потому, что я живу здесь (в Киеве. – *М.И.*)[1], на ум мне приходят Киев, хан Батый, Сарай, от которого сейчас не осталось и камня; затем перед глазами встают столицы Каракорум, Булгар, и в душе непроизвольно рождается вопрос: «Всевышний, почему же время торжества татар и тюрок столь кратко?»

Это, в самом деле, не вмещается в разум. Такое могущество. Такое геройство…. И насколько короткие... Еще недавно османские тюрки грозили Европе[2]. Еще недавно войска Анатолии стояли у ворот Вены...[3]. Прошло немного времени, и вчерашние пастухи угрожают низвержением последнего тюркского престола[4].

Такое происходит не только у турок – мы видим это во всей нашей истории. Везде, где живут тюрки и татары, их могущество, сверкнув подобно молнии, тут же исчезает.

Есть еще несколько качеств, которые делают нас противоположностью русских. В нашей национальной жизни эти качества

порождают тяжелые последствия, тогда как в жизни русских они приводили, приводят и будут приводить к могуществу.

Наравне с тем, что сильная воля к жизни является, с одной стороны, весьма полезным и ценным приобретением, ее развитие до состояния, когда она ради самой себя готова пожертвовать национальной честью, стало бы одной из величайших трагедий для народного духа.

Это качество сыграло большую роль в том, что наше могущество было непродолжительным, наша история оказалась трагической. С этим мы сталкиваемся на каждом шагу нашей истории.

В русской истории русскость настолько священна, что русские никогда не пожертвуют ею ради чего бы то ни было. Это их естественная необходимость; это то, что никогда не сотрется в их памяти, ради чего они готовы претерпеть все страдания, принести ей все в жертву. История Москвы, Киева, события, связанные с Батыем, Наполеоном, Сигезмундом могут быть живыми свидетельствами этого[5]. История не знает случаев, когда русские, забыв о русской чести, перешли бы на сторону врага, подняли бы меч против русских.

Татары не такие. Их «самость», личные интересы всегда и везде оказывались сильнее чувства чести. Кому не известны татарские шахи, которые из-за пустых интриг переходили на сторону противника и поднимали меч на своих соплеменников? Кому не известно, что в русских войсках были сражавшиеся против татар сыны татарского народа? Кому не известны наши многочисленные беки и мурзы, наполнившие русский мир татарскими фамилиями?[6] Кто не помнит, как Гарай хан, чтобы услужить русским, разрушил Сарай?[7] Кто не помнит прежних деяний касимовских татар?[8] Кто не помнит деяний Шах-Али?[9]

Мы своими руками отправили дорогую нам Сююмбикэ заложницей в Москву. Но и ее самопожертвование не стало образцом для пробуждения у нас национальной чести. Воля к жизни подняла перед ней столь презренный вопрос, как выживание ради выживания – жить, непременно жить, пусть даже ценой отъезда в Москву.

Русские тысячу раз бы отдали свои жизни, чем поступить таким образом. Для тех, кто знает русский характер, невоз-

можно представить, чтобы русские отдали дорогую им царицу в плен басурманам...

Можно ли любимую царицу отдать басурманам?! Никогда! А мы отдали Сююмбике, она и сама показала, что именно предпочтет, имея право выбора между сохранением жизни и сбережением национальной чести.

Это свойственное нашей природе, психологии качество, когда чувство национального достоинства всякий раз оказывается слабее каких-нибудь своекорыстных интересов, является самым ужасным, самым вредным. В нашей истории эта особенность проявлялась с давних пор. В общем, у нас очень много перебежчиков.

Роль личности в истории всем известна, поэтому не считаю нужным углубляться здесь в этот вопрос. Однако в истории, где часто пересекались судьбы русских и тюрко-татар, есть особенности, которые заставляют нас еще раз обратиться к нему. Это одна из причин (а может, и основная причина), способствующая могуществу русских и сделавшая время могущества татар столь кратким. Своим нынешнем величием Россия, Русское государство обязаны, скорее, духу русского народа, силе его национального чувства, нежели отдельным личностям. Но вся наша история, особенно, периоды величия, свидетельствует о том, что изначальной силой в ней было индивидуальное начало. В нашей истории нет таких понятий, как народная сила, народный дух. Народ никогда не вершил свою историю. Во всех наших государственных изменениях основная роль принадлежала не народу, не народ был вершителем судеб, а личности.

Появляется Атилла... Народ приходит в волнение...Создается войско... Начинается новый период в истории человечества... Большие потрясения... Вот поднимается Чингиз, который из сырого материала создает единый народ и образует государство, великую империю... Вот Батый... Тамерлан... Мамай.

Если брать современность, то вот вам события в Турции, где Мидхат паша в одиночку создает конституцию...[10]. Однако из-за одного неверного шага вся сила попадает в руки одного злодея и конституция погибает вместе со своим отцом... После этого страна 30 лет стонет в оковах.

Если в татарском мире случится такое, то в течение тридцати дней в тридцати местах тридцать человек объявят себя ханом, и, тридцать раз объявив войну, посеют смерть и прольют кровь по всему миру. Наша истории отличается от других большим количеством великих личностей. Они, как только им предоставлялась возможность, устраивали в истории великие потрясения, перевороты, создавали большие государства.... Но все они прожили недолгую жизнь.

Огуз хан[11], Атилла, Чингиз, Бату, Тимур, Мамай, Мидхат... Судьба народа, кажется, предрешена такими силами... Каждый из них приходил в мир, обремененный новыми трудностями… Судьба народа, должно быть, из числа таких сил…

Смена нескольких ханов в течении одного дня в Золотой Орде, трижды возведение на престол в Казани нелюбимого народом Шах-Али.... Происходящая десять раз за год смена правительства в современной Турции...[12]. Это свидетельства того, что все происходящее в жизни тюрко-татар не проистекает из глубин народного духа, а, подобно пене на поверхности моря, приходит в волнение от случайного дуновения ветра.

В этом состоит наша главная трагедия... Сегодня мы обладаем силой, наводящей ужас на весь мир, распоряжаемся судьбами городов, а завтра – становимся свидетелями разрушения наших столиц (Каракорума, Сарая, Булгара), которые в скором времени исчезают, не оставив после себя и камня.

Тюрки и татары вершат свои дела не для того, чтобы добиться какого-то результата, а, может, для того, чтобы показать свою мощь. Мы стремимся к тому, чтобы все было так, как нам хочется. Если же это не так, говорим: «Пропадай все пропадом!». Если исторически сравнивать эгоизм татар и русских, то наш будет во стократ сильнее.

Если в нашей древней истории, подобной накатывающим одна за другой волнам сияли мощь и духовное совершенство наших вождей, каждый из которых был более могучим и блистательным, чем предыдущий, то в русской истории отчетливо, во весь рост просматривается устремление народного духа, его добровольное радение о русскости и христианстве.

У русских историю творили не великие личности. Конечно, будет далеким от истины утверждать, что все происходило исключительно по воле народа. Нет, не бывает истории без личностей. Однако есть большая разница между тем, когда определяющие исторические события силы живут в народной душе и приводят к появлению великих личностей, и тем, когда выходят глашатаи, собирают народ и приводят его в движение.

История тюрко-татар развивалась по второму пути, русских – по первому. Это проникло даже в сказки русских об основании у них государства.

В них русские выбирают царя между собой. Если бы у нас случилось такое, то непременно появился бы кто-то, который начал кровопролитную войну, завоевал бы престол, или же началась бы нескончаемая анархия.

Однажды русский народ устает от своих правителей. Престол пустеет. Необходим царь. Есть множество родовитых князей, чье происхождение восходит к роду Рюрика. Однако народ не ждет их милости, и поэтому начинает упрашивать Годунова, которому оказывает доверие[13]. Он отказывается (стать царем. – *М.И.*)… Только после бесчисленных уговоров народ добивается своего.

Однако тяжелый на подъем, неторопливый русский народ не может быстро принять идеи такой личности. Да, были те, кто пользовался его простотой и мягкостью. Но это было лишь временно: отрезвев, народ вновь начинал действовать во благо своей России, своей нации.

Вообще, русский истово предан своему национальному чувству.

Сила народа у них проявляется и после тяжелых испытаний… Зачем далеко ходить – достаточно вспомнить движение, развернувшееся в России во время прихода Наполеона, показавшее силу простого народа.

Если же обратить взор на являющуюся зеркалом национального духа и национального характера литературу, то ясно видно, насколько глубоко укоренены в ней понятия «народ», «сила народа». Признанное во всем мире богатство русской народной литературы, их (русских. – *М.И.*) передаваемые из уст в уста

песни и сказки, былины о народных богатырях являются свидетельством того, что этот простой народ в высочайшей степени чувствует свою причастность к русскому.

Художественная литература русских также от начала до конца пронизана русским духом, переживанием за русских и народностью…

В мире есть много литератур, которые по своей художественности и изящности намного опережают русскую литературу. Но по степени близости народу, взятой на себя миссии облегчать жизнь народа, быть светлым лучом в его тяжелой жизни русская литература стоит выше других литератур.

<…>

Каждый русский писатель в первую очередь чувствует себя сыном своего народа. Писательский труд он понимает как целительство в тяжелые периоды русской жизни… В своей литературе, искусстве русский в первую очередь остается русским, дух русского народа, его мощь и здесь оказываются превыше всего. Нам и во сне не снились занимающие важное место в русской литературе писатели-народники. Мы не видели и не слышали до этой поры у тюрок и татар ни одного писателя, который бы придавал значение народной силе, выражал бы веру и надежду в нее…

Самые выдающиеся деятели русского искусства, известные всему миру писатели и мыслители возвеличивали мужика в лаптях, видели в этом простом народе силу, более великую, чем просвещение и культура. Знаменитые суждения Достоевского о том, что все ценности сосредоточены в народе, его характере, должны стать для нас поучительными[14]. Оставим в стороне Глеба Успенского, последние произведения Горького и обратимся к словам Толстого. Он говорил о том, что всю свою жизнь верил в народ и нашел в душе простого народа, в вере и чувствах мужика истину, которую ему не смогли дать тысячелетняя наука и философы всего мира[15]. Не знаю, нужно ли после этого далее говорить о народности у русских, об их вере в народный дух и силе, которую им придает эта вера?..

Чего только не пережили русские… Кто только не разрывал ядрами и ружьями их грудь, кто только не оставил своим мечом

рану на их сердце... Его кромсал Сигизмунд... В него вонзил свой тяжелый штык Наполеон... Его ранил Бату.

Однако счастье этого народа состоит в том, что он уже при рождении обладал этим характером. Данный ему с самого рождения, он помог выжить в этом уготованном историей аду. Наконец, он (русский народ. – *М.И.*), вернув себе независимость, поднимается на вершину жизни, живет там, празднуя свое бывшее величие… Тюрки… Русские… Эти два народа беспрестанно пересекаются в истории.

КНИГА «ГАНИ БАЙ»
(Автор – Бурхан Шараф)

Как объясняют ученые-востоковеды, в бассейне Волги есть «нарождающаяся нация»[1]. Известно ее местоположение на карте России, известно ее влияние на притеснения российской действительности. В этом отношении она приобрела известность среди всех соседних, родственных, независимых и находящихся в зависимости государств…

У этой нации есть духовная жизнь, пусть в сути своей тоже «нарождающаяся». Наряду с экономическим и материальным развитием, она развивается интеллектуально и духовно: у нее есть своя школа, своя литература (пусть они и появились на свет всего лишь двадцать пять лет назад), свой театр (с его зарождения прошло всего 10 лет), формирующая общественное сознание периодическая печать.

Она (нация) выросла на родной земле. Она не хотела забывать о своем прошлом, насильно оформляться как «нация», растворяться среди цивилизованных наций, становиться одним из звеньев в их цепочке. У нее есть свое прошлое, своя история. Как и многие другие нации, оставившие след в истории, она пережила эпохи Древнего мира и средневековья, будучи наделенной собственными географическим положением, окружением, самосознанием.

Подобно тому, как Александр Великий свел народы Востока и Запада, понуждая их общаться, обмениваться культурой,

смешивать кровь, Атилла, Чингисхан и Батый, принадлежащие к этой нации, познакомили племена Востока с племенами Запада, дав им возможность общения и создания брачных союзов. Атилла, Батый, перейдя через реки Рейн, Дунай, приложив ладонь к глазам, подолгу всматривались в сторону юга и запада: пред их взором предстало, что они достигли окраинных морей Юга и Запада, и были они удовлетворены, что татары обрели свое место на земле и что увенчались успехом их завоевания.

Менялись времена. Пришло время, когда поселившиеся на западе и юге и окруженные другими племенами тюрко-татары слезли с коней, стали строить дома, пахать землю, основывать деревни, жениться, обучаться грамоте. Преклонив колени перед «абызом»[2], стали учиться, приняли единобожие...

Слезть с коня и преклониться перед «абызом»!..

Да!.. Это большая перемена в жизни народа, нации!..

Когда я думаю об этой перемене, у меня темнеет в глазах... волосы встают дыбом!..

Это уже другой вопрос: вопрос о способности татар жить на земле (здесь в значениях «заниматься земледелием», «вести оседлый образ жизни». – *М.И.*).

Подобно тому, как привыкшим держать в руках саблю татарам непросто начать выводить буквы, нерадостно будет им (привыкшим к вольготной и беспечной жизни в широких лугах, где они только и делали, что кормили лошадей, пили катык и лежали, потягиваясь), взяв в руки плуг, пахать землю.

Сейчас уже не стащишь соседа с коня, накинув на его шею аркан: чтобы соперничать с соседями, необходимо, напрягая свой ум, прикладывать большие усилия, терпеливо сносить многие тяготы …

Переход татар от кочевья к оседлости подобен тому, как если бы птицу, привыкшую, порхать с ветки на ветку, жить свободной жизнью, заперли в клетке.

Для татар это была первая ступень в цивилизованной жизни.

Выделяющийся своим старанием, религиозностью татарин, построивший в те времена небольшую мечеть для махалли, а рядом с ней – небольшую школу, был для этого времени

своим Гани-баем; учительствующий в этой школе абыз был Гаспринским этого времени…

Неизвестные нам гани-баи, гаспринские, жившие в ту пору, являлись героями нации. Во времена испытаний для татар они сослужили (нации) великую службу, перенеся многие тяготы, испытав всевозможные трудности…

«Видно, такова судьба!» – сказал татарин и принял происходящие изменения. Остановка прогресса и развития, ставшая бы следствием тенденции к отставанию, привела бы к застою в деятельности, что продолжалась с древних времен.

Мулла в мечети призывал к вере в единого Аллаха, к признанию истинности пророка. Абыз, держа в руке хворостину, давал своим чередом уроки: сначала обучал шахаде, затем – буквам, после – слогам, затем –чтению Корана…

Ему (абызу. – *М.И.*) нет дела до изменений, происходящих в мире (до поиска народами путей более быстрого и полезного для себя приобщения к цивилизации): он с хворостиной в рукае дает уроки, не интересуясь тем, что творится в мире, старается воспитать мусульман…

II

Наступление нового времени, прогресс и расширение (территориальное. – *М.И.*) наций, являющееся образцом для нас поступательное культурное развитие наших соседей (их нежелание топтаться на одном месте, преодоление ими очерченных рамок и движение вперед) привели к тому, что мы перешли ко второй эпохе.

Насколько трудной для нас была первая эпоха, настолько же сложной обещала быть и вторая. Она требовала новых героев, способных посеять новые зерна на ниве татарской жизни, очистив ее от разного мусора.

Это требование нашло свое разрешение.

Жужжание появившегося в Бахчисарае овода лишило сна тех, кто проживал в Поволжье…[3]. В этом жужжании можно было услышать слова: «Школа, школа, школа!». Для того, чтобы эти простые слова воплотились в жизнь один возлюбленный Аллахом человек собирал средства в Казалинске[4].

Эти двое слуг народа никак не могли встретиться, познакомиться, поговорить друг с другом. Время помогло и этому: эти два беззаветно преданных своему делу человека встретились в Самарканде[5]. Будучи оба «учеными» людьми, они решили создать школу, преподавание в которой велось бы по новому методу.

МАРКСИСТСКИЙ МЕТОД В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ОБЩЕСТВЕННОГО И ЛИТЕРАТУРНОГО ДВИЖЕНИЙ

<…>

Курсави[1] и Марджани, Каюм Насыри, Акмулла, Акъегетзаде стали первым шагом во втором периоде в истории литературно-интеллектуального движения у татар, шагом на пути разрушения Старого Востока и начала обновления, европеизации. Подобно тому, как из зерна появляется росток, из ростка – листья, подобно тому, как маленькие родники превращаются в большие реки, это движение во вторую эпоху не остановилось в одной точке – оно с каждой ступенью поднималось все выше и выше, росло, ширилось в одном направлении – сближения с европейской культурой, наукой.

Начатое Курсави и Марджани движение религиозного реформаторства, приложив немало труда, продолжили Риза Фахреддинов, Габдрашит Ибрагимов, Гатаулла Баязитов, Габдулла и Губайдулла Буби, Муса Бигиев, Зия Камали.

Риза Фахреддинов, Хади Атласов, имам Халиди, Заки Валиди, Газиз Губайдуллин, Габдельбари Баттал развивали национальную историю, основы которой были заложены Марджани, обогатили ее новыми материалами, методами, но сохранили при этом дух и направление, указанные Марджани.

Начатое Каюмом Насыри подхватили многие ученые; его работу над словарями продолжил покойный Султан Рахманкулый[2], над календарями – Шараф Шагидуллин[3].

Хади Максуди, Г. Ибрагимов, Шакирзян Тахири, Гимад Нугайбек, Курбангалиев, учитель Сайфи, Г. Сагди, Г. Шараф,

Дж. Валиди, Нигмат Хакимов, Г. Алпаров своими новыми трудами развили и расширили исследования в области языка, орфографии, морфологии, синтаксиса, стилистики, заложенные Каюмом Насыри в «Әнмүзәҗ» («Образец»)[4].

Наследником Насыри в области собирания народной литературы стал Ходжа Бадиги[5].

Протоптанные Акмуллой, Акъегетзаде тропинки в области литературы постепенно превращаются в большие дороги, по которым караванами выстроились новые свежие силы:

1) в прозе – «Асьма», «Салима» Р. Фахреддина, «Магишат» Садри Максуди, Фатих Карими, драматург Галиаскар Камал, автор произведения «Тутам» Г. Чыгтай, Г. Исхаки, Закир Хади, Ярулла Вали, Галимджан Ибрагимов, Фатих Амирхан, Г. Газиз, Г. Рахим, Г. Рафик, Ш. Камал[6];

2) в поэзии: Гафури, Тукай, Дардменд, Укмаси, Башири, Думави, Сагит Рамиев, Сунчелей[7].

Вот эти две группы тружеников работали на этом поприще, превратив родник, начатый Акмуллой и Акъегетзаде, в полноводную реку.

IX

Революция 1905 года усиливает это движение, сметает препятствия, возникающие на его пути. Тем самым вторая эпоха, завершив свою первую стадию, приобретает большую мощь.

Эта революционная эпоха добавляет еще одну ветвь в движение татар – появляется политическая деятельность. Выборы в Думу приводят к рождению у нас нового типа деятелей. Во главе этой группы мурзы, помещики, адвокаты Алкины, Ахтямовы, Сайдашевы, Тефкелевы, Бигловы, Акчурины[8], чуть позднее здесь появляется студент Максудов.

Это политическое движение очень быстро набирает силу: они образуют партию «Мусульман иттифакы» («Союз мусульман»). Многие религиозные реформаторы, учителя, редакторы, писатели, поэты вступают в эту партию, помогают ей материально, доводят ее политическую программу до народа. После поражения революции платформу этой партии берут за основу мусульманские фракции, бюро в III и IV Думах.

<…>

В эту вторую эпоху рождается периодическая печать. Появляется на свет татарский театр, реформируются школы и медресе. Были волнения среди шакирдов. С 1885 года началось мощное джадидистское движение. Было противостояние между джадидистами и кадимистами. Начиная с реформы школы, все достижения второй эпохи воспринимались народом как проявления джадидизма, а все ее деятели были известны под именем «джадиды». Если говорить о классовой основе, материальной опоре второй эпохи, то что мы там видим?

Материальную опору во вторую эпоху составляли благотворительность, щедрость состоятельных татарских предпринимателей и баев средней руки. Вдаваться в подробности не стоит.

Если вы читали «Ахмет бая» Ризы кадия, «Гани бая» Бурхана Шарафа, «Вали Яушева» Баттала[9], если вы немного осведомлены о первых татарских благотворительных обществах, об истории медресе «Галия», «Мухаммадия», «Буби», «Хусаиния», помните о том, на чьи деньги были открыты газеты «Вакыт», «Ил», «Сүз», «Кояш», «Тормыш», «Алтай», «Курултай», журнал «Шура», на чьи средства содержались «Иттифак», «Фракция», «Бюро», «Милли Шуро» («Всероссийский Центральный Мусульманский Совет»), «Харби Шуро» («Всероссийский Мусульманский Военный Совет»), «Милли Идара» («Национальное управление тюрко-татар мусульман Внутренней России и Сибири»), бесчисленное количество новометодных школ, то вам станет все ясно само собой.

Вы увидите, что все общественное движение во вторую эпоху (вся литературная, интеллектуальная, политическая, общественная деятельность) осуществлялась на средства татарской буржуазии.

<…>

Третья эпоха принесла с собой новые институты, организации, соответствующие ее классовому духу. В период Февральской революции были организованы многочисленные комитеты, партийные организации, клубы татарских рабочих, профсоюзы. После Октября – мусульманские комитеты, отделы, военные управления, бюро, военно-политические курсы. Сейчас уже во многих местах – автономные республики и пр.

Те, кто не в состоянии смотреть на этот вопрос с точки зрения марксизма, скажут: ведь это все родилось не у самих татар, это все занесено чужеземными ветрами. Но если немного вглядеться в мировую историю, то станет ясно, что это устаревшая мысль.

Люди давным-давно перестали жить изолированно друг от друга. Последние 3–4 тысячелетия народы, общества, нации живут во взаимосвязях друг с другом. Религиозные, литературные, интеллектуальные течения не замыкаются в своих пределах, оказывают влияние на другие (нации, народы – *М.И.*). Об этом ясно свидетельствуют и зародившийся у арабов ислам, и католическое христианство, и европейский капитал, и революции.

Если мы с этой точки зрения посмотрим на нашу историю, то увидим, что никакая эпоха не может быть укоренена только в собственной истории, она связана с интернациональными процессами.

1. В начальную эпоху на нас оказывал религиозное, интеллектуальное, литературное влияние Восток.

2. Во вторую эпоху мы испытывали прямое влияние буржуазной культуры Европы.

3. Сейчас, ни от кого не тая, мы можем сказать, что в нынешнюю, третью эпоху в своем общественном, научном, интеллектуальном, литературном развитии татары многому учатся у европейского пролетариата. Подобно тому, как татарские буржуа плетутся за белочехами, Колчаком, беднота татар и башкир в деле сохранения своей экономической свободы опирается на помощь русского пролетариата и пролетариев других народов.

Такое отношение естественно для всех наций, всех классов.

<…>

КАКИМ ПУТЕМ ПОЙДЕТ ТАТАРСКАЯ КУЛЬТУРА?

<…>

Вопрос ставится так:

– Как сложится судьба отдельных национальных культур в интернациональном пролетарском движении, пролетарской

революции и социализме? Утратят ли они свой национальный облик? Или же будут служить интернациональным целям?

– Каким будет будущее татарской национальной культуры? Не угаснет ли она в то время, как другие будут переживать свой подъем? Не должны ли татары забыть ее и начать искать способы слияния с другими, более развитыми культурами? Или же выбрать иную тактику: подчиниться слепой силе судьбы?

<…>

Всем известен тип татарских мурз в старые царские времена: это были чиновники Русского государства. Они (мурзы. – *М.И.*) искренне служили ему. Вместе с русскими дворянами, воспитываясь в одних и тех же условиях, вращаясь в кругу русской культуры, они стояли особняком от татарского народа. Вся их бытовая жизнь была связана с русской культурой, русским языком. Вот это бытие породило в этом слое татарского общества сознание, согласно которому татарская культура (как самостоятельная. – *М.И.*) отсутствует (если же она и есть, то не представляет собой никакой ценности, и, значит, бессмысленно прикладывать усилия для ее развития). Они не знали татарского языка, не испытывали в нем нужды, татарская школа, литература, история, жизнь были для них чуждыми.

К части наших татарских советских служащих и чиновников из-за того, что они вращались в русском обществе, среди русских интеллигентов, внутри русской культуры, пристала эта старая болезнь мурз. Говоря иначе, у нас сейчас появился новый тип мурз.

Они говорят: язык татар, их литература беднее, чем у русских; татарская культура стоит ниже русской, татарская жизнь отстала от русской. Посвятить себя им (татарскому языку, литературе и пр. – *М.И.*) означает для них остановить ход их исторического развития. «Татарская культура все равно не сможет подняться и развиваться, она исчезнет в волнах русской культуры, будет поглощена ими», – говорят они. Одни из них говорят это открыто, другие, хотя и не говорят прямо, всеми своими деяниями следуют по этому пути. Отдельные молодые люди из числа татар, старательно говорящие о том, что на курсах, в школах не следует придавать значения татарскому языку, что уроки

татарского являются унылой повинностью, подобны преподаваемому в старые времена закону божьему, представляют собой один из примеров такого отношения к татарскому языку, татарской культуре. Сейчас у нас эти мурзы начинают образовывать отдельную прослойку: они не читают татарскую литературу, татарскую прессу, не умеют писать по-татарски и не считают это для себя недостатком. Об этом своем невежестве они говорят с некоторым внутренним «культурным» самодовольством. Своих детей они, естественно, отдают в русские школы, детские сады, русские курсы. Из-за того, что в старые времена татарские школы были плохими, даже поборники религии, националисты отдавали своих детей в русские школы, но и они, на худой конец, приглашали на дом учителей, которые обучали их детей татарскому языку. Наши нынешние «мурзы» не делают и этого. Если им необходимо написать статью в татарскую газету, то они заставляют писать ее по-русски. Если бы все это было по недоумию, из-за неподготовленности, то легко поддавалось бы исправлению. Однако собрание, состоявшееся 25 января, показало, что это не простая болезнь, а, может, отдельное течение[1]. То есть то, что мы видим в практической жизни мурз, стало искать теоретическое обоснование.

<…>

Сейчас никто не ставит под сомнение преподавание на родном языке в школах первой ступени. Выступавшие на съезде в Москве в 1924 году с предложением преподавания на русском языке ссылались на опыт Донбасса[2]. В прошедшие с тех пор 3–4 года ни на Донбассе, ни на Урале, ни в Сибири, ни в других местах, где татарские рабочие составляют большинство, не раздавались голоса в пользу того, чтобы забросить свой родной язык.

И в вопросе о ликвидации безграмотности среди взрослого населения тоже было небольшое недопонимание. В некоторых местах, особенно там, где русские рабочие составляли большинство, отдельные товарищи намеревались организовать это дело только на русском языке. Сейчас и это улеглось.

В 1913–1914 гг., особенно в период Первой мировой войны, в России особенно активизировались русские националисты.

Это затронуло и часть социал-демократов. Как раз в это время Владимир Ильич Ленин написал статью под названием «О национальной гордости великороссов». Там были такие слова:

«Чуждо ли нам, великорусским сознательным пролетариям, чувство национальной гордости? Конечно, нет! Мы любим свой язык и свою родину, мы больше всего работаем над тем, чтобы ее трудящиеся массы (т. е. 9 / 10 ее населения) поднять до сознательной жизни демократов и социалистов»[3].

<…>

Мы строим пролетарскую культуру. В этом нет никакого сомнения. Однако социалистическая по своему содержанию пролетарская культура по своей форме будет различаться у разных народов: социалистическая по содержанию, национальная по форме – такой будет общечеловеческая культура, к которой движется социализм. Пролетарская культура не уничтожает национальную, но дает ей содержание. И, наоборот, национальная культура не уничтожает пролетарскую, но дает ей форму.

<…>

Думаю, что нет надобности долго рассуждать по поводу этой формулы. Смысл ее понятен. Ясно, что имеется в виду под словами «национальная по форме»: народы существенно отличаются друг от друга по языку, обычаям и традициям, историческим судьбам. Например, школа, искусство, образование, литература – все они будут на своем для нации языке. Все они будут развиваться на родном языке, рождаться в зависимости от ее (нации. – *М.И.*) вкуса, потребностей. С этой точки зрения культуры узбеков, русских, казахов, армян, татар, грузин, башкир, украинцев, азербайджанцев, тюрок будут очень сильно отличаться друг от друга. С точки зрения внешних форм культура каждого народа будет иметь национальные основы, связь с родным языком, особенностями национальной жизни. Однако по своей внутренней идеологии, основополагающим принципам, поставленным целям эти существующие на разных языках, разные по форме, многообразные национальные литературы едины. Движение к коммунизму через пролетарскую революцию, условиями для которой являются объединение под знаменем интернационализма; общая (несмотря на различия языков)

борьба в составе рабоче-крестьянского коллектива; открытие фронта против своего (национального. – *М.И.*) и всемирного капитализма и работа по строительству социализма (для чего необходимо, создав материалистические основания для культур, науки, искусства, воспитывать поколения в духе будущих общечеловеческих целей, руководствоваться общими интересами, связанными с идеей светлого будущего для трудового народа) – вот что будет фундаментом для отдельных культур, объединяющим их содержанием.

<…>

Пойдут ли татары в этом идущем к социализму караване национальных культур отдельным отрядом, или же в интересах татарского народа лучше присоединиться к кому-нибудь? Если присоединяться, то к кому? К чувашам, французам, башкирам, русским или узбекам? Это сложный вопрос, требующий глубоких раздумий и осторожности в ответе.

<…>

Французская культура большая, богатая, высокоразвитая. Но мы совсем оторваны от нее в экономическом и политическом отношениях. Чуваши, башкиры – близкие нам соседи, родственные народы, которые и в повседневной жизни тесно связаны с нами. Но, скажут, что уровень их культурного и экономико-политического развития ниже, чем у татар.

У русских очень богатый язык, а литературный и научный языки разработаны в совершенстве. Русская литература считается одной из самых передовых в мире. Русская культура, в сравнении с нашей, стоит намного выше. В последнее десятилетие в русскую литературу, науку, русскую культуру были привнесены новые ценности за счет пролетарского элемента. Эта высокая культура не только близка нам, она окружает нас со всех сторон, подобно морю, которое окружает остров, находящийся в нем. Если смотреть с исторической точки зрения, мы тысячелетиями соседствовали с этой культурой, а в последние 3–4 столетия мы целиком окружены ею. Эта культура во многих отношениях была для нас наставницей. Наше обновление, наша литература, наша наука, наше революционное движение – все они развивались под влиянием и руководством русской культуры.

И в экономическом, политическом отношении мы тесно связаны к ней. Сейчас во всех сторонах нашей жизни эти элементы высокой русской культуры беспрерывно увеличиваются. А раз так?... Раз так, разве не очевидно, что для татарина будет целесообразнее сжечь свой старый малахай и надеть этот новый?

Численность татар невелика. Живут они дисперсно. Культура несравнимо ниже, чем у русских! Татарская литература, татарский театр, татарская школа, искусство, печать – все они в сопоставлении с русскими незаметны.

<…>

Однако здесь нельзя забывать следующее.

Говоря о национальной культуре, ошибочным будет, надев каляпуш, причитать о том, что мы триста лет жили под гнетом. Нет сомнения: первоначальными элементами национальной культуры являются ценности, сформировавшиеся в собственной жизни народа, в его языке, в связи с собственными потребностями. Но было бы вредным идеализмом ограничивать национальную литературу только этим.

Ни один народ в мире не может жить без обмена с другими. Но не только обмен товарами, но и технический, научный обмен, обмен достижениями искусства, ремесла, обмен опытом, методами играют в культурной жизни первостепенную роль.

<…>

Выше, приведя слова Покровского, мы убедились, что язык – самое главное орудие национальной культуры[4]. До революции татарский язык был отовсюду изгнан, не имел никаких прав. Благодаря установившейся диктатуре пролетариата он не только освободился от прежнего рабского положения, но и стал официальным государственным языком. Однако только официального статуса было недостаточно. Необходимо в реальности сделать из него настоящую силу. По этому поводу поначалу было много сомнений. Те, кто не верил, говорили, что на практике это ограничится вывесками (на татарском языке. – *М.И.*). Первым шагом в этом направлении был принятый с опасениями 25 июня 1921 года декрет[5]. Многие думали, что он останется только на бумаге. Но революция продемонстрировала, что она не любит шутить своими принципами. В 1925 году (несмотря

на пережитый страшный голод[6]), когда республике исполнилось пять лет, мы увидели следующее положение дел:

В деревенских советах дело с использованием татарского языка в канцеляриях обстоит так:

1922	1923	1924	1925
20%	50%	80%	85%

Численность татар в аппаратах волостных исполкомов:

1921	1922	1924	1925
30,4%	40,4%	51,4%	52%

Цифры татаризации становятся меньше в вышестоящих органах государственной власти, они и сейчас неудовлетворительны в центральных наркоматах республики. Однако ясно одно: несмотря на большие препятствия, пролетарская революция безостановочно идет вперед в реализации своей программы. Одна из граней национальной культуры – татаризация административного аппарата – безостановочно возрастает.

Выше мы упомянули одно событие: в феврале 1924 года на съезде работников образования в Москве группа товарищей выдвинула предложение о возможности вести занятия в начальных татарских школах в рабочих областях не на родном, а на русском языке. Решительно выступив против этого, мы смогли разрушить этот принцип. С их стороны это была попытка борьбы за замену прочно утвердившегося в республике татарского языка. Но эта попытка не удалась. С тех пор ни разу не было слышно, чтобы кто-то, где-то выступал против обучения в татарских школах на родном языке.

<…>

В этом вопросе еще есть много недостатков. Еще далеко до идеала, но неоспорим факт: благодаря революции национальная культура наполняет среднюю школу своими элементами, с каждым днем расширяется, растет.

<…>

На наших глазах в двух высших учебных заведениях Казани (ВПИ и ТКУ) началось преподавание татарского языка, татарской литературы[7]. Это только первый шаг. Но уже и

в старом, 125-летнем университете идет подготовка к преподаванию татарского языка. В скором будущем мы станем свидетелями и этого.

Выше мы видели, что главным орудием культуры является язык. Татарский язык пережил много трудностей, бед в деле самосохранения. Не буду останавливаться на взглядах мурз и мулл в старые времена; не буду возвращаться к миссионерам, которые с ненавистью смотрели на этот язык и искали способы как его уничтожить. Не хочу обсуждать и то, какие притеснения пережил татарский язык со стороны царского правительства из-за проводимой им политики русификации.

Все это было препятствием для татарского языка. Во-первых, не давали ему распространяться, во-вторых, не создавали возможностей для его роста. Выше мы видели, что после Октябрьской революции татарский язык официально стал государственным. Изучили и вопрос его практического применения. Если мы приступим к вопросу о разработке языка (здесь имеется в виду научное изучение вопросов татарского языка: алфавита, орфографии, морфологии, синтаксиса и пр. – *М.И.*), то она у нас начинается с Насыри. Однако после революции мы движемся в этом направлении большими шагами, главное оружие татарской культуры идет по пути совершенствования.

Однако и момент русификации показал себя. Но татарский литературный актив противопоставил ему свои правильные принципы и отстоял в этом вопросе правильное направление. Теоретическое противостояние на этом пути проявилось в том же 1924 году на прошедшем в Москве съезде татаро-башкирских работников народного образования[8]. На нем был поднят вопрос литературного языка и терминологии. Столкнулись три течения. Одни ратовали за сохранение арабоязычной терминологии, другие предлагали полностью избавиться от арабских терминов и вместо этого широко распахнуть ворота для русских слов. Большинство не приняло ни одну из этих позиций. Обозначенная первоначально на этом съезде, после этого на совещании в Казани 16 сентября 1924 года в Казани позднее (6 ноября 1925 года) она нашла отражение в методических тезисах, изданных Академцентром. Здесь ясно видно какие принципы

были выдвинуты на первый план в вопросе национальной культуры (какой путь в области терминологии стоит выбрать: арабизацию, русификацию или татаризацию). Основными моментами в этих тезисах являются следующие:

1) основной материал для татарского литературного языка должен браться из нашего родного языка: при наличии в нем татарских слов (для обозначения каких-либо предметов, явлений, понятий и пр. – *М.И.*) не следует заимствовать их из других языко;

2) надо очистить татарский язык от арабских и русских слов (использовать их можно только в определенных условиях и с определенными ограничениями, указанными в пособий);

3) если не найдется татарского слова, то в нашей печати подобает использовать интернациональные слова и термины, но они должны быть адаптированы к строению татарского языка.

Как видите, за первооснову здесь принимаются элементы нашего родного языка. Далее следуют интернациональные слова (революция, трактор, интернационал, пролетариат, математика и др.). И здесь татарский язык показывает, что он не идет по пути русификации, но не хочет развиваться и по старому пути арабизации. Тенденция к русификации была полностью повержена. На основе татаризации сейчас у нас разработаны своя азбука, орфография, татарские грамматики, теория и история литературы. Сейчас идет работа над полным словарем татарского языка.

Сейчас на этой основе разрабатываются термины, распространяются для народа научные, политические произведения. За недолгое время татарский язык заметно обогатился. Изданные за последние 3–4 года книги на татарском языке, учебники, научные сочинения по своему содержанию намного опережают написанные ранее. Сейчас мы вдобавок к неизвестным ранее политическим произведениям напечатали много научных книг, которые могут использоваться как школьные учебники. Вышедшие книги по биологии, физике, химии, математике, геометрии, гигиене, истории России, истории революции, татарской литературе, ботанике, зоологии и др свидетельствуют о прогрессе татарской культуры и в этом направлении.

«РАШИДЫ, БАЯЗИДЫ, РИЗА, МИРЗА ИБРАГИМ, ГАБАШИ, В ТОЙ ЖЕ МЕРЕ ДРАГОЦЕННЫЕ БУБИ – ВОТ ТЕ, КТО ВО МНОЖЕСТВЕ СВОЕМ СТАЛИ ЗАЧИНАТЕЛЯМИ ПРОБУЖДЕНИЯ»

(ЦВЕТ НАЦИИ)

ВЕЛИКИЙ РЕВОЛЮЦИОНЕР ВОСТОКА МУЛЛАНУР ВАХИТОВ

<…>

Еще не остыла земля на могиле товарища Мулланура, как поднялся шум о том, был ли он коммунистом-большевиком, или интернационалистом, или панисламистом. Не стеснялись распространять гнусную ложь о нем: якобы он не был убит, а бежал вместе с чехами.

Этот шум не стих и по сей день. Обосновавшиеся в темных углах татаро-башкирской жизни отдельные жалкие людишки нет-нет да и выходят пугливо на свет и, подобно шипящим в грязном болоте змеям, источают ядовитые мысли.

Однако у нас, хорошо знающих Мулланура революционеров, все это вызывает смех, представляется бессмысленным, мелочным, грязным.

<…>

Был ли Мулланур Вахитов официально коммунистом (т.е. членом партии. – *М.И.*), или нет? Понимал ли он интернационализм как идеалисты, не принимавшие во внимание особенности живущих в разных местах и говорящих на разных языках народов, но в реальности оставлявшие все под влиянием русской (культуры), удерживавшие развитие сознания и прав других (нерусских) народов? Или был, как говорят, панисламистом, по-своему понимавшим течение жизни, истории,

осознававшим необходимость мусульманскому пролетариату определять особый путь развития в достижении свободы? Эти вопросы имеют второстепенное, третьестепенное значение.

<…>

Если подходить к вопросу с этой стороны, то необходимо напрочь забыть вопрос о том, носил ли он в своем кармане партбилет. Был ли он исключительно интернационалистом или социалистом-панисламистом, учитывающим исторические, географические особенности народов и полагающим, что путь к социализму у мусульман должен быть несколько иным? Этот вопрос мы должны рассматривать как чисто научный, как вопрос о тактике.

<…>

На практике этот вопрос во всей его полноте не ставился. Идеи, подходы, проекты, связанные с вопросом о национальности, родились в эпоху капитализма, и лишь в какой-то степени они были связаны с чаяниями о национальной независимости.

Великий Октябрь поднял этот вопрос во всем его трагизме.

Мы и раньше много думали о нем. Наше сознание, наши идеалы подталкивали нас идти вместе с пролетариатом других наций. К этому же призывают и русские товарищи. Если мы будем идти вместе, то наш пролетариат, крестьянство, в силу своей ошибочной исторически сформировавшейся инерции, кинется в объятия «национальной» буржуазии. До Октябрьской революции в Уфе, на Урале мы сталкивались с горькими последствиями этого. Как показывает опыт, будучи поначалу едиными, мы были вынуждены организовывать собственные партийные организации, формировать свои выборные списки[1].

Я думаю, что во всех уголках России социалисты всех национальностей пережили эту трагедию. Это действительно трагедия. В ее основе – вопрос о присоединении к классовой борьбе пролетариата угнетенных народов движения за национальную свободу.

Этот вопрос относится к области тактики.

Тактика – временное дело. Мы верим, что в будущем она изменится и вне зависимости от того, о пролетариях какой нации идет речь, они смогут объединиться для общего дела.

* * *

Однако вопрос этим не исчерпывается.

Социализм не упадет на нас с неба в готовом виде.

Он рождается на земле. История, настоящие и прошлые культуры будут оказывать на него сильное влияние. Это ставит перед теми, кто смотрит в будущее, большие вопросы.

Один из них: какой будет культура, построенная на основе социализма. Будет ли она основываться на достоянии современной европейской культуры? Или угасшие культуры обогатят ее своими достижениями?

<…>

В понимании этих двух вопросов Вахитов расходился с теми социалистами, которые не принимали во внимание особенностей своего народа.

Он понимал революцию как общественную; не просто понимал, но и своим словом, поступками стремился направить рабочих, крестьян по этому пути. Приняв за идеал дружбу народов, их братское единение, он считал нужным в нынешнюю эпоху наличие у мусульманского пролетариата собственных организаций.

<…>

В вопросе об особенностях нашего народа Вахитов основополагающим фактором считал явления, порожденные исламом. Даже если они имели другие основания, он связывал их с исламом. Он считал, что всех живущих на земле мусульман связывает одна религия, вследствие чего применительно ко всем мусульманским народам полезно придерживаться одной тактики. Поэтому его мысль охватывает мусульман всего мира: в своих выступлениях, трудах, деяниях он причислял арабских, индийских, египетских, тюркских мусульман к единой общности, старался объединить их под Красным знаменем. Наша организация (татаро-башкирские социал-революционеры) придерживалась позиции, согласно которой необходимо учитывать интересы отдельных народов, их особенности, основы которых мы видели не в религии, а в нации. Говоря иначе, свою тактику мы выстраивали исходя из того, идет ли речь о татарах, башкирах, сартах, казахах. Товарищ Вахитов же думал о тактике, направленной на

объединение всей мусульманской бедноты, которая своим путем пойдет к интернационалу, социализму.

<…>

Однако «панисламизм» Вахитова не сводился только к тактике, основывающейся на представлении об общих особенностях, свойственных всем мусульманским рабочим и крестьянам. Как я говорил выше, он верил, что на строительство общечеловеческой культуры на основе социализма большое влияние будет оказывать древняя арабская культура. Он был из числа влюбленных в древнюю исламскую культуру, простиравшуюся от золотых песков Аравии до священной реки Ганг. В его представлении это была величественная, красивая, преисполненная глубокой мудрости культура, полное исчезновение которой не укладывалось в его голове. Он верил, что в будущем она озарит своими лучами, мудростью, красотой весь человеческий мир.

III

Мулланур Вахитов запечатлелся в моей памяти как блеснувшая среди облаков молния.

Во время революционного движения 1905 года его имя было неизвестно среди нашего народа. Потому что в это время он учился в школе. После затишья революционных волн, в период столыпинской реакции, считавшие себя в пятом-шестом годах крайне левыми и красными «тангисты» и «уральцы», изменив Красному знамени, продались буржуазии[2]. Вчерашние социал-революционеры Гаяз Исхаков, Фуад Туктаров, Шакир Мухамедъяров, Сагит Рамиев, социал-демократы Гумер Терегулов, Ибнеамин Ахтямов отказались от социализма, повернулись спиной к рабочим и крестьянам, запели песню богачей <…>

В итоге среди нас прекратилась организованная работа на пути к социализму.

Не свернувшим с пути социализма революционерам оставался только один выход: присоединиться к русским организациям и вести совместную подпольную работу. Для преданного всем сердцем, всей душой идее социализма революционера Вахитова это было единственной возможностью деятельности. Имя оказавшегося в подполье Вахитова не могло стать общеизвестным.

Впервые я повстречался с ним на II Всероссийском съезде мусульман в Казани[3]. На съезде шла большая борьба с татарской буржуазией и ее приспешниками. У нас была своя большая фракция, в программе которой были социализация земли, федерация и создание территориальной автономии (республики на территории Урало-Поволжья). Преданный идеям социал-демократии Мулланур, в тот момент не поддержал нас ни в одном из этих трех вопросов. Несмотря на то, что все левое крыло съезда – рабочие, крестьяне, солдаты – поддержало нас, он был против. Здесь его сбила с толку общепартийная программа, которая была против социализации земли, федерации и территориальной автономии (отдельных национальных республик).

Вторая встреча с Муллануром произошла в Петербурге в знаменитом Смольном институте. Не буду здесь вдаваться в воспоминания. Остановлюсь только на одном эпизоде, объясняющем характер Мулланура.

<…>

После разгона Учредительного собрания состоялось совещание мусульманских депутатов. Первый вопрос: «Что теперь делать?». Я повторял одну мысль: «Нужно выйти из Учредилки, вступить в Центральный исполнительный комитет Совета (рабочих и солдатских депутатов. – *М.И.*), после этого принять участие в намеченном на эти дни III Всероссийском съезде Советов»[4]. В эти же дни состоялся разговор со Сталиным и Пестковским об организации Центрального мусульманского комиссариата[5], было получено их одобрение, в том числе, и в вопросе о закрытие газеты «Ярлы халык» («Беднота») и начале издания большой, серьезной газеты[6]. Это я официально объяснил мусульманской фракции. Я предложил от имени мусульманской фракции выйти с предложением об организации Мусульманского комиссариата. По этому поводу в течение трех дней шли ругань и борьба.

Как только стало известно, что мусульманская фракция не согласится на это, я отправился к Сталину в Смольный институт с предложением отложить создание комиссариата до приезда Мулланура и Шарифа Маннатова. Стоило мне войти в Смольный, как я повстречал там Шарифа и Мулланура.

<…>

Мулланур Вахитов отстаивал название «Всероссийский комиссариат по делам мусульман». Башкирский представитель говорил, что если в название не войдет слово «башкирский», он уедет. На крайний случай он был согласен на название «Татаро-башкирский» (комиссариат. – *М.И.*).

Товарищ Вахитов говорил, что если пройдет это название, то он отказывается работать. Видя, что так можно загубить все дело, я предложил компромисс: так как мы избирались из Урало-Поволжья (живущие там люди нас знают, доверяют нам), то называться «Всероссийским» мы не имеем права, и я предложил название «Комиссариат по делам мусульман внутренней России и Сибири». С этим они оба согласились.

Естественно, мы выбрали председателем Мулланура. По этому поводу у нас не было разногласий. Для меня здесь важный момент состоит в том, что предложив свой вариант и видя, что с ним не согласны, он был готов все бросить.

IV

Наш мир переполнен хамелеонами, жалкими людьми, которые держат нос по ветру. Видеть обладающих твердой верой, старающихся идти своим путем, несмотря ни на какие препятствия, отдающих все силы борьбе за свои идеалы людей, каким был Мулланур Вахитов – доставляет удовольствие для души, вселяет в нее надежду.

Я был свидетелем только полутора лет жизни Мулланура. Вместе мы провели не более четырех-пяти месяцев. Но за это малое время я успел узнать его характер, понять его сущность.

Мулланур в первую очередь был революционером. Революционером, который жил идеалом разрушения старой жизни, на месте которой должна быть построена новая. Он, без сомнения, был талантливым организатором. Сначала в Комитете мусульманских социалистов, затем в Мусульманском комиссариате. В Татаро-башкирской республике он в полной мере проявил этот свой талант, который не замечал только слепой. Стоит ли говорить о том, что он был пламенным оратором, умевшим говорить поэтично и с глубоким смыслом?!

У пролетарских деятелей есть одна трагедия: будучи выходцами из простого народа, вынужденные с младых лет работать, чтобы прокормить себя, они остаются без образования.

И здесь Муллануур Вахитов занимал особое положение.

Мне приходилось встречаться почти со всеми мусульманскими деятелями, общаться с ними. Но никто из них не мог сравниться с Муллануром Вахитовым по познаниям в области экономики, обществознания.

<…>

Социальная революция была для него не только политической, экономической борьбой, но и борьбой за научные, литературные, культурные ценности. Вместе с этим, Муллануур чувствовал пульс жизни, у него была особенность быстро схватывать (ситуацию), умение посвятить всю себя (идее) и скоро включаться борьбу. Когда он ехал в Петербург, без сомнения, у него не было мысли о создании комиссариата. Сначала он не придавал этому особого значения. Поняв после нашего разговора суть вопроса, он загорелся этой идеей, начал предпринимать все усилия для ее воплощения.

Также и в вопросе о Татаро-Башкирской республике.

Среди мусульман России достаточно давно шла борьба относительно федерации и территориальной автономии. Наш пролетариат тоже хотел этого. Вахитов стоял несколько в стороне от этой борьбы, относился к ней с некоторым недоверием. И в Петербурге не было ощущения, что он придает этой идее какое-то значение. В Казани произошли известные мартовские события[7]. Объявив Забулачную республику, стали одурачивать народ. После того как мы вместе с правительством переехали в Москву (из Петербурга – *М.И.*), эти известия участились.

В комиссариате мы вновь подняли вопрос, который давно волновал нас (о создании Татаро-Башкирской республики. – *М.И.*). Исходя из имеющихся у нас материалов, мы начертили линию. Вахитов, казалось, не возражал. Однако он не придавал этому большого значения, смотрел на это с некоторым недоверием. Со временем, в результате размышлений, обсуждений, он вник в этот вопрос, был прощен Сталиным. Не прошло и нескольких дней, как Муллануур Вахитов со всей свойственной его

характеру пламенностью стал сторонником этой республики, борцом, отдающим ради нее все свои силы.

Однако ничто, что противоречило бы интересам пролетариата, основам социализма, кто бы о них как бы ни говорил, не могло его воспламенить.

В качестве фундамента для всех своих дел и мыслей он выбрал основы социализма. Его душа, сердце настолько были подчинены им, что он не мог ни думать, ни поступать иначе. На все происходящие в мире события, все научные, философские проблемы, все организации он смотрел исключительно с этой точки зрения.

То, что до февральской революции товарищ Вахитов не был известен нашей широкой общественности, в первую очередь, связано именно с тем, что он на все смотрел с точки зрения социализма, все объединения, все труды оценивал с этой позиции. Фундаментом для всех своих мыслей и дел он избрал социальную революцию.

* * *

Говоря о нем как об ученом, ораторе, организаторе, нельзя не упомянуть, что он в полном смысле был еще и государственным деятелем. Несмотря на то, что некоторые прикрывавшиеся знаменем большевизма шовинисты или продажные змеи из числа татар и башкир, армян, евреев, издавали шипение, говоря, что он панисламист, Вахитов обладал способностью доносить до центральных властей свои слова.

<…>

Вахитов был не только татаро-башкирским или российским революционером, он был великим революционером всего исламского Востока. Когда он был жив, вопросу о революции на Востоке не уделялось должного внимания. Он своей неиссякаемой революционной энергией старался придать значение Востоку, разжечь на Востоке пламя революции. Во всем происходящем у нас он видел подготовку революционного пожара на Востоке.

Революционное движение наших дней показало, что Вахитов был на правильном пути.

УМОЛК КОЛОКОЛЬЧИК ИСТОРИИ

(Умер Рашид баба)

I

Гаснут первые звезды татарского пробуждения. Один за другим уходят от нас представители первого поколения людей, стоявших у истоков движения по обновлению культуры и литературы.

Ушел из жизни старый уфимский социал-демократ, большевик Зиганша Тагиров, умерли мирза Ибрагим Терегулов, Дардменд, Габдулла Буби[1]. Последняя новость – смерть одного из самых звонких колокольчиков эпохи пробуждения – кадия Рашида[2].

Он был очень интересным старцем. Вместе с тем он был человеком, чье имя, деятельность, без сомнения, навечно останутся в истории татарской культуры.

<…>

Во второй половине XIX века (особенно, в последнюю четверть) западный империализм начинает высасывать последнюю кровь из питающих сердце Востока сосудов. Восток оказывается полностью поделенным, его экономическая эксплуатация не знает границ. Из-за этого на берегах Нила, Босфора, Ганга, Ефрата зарождается протестное движение. Или погибнуть, или воспользоваться оружием врагов и взять на вооружение европейскую культуру – такая идея приводит в движение сознание людей. Во главе этого движения стояли такие знаменитые личности, как Джамал Афгани, Мухаммед Абдо, Мидхат паша, Гаспринский[3]. В Урало-Поволжье, оказавшемся под властью европейского и русского капитала, старая жизнь пошатнулась и так же начала разрушаться.

Марджани, Курсави были наиболее просвещенными, развитыми из числа пробудившихся.

В последние десятилетия XIX века это движение усиливается, охватывает все больше и больше сердец и умов. Габаши, Рашид, Риза, Баязитовы, братья Буби[4] – вот те, кто стоял в начале пробуждения.

Рашид был порождением этой эпохи.

<...>

Представители этого первого поколения были религиозными деятелями и учеными. Рашид кадий подтвердил это не только своим писательским творчеством, но и всей своей деятельностью. Где бы он ни жил, будь-то в Сибири, Уфе, Казани, Питере, Каире, Стамбуле, Калькутте, Багдаде, он повсюду призывал: «Погибаем! Просыпайтесь!».

Подобно тому, как мусульмане осознавались им как одна нация, немусульмане также составляли для него единую нацию.

В его представлении эти две нации боролись друг с другом. Он (Габдрашит Ибрагимов. – *М.И.*) испытывал неприязнь к христианам Европы, особенно к английским миссионерам, за их притеснения ислама.

Было время, когда написанные им опровержения распространялись среди шакирдов медресе, которые с восторгом читали их.

<…>

Другая особенность его произведений – критика тех, кто от имени религии выступал против культуры. Это было проявлением у татар возникшего на Востоке общего движения. Его продолжили Муса (Бигиев. – *М.И.*), Зия (Камали. – *М.И.*), братья Буби.

Третья опорная точка в произведениях кадия Рашида – нападки на забывших о своей нации юнцов-безбожников. В 1905 году, когда провозгласившие себя социалистами Фуад (Туктаров. – *М.И.*) и Гаяз (Исхаки. – *М.И.*) и иже с ними стали направо-налево, на каждом углу поносить религию и нацию, кадий Рашид выступил против «мальчишек-«тангистов»»», назвав их хулиганами и шарлатанами.

IV

Первое произведение Ибрагимова – «Чулпан йолдызы» («Утренняя звезда») – содержало критику правительства Романовых и его агента – муфтия[5]. По этой причине оно не могло быть напечатано в России и было издано в Турции (в России распространялось нелегально).

Двадцать лет тому назад в России начали издаваться брошюры «Миръат» («Зеркало»)[6].

До 1905 года эти произведения были для мыслящей по-новому молодежи как Евангелие, как Коран. В моде были такие разговоры между джадидами: «Слышал, что вышел восьмой сборник “Зеркала” Ращида эфенди. Где бы достать его?».

Всего вышло 22 сборника «Зеркала». В первых 17-ти считающие себя революционерами призывают к разрушению старого мира и строительству нового. Последние (сборники. – *М.И.*) остужают пыл особо ретивых поборников этой идеи.

Издаваемая кадием Рашидом газета «Ульфат» пользовалась в этом году (в 1905. – *М.И.*) таким авторитетом, что никакая другая татарская газета не могла сравниться с ней[7]. В отдельных медресе приобреталось до 200 экземпляров газеты: для каждого мыслящего по-новому молодого человека эта газета становилась как молитвенник. Однако длилось это недолго. Рашид кадий останавливается в своем ниспровержении старого и движении к новому, становится противником стремительных преобразований. Так завершается один из его жизненных этапов. Он теряется из виду молодежи.

V

Одно из важных сочинений кадия Рашида – «Автономия или мохтарият»[8]. В этой книге Рашид эфенди поднимает вопрос о создании автономии на территориях Туркестана, Казахстана, Азербайджана и Татарстана.

Эта небольшая книга, изданная в 1906–1907 гг., стала предметом насмешек со стороны татарских националистов. В газете «Вакыт» Фатих Карими писал по этому поводу: «Для нас будет глупостью поднимать вопрос об автономии. Не то, чтобы просить самим – даже если нам насильно будут ее навязывать, стоит задуматься: брать или не брать. Потому как у нас нет культурных сил для этого. Вот в чем вопрос».

В 1917 году в Уфе, в газете «Ирек» обнаружилось письмо старца, написанное откуда-то из Швейцарии. Он в нем отстаивал федеративную автономию.

VI

После Октября наши недалекие националисты, потворствую чехам (белочехам. – *М.И.*), Колчаку, выдавали татарских и башкирских парней на расстрел. Еще и сейчас приспешники этих Абу Джахлей[9] волочатся за хвостами русских монархистов на порогах парижских банкиров. Рашид-баба же в это время вернулся в Россию и начал искать возможность использования революции в восстании Востока против финансового капитала Европы.

Мы знаем: он не был коммунистом и не желал большего, чем разрушение Антанты. Однако не будут преданы забвению его старания на путях спасения Востока: старания не продавшегося буржуазии дервиша.

<…>

Он был колокольчиком!!! Колокольчиком, который не прекращал звенеть! Велика была в это время роль таких колокольчиков в пробуждении крепко спящих людей. Они кричали азан: «Просыпайтесь!»

Написанное им в наши дни ни для кого не станет интеллектуальной пищей. Вместе с тем это старец с неугомонным сердцем займет достойное место в истории литературного и культурного движения на Востоке, особенно, у татар. Для того чтобы понять это, достаточно привести один пример.

Когда-то «Бадавам», «Такый гаджап», «Бюз егет», «Кызыл алма»[10] были для каждого нужными, полезными, ценными произведениями. Отмахнуться от них как от «мусора» – глупость.

Также в определенное время способствовали развитию мысли такие произведения, как «Шәкерт илә студент» («Шакирд и студент»), «Мәгыйшәт» («Жизнь»), «Өч хатын» («Три жены»), «Сәлимә» («Салима»), «Мулла бабай», «Тормышмы бу?» («И это жизнь?»)[11]. Но кто из наших современников откроет эти книги прошлого времени в надежде извлечь пользу для своей мысли?..

Возможно, и есть еще хальфы, которые ищут смысл в «Тормышмы бу?», подобно тому, как не перевелись еще старушки, читающие «Бадавам»…

Несмотря на это, «Бәдәвам», «Кызыл алма», «Шәкерт абый», «Мулла бабай», «Мәгыйшәт» сохраняются как плоды исторической эпохи…

Они включаются в хрестоматии, преподаются учащимся. По ним они знакомятся с прошлым. Вот так же и Рашид бабай, один из борцов прошлого времени, войдет в историю как личность, способствовавшая переходу от кадимизма к джадидизму.

ДВАДЦАТЬ ЛЕТ СО ДНЯ КОНЧИНЫ КАЮМА НАСЫРИ

<...>

Кто есть Каюм Насыри? Где его место в нашей истории? На какой ступени? Является ли значение его трудов лишь историческим (всего лишь бесценные архивные материалы) или в оставленном им наследии есть практически пригодные и для сегодняшнего дня материалы?

В середине XIX века, особенно в последней ее четверти, под воздействием русско-европейского капитала на наших Волго-Уральских просторах начинает рушиться наш древний восточный быт. Чтобы выжить в условиях технического прогресса, татарам необходимо было обновление. Появляется необходимость, отказавшись от путей старого Востока, вооружиться европейской техникой, наукой, мыслью, знаниями.

Эти социальные, общественно-исторические явления приводят в движение наиболее чуткие умы, чуткие сердца того периода – у нас начинается время пробуждения.

Каюм Насыри – один из тех пробудившихся чутких умов. Он первый из стоящих на той ступени истории, и самый крупный из деятелей, посвятивших себя делу пробуждения и обновления.

III

В этот период среди пробудившихся и начавших бороться за новую жизнь каждый шел своим путем.

Служители культа начали свое движение по канонам Корана, хадисам пророка. Для них пробуждение – новое, свободное (от

догм. – *Р.Т.*), чистое понимание религии. Самые известные из них – Курсави, Марджани.

Те, кто обладал поэтическим даром, выразили свои чувства относительно устаревшего в полных горечи песнях (Среди них самый известный – убитый в 1895 году Акмулла[1]). Такие обладающие литературным талантом деятели, как Муса Акъегетзадэ, Загир Бигиев, влились в это движение своими рассказами, романами (Они – первые соловьи изящной словесности). Такие служители культа, как Марджани, Хусаин Фаизханов, взяли на вооружение историю: их уделом стало создание исторических трудов.

Все эти жившие в одно и то же время и начавшие борьбу против старины Востока деятели и есть революционеры.

Примерно в это же время в том же направлении начала свою работу совершенно другая сила: она состояла в разработке татарской орфографии, морфологии, синтаксиса, народного творчества, создании словарей. Решение этих задач было крайне важно для того, чтобы простой народ, идущий к новой жизни, был вооружен новыми знаниями.

Каюм Насыри принадлежит к числу выступивших против старого Востока революционеров того времени.

<…>

Каюм Насыри во всех своих произведениях – в том числе и в календаре – проводит разные исследования в области татарского языка. Особого внимания в этой связи заслуживает его «Әнмүзәҗ» («Образец»)[2].

Свое сочинение баба начинает с исследования татарской фонетики, орфографии, шрифта. В произведении, увидевшем свет более тридцати лет назад, явившемся первым исследованием на татарском языке по нашей орфографии и подвергнувшем ее критике, одновременно предлагается проект ее исправления.

<...>

Помню как сегодня: в 1910-х годах, когда я писал «Татарскую морфологию», «Татарский синтаксис», «Татарскую орфографию», ни написанные на татарском языке труды по морфологии и синтаксису Х. Умитбаева, Х. Максуди, Х. Кабутари, Г. Нугайбека[3], ни труды иноязычных ученых (Остроумова,

Г. Задэ, Наливкина)[4], не смогли помочь в исследовании особенностей татарской морфологии и синтаксиса в той же мере, как труд Каюма Насыри. И по сей день, когда мы заново пересматриваем татарский язык с точки зрения морфологии, синтаксиса, стилистики, мы не можем игнорировать Каюма Насыри, находим пользу (в его трудах. – *Р.Т.*).

<...>

В те дни пробуждения у нас никто не смог выйти на майдан, чтобы взять на себя смелость и открыто заявить, что мы «татары», что, «татарский народ, явившийся на исторической арене – это отдельное сообщество, самостоятельный единый коллектив». Правда, Марджани в своем «Мустафаде» называет татар «татарами»[5]. И исторически подтверждая это, высмеивает тех, кто отрекается от этого имени: «Дурень, кто же ты, если не татарин? Может, ты чуваш или черемис?»

Другие служители культа в этот период, даже те, кто пришел позже, метались между разными союзами (объединениями) пантюркистского толка.

Вот в этом смысле Каюм Насыри стоит совершенно отдельно. Он открыто называет нас «татарами» и наш язык – «татарским». (Об этом смотри в моей статье «Мы – татары» в журнале «Шура», 1910 год, 8-ой номер)[6].

И не только называет. Он оценивает татар как сообщество, которое породило собственную, отличную от живущих в других странах мусульман и народов тюркского происхождения литературу и культуру. Отбросив всякие свои «пан»фантазии, Каюм Насыри скрупулезно разбирает деятельность татар в области народного творчества, правил орфографии, морфологии, синтаксиса, словарей, тем самым утверждая, что татары – нация, создавшая только ей присущую собственную культуру, собственную литературу. (Здесь к слову «татары» относятся всего восемь народностей – башкиры, тептяри, мишары, сибирские татары. Ибо за последние двести лет они сформировались как единое сообщество в области культуры, литературы, экономики, политики.)

<...>

ПРИМЕЧАНИЯ

Несколько слов о татарском языке и о том, как писать по-татарски. Статья впервые опубликована в газете «Йолдыз» 30 марта 1910 года под псевдонимом «Габди».

[1] Г. Ибрагимов имеет в виду пропагандируемую газетой «Тарджеман» («Толкователь»), ее основателем И. Гаспринским и его последователями идею общего для тюркских народов литературного языка. В своих опубликованных в 1910-е гг. статьях Г. Ибрагимов последовательно выступал против этой идеи, отстаивая, в частности, самостоятельность татарского языка.

[2] Речь идет о комедии Вали Апанаева (1899–1922) «Хатыннар эше», («Женские проделки») опубликованной в серии «Театр мәҗмугасы» («Театральный сборник») в 1910 году.

[3] Писатель, общественный и политический деятель Гаяз Исхаки.

[4] Большинство из приведенных здесь слов арабоязычного происхождения. Некоторые из них в процессе развития татарского языка были заменены татароязычными эквивалентами. Например, в отличие от вошедшего в употребление слова «китапханә» (библиотека), слово «кыйраәтханә» (читальный зал) не стало общеупотребительным (вместо него сейчас используется словосочетание «уку бүлмәсе», «уку залы»). Слово «мөтәрҗим» (переводчик) было вытеснено его однокоренным татарским аналогом «тәрҗемәче».

Литература *(годовой отчет).* Статья впервые опубликована в газете «Йолдыз» в 1912 году (номера от 15 и 18 января) под псевдонимом «Габди».

[1] Речь идет о публикациях известного татарского поэта Сагита Рамиева, посвященных вопросу татарского алфавита. В отличие от большинства ученых, предлагавших разные варианты реформирования арабского алфавита, С. Рамиев был сторонником перехода на латинский алфавит. Свои размышления по этому поводу он опубликовал в статьях «Мөхәммәдшакир вә Мөхәммәдзакир Рәмиевләр тарафыннан иҗад вә тәрсим улынган аеры-хәрефләргә бер нәзар» и «Безгә тәкъдил вә ислахе хәреф кенә кирәкме? Әллә бөтенләй тәбдил үк кирәкме?», опубликованных 3 июня и 5 июля в издаваемой в Астрахани татарской газете «Идель».

[2] В 1911 году в Оренбурге была издана книга братьев Мухамметшакира и Мухамметзакира Рамиевых (последний получил известность

в татарской поэзии под псевдонимом «Дардменд») «Хатты тәбагать, яхуд айры хәрефләр» («Печатная графика, или буквы с раздельным написанием»), в которой излагается проект по созданию нового печатного шрифта.

[3] Выпускник медресе в Кшкаре и Казанской татарской учительской школы Абдельманнан Рахманкулый (1858–1908) известен своими педагогическими трудами: «Тәнбиһе сыйбия» («Напоминание детям», 1898); «Ачкыч: Уку китабы» («Ключ: книга для чтения», 1906); «Хөсне хатт мөгаллиме» («Учитель правописания», 1913). В 1890-е гг. он работает управляющим в типографии «Братьев Каримовых» в Казани, где работает над усовершенствованием печатных шрифтов.

[4] Имеется в виду статья Гибада Алпарова и Васима Султанова «Матбага хәрефләремез» («Типографские буквы»), опубликованная в журнале «Шура» (1911, № 12).

[5] Речь идет об опубликованном в газете «Йолдыз» проекте Х. Максуди...

[6] Речь идет об опубликованных в 1911 году трудах известного татарского лингвиста Гимада Нугайбека (1881–1943) «Башлангыч» и «Төрлек» («Морфология», 1911), в которых предпринимается попытка уйти от арабской терминологии и заменить арабские лингвистические термины татарскими эквивалентами.

Научные термины *(по поводу «Теории литературы» Г. Баттала).* Статья впервые опубликована в журнале «Аң» 18 декабря 1913 года (№ 24).

[1] Будучи поборником идеи татаризма, Г. Ибрагимов негативно относился к идее И. Гаспринского о едином для тюркских народов литературном языке. Эти идеи находили отражение в статьях И. Гаспринского на страницах издаваемой им газеты «Тарджеман» («Толкователь»).

[2] Гимад Нугайбеков (Нугайбек) в начале XX века приобрел известность как автор лингвистических трудов по орфографии («Башлангыч», 1911) и морфологии («Төрлек», 1911) татарского языка, в которых распространенные на тот момент арабоязычные термины заменил созданными им татароязычными.

[3] *Таджвид и гыйльме халь* – коранические дисциплины, преподававшиеся в татарских медресе. Таджвид – правило орфоэпического чтения Корана и соответствующая кораническая дисциплина, посредством которой достигается правильное чтение Корана, что должно исключить искажения смысла.

[4] Язык издаваемой непродолжительное время (с 4 января по 27 апреля 1907 года) в Оренбурге газеты Урал (редактор – Хусаин Ямашев) изобиловал заимствованиями из русского языка, на что здесь и указывает Г. Ибрагимов.

[5] *Ханафи эфенди* – студент Казанского университета Мухамматханафи Кайбышев, который печатался в журналах «Шура», «Аң». Большинство его публикаций в журнале «Аң» были опубликованы под именем «М. Ханафи».

[6] Речь, по всей вероятности, идет об учебнике, написанном Губайдуллой Буби (одним из основателей знаменитого медресе в деревне Иж-Буби)

[7] Речь идет об учебнике Хариса Файзи-Чистапули (1871–1933). Помимо этого учебника, ему принадлежит учебник «Тәгълим җәгърафия». (Казан, 1903).

[8] Имеется в виду педагог Габдулла Шнаси (Ибрагимов), автор учебника по химии «Мохтәсары кимия» (первая часть опубликована в Казани в 1910 году, вторая – в Оренбурге в 1912).

[9] Речь идет об учебнике «Геометрия» Г. Мустафина, изданном в издательстве «Магариф» в 1907 году.

[10] Речь идет об учебнике по арифметике, авторами которого являются Нурахмет Валишев, и Гимадателислам Хабиров «Хисап: кәсрегәчә бүленүе тиеш булган әгъдаде бәсита вә әгъдаде мөрәккәбәләрнең кавагыйде, мәсьәлә вә гадәти мисаллар илә» («Хисап: вакланмагача бүленүе тиеш булган гади саннарның һәм кушма саннарның кагыйдәләре»), изданном в 1910 г. Габбасом Ибрагимовым.

[11] В данном приведенном из учебника фрагменте объясняется правило деления чисел на 10, 100, 1000 и пр. Г. Ибрагимов демонстрирует этим примером сложность для понимания математических правил, объясняемых посредством арабских терминов.

[12] Приведенный здесь Г. Ибрагимовым пример является неудачным. Слово «билбау» в татарском языке закрепилось в узком значении (пояс как предмет одежды) и не используется в метафорическом смысле, в отличие от русского языка, в котором слово «пояс», помимо указанного значения, имеет еще и географическое.

Несколько слов по поводу «Альбома». Опубликовано как предисловие к изданному в 1915 году редакцией журнала «Аң» сборнику репродукций изобразительного искусства «Альбом.

[1] Г. Ибрагимов имеет в виду драматическую судьбу Польши в период начавшейся в 1914 году Первой мировой войны. Когда началась война, польская территория была разделена во время разделов между Австро-Венгрией, Германской империей и Российской империей и стала ареной многих операций Восточного фронта Первой мировой войны.

Разные языки, но родственные души ***(в связи с вопросом о языке, поднятом в печати казахской молодежью).*** Статья впервые опубликована в журнале «Аң» в 1916 году (№ 5, от 31 марта).

[1] *Ибрагим Кунанбаев (Абай)* – казахский поэт просветитель, живший во второй половине XIX – нач. XX в.

[2] *Мухаметзян Сералин* (1872–1929) и *Миржакип Дулатов* (1885–1935) – казахские писатели; «Казахстан», «Казах», «Айкап» – газеты, издаваемые в начале XX века на казахском языке.

Уроки литературы. Первое издание в 1916 году в издательстве «Сабах». Второе и третье издания в 1918 и 1919 году под названием «Әдәбият кануннары» («Законы литературы»).

[1] *Ибрагим Шинаси* (1826–1871) – турецкий писатель, публицист, общественный деятель. Учился в Париже, известен и своими переводами из французской литературы (Ж. Расин, А. Ламартин, Ж. Лафонтен).

[2] Известно, что на развитии литературной теории у древних греков значительное влияние оказали труды арабских ученых. Именно это, по всей вероятности, имеет здесь в виду Г. Ибрагимов. В одном из своих ранних сочинений – «Борынгы ислам мәдәнияте» («Древняя исламская цивилизация») он приводит многочисленные примеры достижений науки у арабов, оказавших влияние на ученых европейской античности.

Как преподавать татарский язык? ***(Опыт о методике нашего языка).*** Этот труд Г. Ибрагимова вышел отдельным изданием в издательстве «Сабах китапханәсе» («Библиотека Сабах») в 1918 году. Судя по дате, указанной после предисловия, книга могла быть написана в 1916 году (когда Г. Ибрагимов работал преподавателем в уфимском медресе «Галия»).

Первые ступени нового литературного татарского языка. Статья впервые опубликована в книге «Каюм Насыйри мәҗмугасы» («Сборник Каюма Насыри», Казань, 1922)

[1]Средневековые восточные поэты, творчество которых было популярно среди татар: Сулейман Бакыргани (поэт-суфий XII века, автор сочинения «Ахырзаман китабы» – «Книга Судного дня»), Ахмед Ясави (поэт XII века, известный своим сборником стихов «Диване хикмәт» – «Собрание чудес»); Насретдин Рабгузи (автор написанного на смеси уйгурского, чагатайского, кипчакского языков сочинения «Кыйсасел-әнбия» («Сказания о пророках»), Алишер Навои – тюркско-узбекский поэт XV века, мыслитель и государственный деятель.

[2] Популярное среди татар произведение средневекового тюркского поэта Мухаммеда Челяби (?–1451). Впервые напечатанное в 1845 году в Казани, это произведение неоднократно переиздавалось.

[3] Речь идет об известном историческом труде Ш. Марджани «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Полезные сведения о Казани и Болгаре»), в котором содержатся историко-биографические сведения о многих династиях и личностях, извлеченные из арабских, персидских и тюркских источников, а также впервые дается обоснование правомерности этнонима «татары».

[4] Речь идет о научной деятельности ученика Ш. Марджани Хусаина Фаизханова (1823–1866), внесшего значительный вклад в изучение татарских эпитафий (надгробных надписей), разработку проблем этногенеза татарского народа, татарской грамматики (в 1862 году в Петербурге литографским способом издал «Краткую грамматику татарского языка»).

[5] Речь идет о романе писателя, журналиста Мусы Акъегетзаде (1864–1923), являющегося, по мнению исследователей татарской литературы, автором первого татарского реалистического романа «Хисамеддин менла» (1886).

[6] В переводе: «Душа моя, Ханифа ханым! Как только я увидел ваше светлое лицо, то был поражен всем своим существом. «Иной раз в грезах своих созерцаю лицо твое, иной раз во снах своих вижу тебя, божественную!». В данном отрывке присутствуют грамматические формы, характерные для языка газеты «Тарджеман»: «күрдегем», «улыныр», «уйкумда», «курмәкдәйем».

[7] Речь идет о книге Хасан-Гаты Габяши «Тәрбияле бала» («Воспитанное дитя»).

[8] Роман писателя и публициста Загира Бигиева (1870–1992) «Өлүф, яки Гүзәл кыз Хәдичә» («Тысячи, или Красавица Хадича) был впервые опубликован в Казани в 1887 году.

[9] Роман общественного и политического деятеля, писателя, публициста Садри Максуди (1878–1957) «Мәгыйшәт» («Жизнь», 1898) и просветительско-дидактический рассказ Гаяза Исхаки «Тәгаллемдә сәгадәт» («Счастье – в знании», 1897)

[10] Г. Ибрагимов приводит имена писателей и общественных деятелей, выступавших в татарской периодической печати начала XX века против этнонима «татары»: Ризаэддина Фахреддина, Хасана Гали (автора опубликованных в начале 1910-х гг. в журнале «Шура» статей под псевдонимом «Төрек углы» («Сын тюрка»)) и Исмаила Гаспринского.

[11] Авторы написанных в 1910-е гг. трудов по лингвистике Хасан Кабутари, Хади Максуди, Ахметзян Мустафин. В названиях их трудов

присутствует прилагательное «төрки» (тюркский, тюркская). См.: например: «Төрки сарыфы» («Тюркская морфология», 1910), «Төрки имля кагыйдәләр» («Правила татарской орфографии»), «Төрки нәхүе» («Тюркский синтаксис», 1910) Хади Максуди.

Мы – татары. Статья опубликована в журнале «Шура» (1911, № 8).

[1] Примеры такого обращения встречаются и в художественной литературе. Например, в пьесе М. Горького «На дне» актер обращается к Татарину «князь» (на обращение «татарин» герой не отзывается).

[2] Имеется в виду опубликованная в 1904 году повесть-антиутопия Гаяза Исхаки «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Исчезновение через двести лет»).

[3] Речь, в частности, идет о статьях в журнале «Шура», опубликованных под псевдонимом «Төрек углы», в которых высказывается отрицательное отношение к этнониму «татары» и отстаивается этноним «тюрки».

[4] Имеются в виду публикации в журнале «Шура» (см., например, 1910, № 2, статья «Без кем?» – «Кто мы?») под псевдонимом «Татар углы» («Сын татарина») в которых в противоположность выступлениям «Төрек углы» отстаивается этноним «татары».

[5] Здесь Г. Ибрагимов приводит популярную версию появления этнонима «русские», согласно которой он происходит от имени племени «рус», из которого происходил конунг Рюрик, которого в 862 году призвали на княжение славяне, жившие на озере Ильмень.

[6] Отнесение в данном контексте татар к монголам, по всей вероятности, обусловлено идеей сопричастности татар к некогда великой империи, построенной Чингисханом. Более очевидно это мысль высказывается в рецензии Г. Ибрагимова «Яңа әсәр» (опубликована в газете «Вакыт», 1911, № 878) на учебник по истории Ф. Карими. Эта рецензия включена в данный сборник. См.: с. 71.

«Кто мы?». Статья опубликована в журнале «Шура» (1912, № 9).

Пусть благословенным будет праздник! Статья опубликована в журнале «Аң» (1914, № 3).

[1] Называя современную эпоху эпохой «национальности», Г. Ибрагимов, по всей вероятности, имеет в виду наблюдаемый во многих странах подъем национального самосознания у различных народов, приведший к активизации национальных движений, выступлениями в защиту своих национальных прав.

[2] Название третьего месяца по мусульманскому календарю.

Жизнь и литература *(впечатления за год).* Статья опубликована в газете «Йолдыз» в номерах от 8 и 14 января 1915 года.

[1] Речь идет об известных мусульманских реформаторах Джамалетдине Афгани (1839–1897) и Мухаммеде Абдо (1849–1905).

[2] Здесь перечисляются известные в исламском мире ученые Мухаммед Айяд Тантави (1810–1861), Джирджи Зейдан (1861–1914), а также татарские ученые-богословы начала XX века: Риза Фахреддин, Муса Бигиев, Зия Камали.

[3] Цитата из исторического труда Шигабутдина Марджани «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Полезные сведения о Казани и Болгаре»), в котором ученый обосновывает правомерность этнонима «татары».

[4] Подробнее об этом см. в примечаниях к статье «Мы – татары».

[5] Речь идет о трудах Габдельбари Баттала и Джамаледдина Валиди, опубликованных в начале XX века в журнальных статьях и отдельных трудах. В частности, о статье Г. Баттала «Милләтне билгеләү» («Определение нации»), опубликованной в журнале «Мәктәп» (1913, № 6) и книге Дж. Валиди «Милләт вә миллият» («Нация и национальность»), изданной в Оренбурге в 1914 году.

[6] Здесь упоминается книга Ризы Фахреддина «Ахмет Мидхат эфенди», изданная в серии «Мәшһүр ирләр мәҗмугасы» («Великие мужи»). В газете «Йолдыз» 22 апреля 1914 года под псевдонимом «Г.И.» опубликована статья Галимджана Ибрагимова, посвященная этой книге.

[7] Речь идет о крымскотатарском писателе, критике, общественном деятеле Асане Сабри Айвазове (1878–1938). Будучи редактором газеты «Тарджеман» (с 1914 года), он развивал идеи общетюркского языка и идентичности.

[8] В данном контексте имеется в виду то, что выше Г. Ибрагимовым определялось как «татар иле» («татарская страна»).

[9] Здесь Г. Ибрагимов упоминает известные в татарском мире медресе в деревнях Сатыш Мамадышского уезда Казанской губернии (функционировало с конца XVIII века) и Кшкар Казанского уезда Казанской губернии (открыто казанским купцом Баязитом ибн Усманом аль-Кшкари, уроженцем села Кшкар).

[10] Газета «Идель» издавалась в Астрахани на татарском языке с 1907 по 1914 гг.

[11] В приведенном Г. Ибрагимовым перечне представлены известные в начале XX века деятели татарской литературы и культуры: Гаяз Исхаки, Фуад Туктаров, Шагит Ахмадеев, Наджип Гасрый, Шакир Мустакаев, Атаулла Баязитов и его сын Мухамметсафа Баязитов, поэт Маджит Гафури, общественный и религиозный деятель Габдрашит Ибрагимов.

Кроме того Г. Ибрагимов упоминает издававшуюся в Томске с 18 февраля 1912 г. по 31 августа 1913 года первую в Сибири татарскую газет «Сибирия» (издатель и редактор – Ф. Наурузов).

[12] См. об этом в примечании к статье «Мы – татары».

Новая книга. Рецензия на учебник по истории Фатиха Карими (Карими Ф. Мохтәсар тарих гомуми. Оренбург: Х. Хөсәенев. 1911. 343 б.), опубликованная в газете «Вакыт» (номера от 18 и 22 ноября 1911 года).

[1] *Улугбек* (1394 –1449) – внук Тамерлана (Хромого Тимура), правитель государства Тимуридов. Вошел в историю как выдающийся астроном, математик и поэт.

[2] *Физули* (ок. 1494 –1556) – поэт и мыслитель, классик общетюркской литературы, сыгравший важную роль в становлении азербайджанской и турецкой поэзии.

[3] *Александр III Великий* (356 г. до н. э. – 323 г. до н. э.) – царь античной Македонии (поэтому также известен как «Александр Македонский»), один из величайших полководцев, создатель огромной империи, распавшейся после его смерти.

[4] *Тамерлан* (1336–1405) – среднеазиатский военачальник и завоеватель, основатель державы Тимуридов. Отличался хромотой, чем и заслужил соответствующее прозвище.

Национальная история. Статья опубликована в газете «Йолдыз» (номера от 8, 12, 17 апреля 1912 года).

[1] *Гали батыр* – мифологизированный образ политического и общественного деятеля, двоюродного брата, зятя и сподвижника пророка Мухаммеда, четвёртого праведного халифа Гали ибн Абу Талиба (599 – 661).

[2] В качестве исторического материала в сочинении Ш. Марджани широко привлекаются надгробные эпитафии.

[3] Изданное в Стамбуле в 1895 году сочинение Габдрашита Ибрагимова «Чулпан йолдызы». Несмотря на цензурный запрет, книга тайно распространялась среди татарской интеллигенции.

[4] *«Асар»* (в пер. с араб. – «Следы») – многотомный биобиблиографический свод, содержащий сведения о многих религиозных деятелях Волго-Уральского региона.

[5] Сочинение Ризы Фахретдина «Исламнар хакында хөкүмәт тәдбирләре» («Государственное управление мусульманами», Оренбург, 1907 г.).

[6] «Тальфик аль-ахбар ва тальких аль-асар фи вакаигъ Казан ва Болгар ва мулюк ат-татар» («Сведения о событиях в Казани и Болгаре и татарских правителях») – двухтомное сочинение видного российского представителя мусульманской науки и религии, религиозный деятеля, историка

Мурата Рамзи (1855–1934). Г. Ибрагимов называет его мекканцем потому, что, окончив в 1877 году медресе «Марджания», М. Рамзи предпринимает путешествие на Восток и некоторое время живет в Мекке.

[7] *Гайнетдин Ахмеров* (1864–1911) – ученый-историк и этнограф, автор исторических трудов «Болгар тарихы» («История Болгара», 1909), «Казан тарихы» («История Казани», 1910).

[8] *Хасангата Гябяши* (1863–1936) – автор трудов по истории тюркских народов «Мөфассал тарихе кавеме төрки» («Подробная история тюркских народов», 1909),) «Мохтәсар тарих кауме төрк» («Краткая история тюркских народов», 1907).

[9] Имеется в виду сочинение английского историка Генри Томаса Бокля «История английской цивилизации», первая часть которого была опубликована в 1857 году.

[10] Речь идет о сочинении историка, общественного деятеля, члена общества Археологии, истории и географии при Казанском университете Хади Атласова (Хади Атласи), впервые опубликованном в Казани в 1911 году.

[11] Историк, этнограф, религиозный и общественный деятель Курбангали Халиди (1846–1913), автор опубликованного в 1910 году сочинения «Тәварихы хәмсәи шәркыйә» («Очерки истории пяти восточных народов»).

[12] В журнале «Шура», начиная с первого номера, печатались материалы о биографиях правителей Волжской Булгарии и Казанского ханства. Так, в первом номере опубликована статья о правителе Булгара Алмыше, затем (№№ 2–9) – цикл статей о ханах Золотой Орды, в 10–16 номерах – статьи о казанских ханах.

[13] В издаваемом в Турции журнал «Тюрк юрду» (одним из издателей и редактором был Юсуф Акчура) публиковались материалы, посвященные истории тюркских народов. В частности, сочинение Заки Валиди «Казан ханлыгының соңгы көннәре» («Последние дни Казанского ханства»).

[15] Сочинение Ю. Акчуры «Чингисхан» было напечатано в 1–10 номерах журнала за 1911 год. Во введении к своему сочинению Ю. Акчура пишет о том, что в качестве основных источников он использовал труд французского историка Леона Кахуна «Введение в историю Азии» (1896) и исследование профессора Санкт-Петербургского университета В. Бартольда «Образование империи Чингисхана» (1897).

Из истории русских, тюрков и татар *(в связи с 300-летием династии Романовых).* Статья опубликована в газете «Йолдыз» (номера от 3, 5, 17 марта 1913 года).

[1] Осенью 1912 года Г. Ибрагимов уезжает из Казани в Киев, где преподает татарский язык и литературу. В Киеве Г. Ибрагимов посещал

заседания кружка мусульманских студентов из-за чего был взят под надзор полиции. 17 апреля 1913 года вместе с 16 участниками кружка он был арестован и посажен в одиночную камеру Киевской губернской тюрьмы, откуда освободился 13 июня 1913 года. В 20-х числах июня Г. Ибрагимов покидает Киев.

[2] В период своего могущества Османская империя безраздельно господствовала на Балканском полуострове и представляла угрозу для многих европейских государств: Италии, Австрии и др.

[3] Имеются в виду события конца XVII века (период правления султана Мехмета IV), когда турки предприняли попытку захвата Вены.

[4] Имеются в виду события начавшейся в октябре 1912 года Балканской войны, когда Греция, Сербия, Болгария и Черногория выступили против Османской империи и добились значительных успехов в военных действиях. Словосочетание «вчерашние пастухи», примененное Г. Ибрагимовым по отношению к участвующим в этой войне славянским народам, по всей вероятности, является цитатой из сочинения Ф. Карими «Истанбул мәктүбләре» («Стамбульские письма»).

[5] Здесь упоминаются драматические события русской истории: нашествие Батыя в XIII веке, захват в 1812 году Наполеоном Москвы, события смутного времени начала XVII века (захват Москвы польским королем Сигезмундом в 1610–1612 гг.).

[6] Многие русские аристократические фамилии (например, Аксаковы, Нарышкины, Тургеневы, Державины, Радищевы) своим происхождением обязаны татарам, некогда перешедшим на службу Русского государства. См. об этом: Халиков А. Х. 500 русских фамилий булгаро-татарского происхождения. – Казань, 1992.

[7] Речь идет о крымском хане Менгли Гирее (?–1515), который вместе с войсками Ивана III выступил в 1502 году против Золотой Орды и завоевал ее столицу – Сарай.

[8] Созданное в 1450-х гг. Касимовское ханство часто выступало союзником в походах русских князей против Казанского ханства.

[9] Шах-Али (1507–1567) в разные годы был крымским (1516–1519, 1535–1546, 1552–1567) и казанским (1519–1521, 1546, 1551–1552) ханом. Известен как приверженец прорусской политики. Участвовал в походах русских войск на Казань в 1537, 1540, 1541, 1548 гг.

[10] *Ахмед Мидхат паша* (1822–1884) – известный политический деятель в Османской империи. Стремился к проведению реформ, направленных на преодоление экономической, политической и культурной отсталости Османской империи. Примкнув к движению «Новых османов», добился провозглашения (23 декабря 1876) первой турецкой конституции, но уже в феврале 1877 по приказу султана Абдул-Хамида II был

выслан в Европу. В 1881, по ложному обвинению в убийстве (1876) султана Абдул-Азиза, был арестован, осужден и сослан в Таиф (Аравия), где его умертвили подосланные Абдул-Хамидом II убийцы.

[11] В мифологии и эпическом творчестве отдельных тюркских народов (например, в «Книге моего деда Коркуда») – легендарный предок огузских племен.

[12] В начале XX века Турция переживает политические потрясения. В 1908–1909 гг. власть переходит к «младотуркам» (сторонникам партии «Единение и прогресс»). Однако в 1912 году их правительство уходит в отставку и к власти приходит враждебная им партия «Иттиляф вә хөррият», которые захватывают большинство в турецком парламенте и формируют новый Кабинет министров во главе с Камилем пашой. Но уже в конце января 1913 года «младотюрки» во главе с Анваром-беком вновь захватывают власть.

[13] Речь идет о Борисе Федоровиче Годунове (1552–1605), который занимает царский престол после смерти царевича Федора Иоанновича и отказа его жены Ирины Годуновой (сестры Бориса Годунова) от престола. По просьбе патриарха и бояр Борис Годунов соглашается занять царский престол. Это событие описано и в трагедии А.С. Пушкина «Борис Годунов». Возможно, Г. Ибрагимов, говоря о народе, который уговаривает Бориса Годунова на царствование, отталкивался от сцены на площади перед Новодевичьим монастырем в трагедии А.С. Пушкина.

[14] По всей вероятности, Г. Ибрагимов имеет здесь в виду о философии «почвенничества» в творчестве Ф. Достоевского. Выступая против идеализирующих западную культуры писателей, он разделял идеи славянофилов и утверждал, что основы для общественных устоев России необходимо искать в народном духе. На этой почве, по мнению Ф. Достоевского, представители различных социально-политических взглядов (либералы, демократы) должны объединиться с народом.

[15] Здесь речь идет о принципах, которые определяли взгляды и творчество Л. Толстого в 1870–1880-е гг.: отказ от цивилизации, сближение с жизнью простого народа. Этот принцип известен как «опрощение».

Книга «Гани бай» ***(автор – Бурхан Шараф).*** Рецензия на книгу Бурхана Шарафа «Гани бай» (Шәрәф Б. Гани бай: Тәрҗемәи хәле, мәктүбләре һәм аның хакында хатирәләр (Гани бай: Биография, письма и воспоминания оь нем). Оренбург: «Вакыт» матбагасы. 1914. 300 б.), посвященную жизни и деятельности Габделгани Хусаинова (1839–1902), известного в татарском мире предпринимателя и мецената, жертвовавшего большие суммы на строительство мечетей, открытие и финансовую поддержку медресе, типографий. Опубликована в газете «Йолдыз» (1914, 11 мая).

[1] Называя имеющую многовековую историю татар «нарождающейся нацией», Г. Ибрагимов, очевидно, имеет в виду рост национального самосознания татар в начале XX века. Это определение («нарождающаяся нация») соответствует его позиции относительно национальной идентичности. См. включенные в этот сборник статьи «Мы – татары» и «Кто мы?».

[2] Казахское слово «абыз» означает мусульманское духовное лицо.

[3] Имеется в виду деятельность И. Гаспринского, направленная на реформирование школьного образования.

[4] Габдельгани Хусаинов с 1869 по 1892 г. жил в г. Казалинске и организовал в казахских аулах и кочевьях Туркестана скупку дешевой кожи, шерсти. Значительную часть заработанных им средств он тратил на нужды образования мусульман.

[5] В 1893 году Гани бай в Самарканде встречается с И. Гаспринским и Меджид бек Ганизаде. См.: Гани бай: Тәрҗемәи хәле, хатлары, аның хакында хатирәләр / Төз. Борһан Шәрәф. Оренбург: «Вакыт» матбагасы, 1913).

Марксистский метод в изучении истории общественного и литературного движений. Статья впервые опубликована в журнале «Безнең юл» («Наш путь», 1922, № 1–2).

[1] *Абу Наср Курсави* – известный религиозный деятель и богослов конца XVIII – нач. XIX вв., отстаивавший идею возрождения иджтихада.

[2] *Султан Рахманкулый* (1888–1916) – писатель, переводчик, языковед. Составитель «Русско-татарского карманного словаря» («Русча-татарча кесә лөгате», 1915 г.; соавтор А. Карам), других русско-татарских и татарско-русских словарей и учебных пособий для мектебов и медресе.

[3] Речь идет об издателе, книготорговце, составителе календарей Шарафутдине Шагидуллине (1870–?). Известен, в том числе, тем, что издавал календарь «Заман» («Эпоха»).

[4] Известный труд К. Насыри по грамматике татарского языка «Әнмүзәҗ. Лисаныбызның сарыф вә нәхү кагыйдәләре бәянында» («Образец», 1895 г.).

[5] *Ходжа Бадиги* (1887–1940) – языковед, фольклорист. Составитель сборников татарского фольклора (1914–1918).

[6] Г. Ибрагимов перечисляет ряд авторов и их произведений, которые знаменовали собой становление новой художественной парадигмы в татарской литературе, в которой центральное место занимают просветительские идеи. В этом ряду повести Р. Фахрутдинова «Сәлимә, яки Гыйффәт» («Салима, или Целомудрие», 1899) и «Әсма, яхуд Гамәл вә җәза» («Асма, или Проступок и наказание», Оренбург, 1903), в которых изображен идеал женщины-мусульманки, получившей европейское об-

разование, роман Садри Максуди «Мәгыйшәт» («Жизнь», 1898), повесть Г. Гафурова-Чыгтая «Тутам» («Моя сестра», 1898), в которой автор подвергает критике патриархальные устои в семейных отношениях, отстаивает право женщин на общественную деятельность, творчество известных писателей начала XX века: Фатиха Амирхана, Галиаскара Камала, Шарифа Камала, Гаяза Исхаки, Газиза Губайдуллина (Г. Газиз), Гали Рахима.

[7] Г. Ибрагимов называет наиболее известных поэтов начала XX века: Маджита Гафури (1880–1934), Дардменда (Закира Рамиева, 1859–1921), Миргазиза Укмаси (1884–1948), Зарифа Башири (1888–1962), Наджипа Думави (1883–1933), Сагита Рамиева (1880–1926), Сагита Сунчелея (1889–1937).

[8] Речь идет о политических и общественных деятелях начала XX века: юристе, одном из организаторов партии «Иттифак аль-муслимин» Саидгирее Алкине (1867–1919); юристе, депутате IV Государственной Думы Ибниамине Ахтямове (1877–после 1920); казанских купцах и предпринимателях, общественных деятелях Ахметзяне (1840–1912) и Мухаметзяне (1865–1914) Сайдашевых; депутате всех четырех Государственных дум Кутлуг-Мухаммаде Тевкелеве (1850–после 1917); депутате II Государственной Думы Акраме Биглове (1871–1919).

[9] Г. Ибрагимов называет книги, посвященные известным в начале XX века своей благотворительной деятельностью татарским предпринимателям: «Ахмет бай» Ризы Фахреддинова (книга посвящена оренбургскому купцу, миллионеру и меценату Ахмету Хусаинову (1838–1906); «Гани бай» Бургана Шарафа (книга посвящена оренбургскому миллионеру и меценату Гали Хусаинову); «Троиски байларыннан вә хәйрият ияләреннән Габделвәли Яушев» («Троицкий предприниматель и благотворитель Вали Яушев», книга посвящена известному татарскому предпринимателю и меценату Абдулвали Яушеву (1840–1906)).

Каким путем пойдет татарская культура? Брошюра, опубликованная в 1927 году в Татарском государственном издательстве.

[1] Речь идет о расширенном заседании комитета по печати Татарского обкома ВКП(б), состоявшемся 25 января 1927 года.

[2] Речь идет о состоявшемся в феврале 1924 года в Москве съезде татаро-башкирских работников народного образования.

[3] Цитата приводится по сочинению В.И. Ленина «О национальной гордости великороссов». См.: Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 26. М.: Изд-во политической литературы, 1969. С. 106–110.

[4] В начале своей книги Г. Ибрагимов приводи слова профессора М.Н. Покровского «Культуру определяет язык, главнейшее и необхо-

димейшее орудие культурной передачи – орудие без которого культура просто немыслима» из «Очерка истории русской культуры» (1 изд., М. Ч. 1–2, 1915 –1918).

[5] Имеется в виду принятый 25 июня 1921 г. ЦИК Совнаркома ТАССР декрет «О реализации татарского языка в пределах Татреспублики». С этого времени делопроизводство, как в государственных учреждениях, так и в кооперативах и профсоюзах, началось вести на двух государственных языках – русском и татарском. Были организованы курсы татарского языка для служащих, бюро переводчиков при госучреждениях, выпускались учебные пособия. Одним из способов поощрения двуязычных специалистов стало их премирование.

[6] Имеется в виду голод в Поволжье в 1921 году.

[7] Речь идет о Восточно-педагогическом институте и Татарском коммунистическом университете, созданных в 1922 году.

[8] См. примечание 2.

Великий революционер Востока Мулланур Вахитов. Опубликовано в 1919 году в Казани в книге «Шәрыкның бөек революционеры Мулланур Вахитов» («Великий революционер Востока Мулланур Вахитов). Книга положила начало серии «Иҗтимагый революция» («Социальная революция») и была посвящена жизни и деятельности Мулланура Вахитова.

[1] Г. Ибрагимов был избран в Учредительное собрание по списку № 3 по Уфимскому избирательному округу, в который были включены кандидаты от Уфимского губернского Совета крестьянских депутатов, левой фракции губернского мусульманского национального совета Уфимской губернской организации социалистов-революционеров-татар и Уфимского мусульманского совета. См.: Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018–2021. 15 т.: документлар һәм хатлар. С. 198.

[2] Имеются в виду татарские общественные деятели начала XX века, объединившиеся вокруг издаваемых в Казани и Оренбурге татарских газет «Таң йолдызы» (Фуад Туктаров, Сагит Рамиев, Гаяз Исхаки) и «Урал». Говоря об организаторах первой социал-демократической газеты «Урал» как о продавшихся буржуазии, Г. Ибрагимов видимо, указывает на сотрудничество редакции с Т. Соловьевым.

[3] II Всероссийский съезд мусульман проходил с 21 июля по 2 августа 1917 года в Казани. Г. Ибрагимов был его делегатом.

[4] Третий Всероссийский съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов проходил 10–18 (23–31 января) 1918 года в Петрограде, в Таврическом дворце.

[5] В автобиографии 1929 года Г. Ибрагимов пишет о том, что его встреча со Сталиным и Пестковским относительно организации Центрального Мусульманского комиссариата состоялась до приезда в Петроград М. Вахитова и Ш. Манатова. См. Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. Академик басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018–2021. 15 т.: документлар һәм хатлар. Б. 40.

[6] Первый номер газеты «Ярлы халык» был напечатан 6 января 1918 года (Издатель – Комиссариат по делам национальностей, редакторы – К. Мутыги, Г. Гиззатуллин). Всего вышло два номера. После прекращения издания этой газеты по инициативе Г. Ибрагимова Комитетом по делам национальностей было начато издание газеты «Чулпан». Газета издавалась с 18 января 1918 г. по 21 марта 1919 г. в Петрограде (издано 12 номеров) и Москве (издано 33 номера) на татарском языке. Всего издано 45 номеров. В начале официальный редактор – Г. Абушаева, фактически – Г. Ибрагимов.

[7] Речь идет о событиях конца февраля – начала марта 1918 года, когда в ночь с 27 на 28 февраля были арестованы лидеры II Всероссийского мусульманского военного съезда Д. и И. Алкины, У. Токумбетов, Ю. Музаффаров. В ответ на это 28 февраля 1918 г. состоялась многотысячная демонстрация татарского населения Казани, участники которой требовали освободить арестованных руководителей военного съезда.

После возобновления в начале марта работы II Всероссийского мусульманского военного съезда в казармах 95-го запасного пехотного полка в забулачной части Казани Революционный штаб начал окружать татарские слободы воинскими частями. В ответ на это руководителями военного съезда был образован Мусульманский народный комиссариат, создан Мусульманский революционный штаб во главе с Г. Мунасыповым.

К 27 марта 1918 г. забулачная часть города была оцеплена красноармейцами. Казанский СНК предъявил ультиматум Мусульманскому революционному штабу: сдать имеющиеся оружие и боеприпасы.

По истечении срока ультиматума (28 марта 1917 г.) Революционный штаб ввел в забулачную часть города отряд матросов, прибывший из Москвы, и другие воинские формирования. Они огнем из винтовок, пулеметов и пушек разогнали так называемую «Забулачную республику».

Умолк колокольчик истории. Статья опубликована в газете «Татарстан хәбәрләре» (1922, 1 марта).

[1] В 1921–1922 годах ушли из жизни известные татарские общественные деятели Ибрагим Терегулов (1852–1921), Мухамметзакир Рамиев (1859–1921), писавший стихи под псевдонимом «Дардменд», педагог Габдулла Буби (1871–1922).

[2] В 1922 году в газете «Татарстан хәбәрләре» (номер от 24 февраля) было опубликовано известие о том, что согласно сообщению в издаваемой в Ташкенте газете «Кызыл байрак» («Красное знамя») Габдрашит Ибрагимов и поэт Вакифа Джаляль скончались в Швейцарии. В то же время в конце известия указывается, что Габдрашита Ибрагимова видели вместе с семьей в его родном городе Тара в Сибири.

В действительно известие о смерти Г. Ибрагимова оказалось ложным. Он скончался 22 года спустя после этого известия: в 1944 году в японском Токио.

[3] Речь идет об известных мусульманских реформаторах Джамалетдине Афгани (1839–1897), Мухаммеде Абдо (1849–1905) и тюркских общественных деятелях Ахмете Мидхате (1822–1844) и Исмагиле Гаспринском (1851–1914).

[4] Известные татарские просветители конца XIX – нач. XX века: Габдрашит Ибрагимов (1857–1944), Ризаэтдин Фахретдин (1859–1936), Ибрагим Терегулов (1851–1922), Хасангата Габаши (1863–1936).

[5] Речь идет об изданной в 1895 году в Стамбуле брошюре Габдрашита Ибрагимова «Чулпан йолдызы» («Утренняя звезда»).

[6] Издававшийся в Санкт-Петербурге (1900–1903) и Казани (1907–1909) гг. под редакцией Габрашита Ибрагимова альманах «Миръат» («Зеркало»). Всего вышло 22 номера журнала (16 – в Санкт-Петербурге, 6 – в Казани).

[7] Еженедельная газета «Ульфат» издавалась под редакцией Габдрашита Ибрагимова в Санкт-Петербурге в 1905 году.

[8] Книга Габдрашита Ибрагимова «Автономия яки мохтарият» была издана в Санкт-Петербурге в 1905 году.

[9] Абу Джахль – Абу́-ль-Ха́кам ‘А́мр ибн Хиша́м аль-Кураши́, известен как Абу́ Джа́хль (572–624) – глава курайшитов, один из ярых противников пророка Мухаммеда.

[10] Речь идет о популярных у татар религиозно-дидактических произведениях «Бәдәвам китабы», «Тәкый гаҗәб китабы» (народное название популярной среди татар книги «Ахырзаман китабы», в которой излагается исламская версия Апокалипсиса. Ее авторство приписывается поэту-суфию Сулейману Бакыргани (?–1186)), а также популярном среди татар стихотворном любовно-романическом народном дастане «Бүз егет» («Благородный джигит») и составленной С. Бакыргани книге религиозно-мифологических рассказов «Ярым алма».

[11] Популярные в конце XIX – нач. XX вв. произведения просветительской литературы: «Бер шәкерт илә бер студент» («Шакирд и студент», 1899) Фатиха Карими, «Мәгыйшәт» («Жизнь», 1898) Садри Максуди, «Өч хатын белән тормыш» («Жизнь с тремя женами», 1900), «Мулла

бабай» (1913), «Тормышмы бу?» («Жизнь ли это?», 1911) Гаяза Исхаки, «Салима» (1898) Ризаэддина Фахреддина.

Двадцать лет со дня кончины Каюма Насыри. Статья опубликована в газете «Татарстан» (19 мая 1922 год).

[1] Поэт Мифтахутдин Акмулла был убит неизвестными 27 октября 1895 года.

[2] Сочинение К. Насыри «Әнмүзәҗ. Лисаныбызның сарыф вә нәхү кагыйдәләре» («Образец. Правила морфологии и синтаксиса нашего языка») было опубликовано в Казани в 1895 году.

[3] Имеются в виду учебники по грамматике татарского языка начала XX века: «Татар нәхүенең мохтәсары» («Краткий татарский синтаксис», Казань, 1901) М. Умитбаева, «Төрки сарыф» («Тюркская морфология», Казань, 1910), «Төрки нәхүе» («Тюркский синтаксис», Казань, 1910) Х. Максуди, «Тәртибе җәдид Мохтәсар сарфе төрки...» («Краткий тюркский синтаксис в новом изложении», Казань 1910) Х. Кабутари, «Төрлек» («Морфология», Казань, 1911) Г. Нугайбека.

[4] Имеются в виду лексикографические труды Николая Петровича Остроумова («Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии». Казань, 1876; «Татарско-русский словарь». Казань, 1876, 1892); азербайджанского лингвиста, автора азербайджано-русских словарей Султанмаджита Ганиева (Ганизадэ, 1866–1938); русского тюрколога, составителя первых руско-узбекских словарей Владимира Петровича Наливкина (1852–1918)

[5] Сочинение Ш. Марджани «Мустафад аль-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Полезные сведения о Казани и Болгаре»), содержащее историко-биографические сведения о многих династиях и личностях, извлеченные из арабских, персидских и тюркских источников, данные эпиграфики и нумизматики, устные сообщения, народные предания. В нем обосновывается правомерность этнонима «татары».

[6] Статья Г. Ибрагимова «Мы – татары» была опубликована в 1911 году в журнале «Шура» (№ 8).

ЭЧТӘЛЕК

«Һичбер вакыт бездән “татар” дигән сүз алына алмас» *(М. Ибраһимов)* 5

«Телнең эчендә халыкның рухы, моңы, уй вә тойгысы яшеренгән» *(тел-әдәбият һәм сәнгатьтә миллилек мәсьәләләре)*

Татар теле һәм татарча язу хакында бер-ике сүз *(текстны әзерләүче Ә. Алиева* 19

Әдәбият *(текстны әзерләүче З. Мөхәммәтшин)*. 22

Фәнни истыйляхлар *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)* 25

«Альбом» мөнәсәбәте белән бер-ике сүз *(текстны әзерләүче З. Мөхәммәтшин)* 34

Телләре башка булса да, күңелләре бер *(текстны әзерләүче З. Мөхәммәтшин)* 37

Әдәбият дәресләре *(текстны әзерләүче З. Мөхәммәтшин)*. 42

Татар телен ничек укытырга? *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)*. 45

Яңа әдәби татар теленең беренче баскычларында *(текстны әзерләүче Э. Галимҗанова)* 47

«Безгә тарих вә дөнья тарафыннан бирелгән “татар” исеме бар. Бу – вакыйг; бу – бәдиһи» *(милли үзаң һәм аның нигезләре)*

Без – татармыз *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)* 53

«Без кем?» бәхәсе *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)*. 60

Бәйрәм мөбарәк булсын! *(текстны әзерләүче Ф. Фәйзуллина)* 62

Хәят вә әдәбият *(текстны әзерләүче З. Мөхәммәтшин)* . . 64

«Көне килер, без тәмам эшләнгән “милли тарих”ка малик булырмыз» ***(иҗтимагый тормыш һәм милли тарих мәсьәләләре)***

Яңа әсәр *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)* 71

Милли тарих *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)* 75

Рус, төрек вә татар тарихыннан *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)* 84

«Гани бай» китабы *(текстны әзерләүче Ә. Алиева)* 94

Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы *(текстны әзерләүче Г. Хөснетдинова)* . 99

Татар мәдәнияте нинди юл белән барачак? *(текстны әзерләүче Г. Хөснетдинова)* 104

«Рәшидләр, Ризалар, Баязидлар, Ибраһим Мирзалар, Габәшиләр, бер дәрәҗәгә кадәрле Бубилар – менә шул күбәеп уяна башлаучыларыннандыр» ***(милләт җәүһәрләре)***

Шәрыкның бөек революционеры Мулланур иптәш Вахитов *(текстны әзерләүче Г. Хөснетдинова)* 113

Тарихи кыңгырау өзелде *(текстны әзерләүче Э. Галимҗанова* 122

Каюм Насыйриның вафатына егерме ел тула *(текстны әзерләүче Ф. Фәйзуллина)* 127

Искәрмәләр һәм аңлатмалар 131

СОДЕРЖАНИЕ

Вопросы национальной идентичности в трудах Галимджана Ибрагимова *(М. Ибрагимов)* 189

«Язык – сокровищница духа, мысли и чувств народа»
(национальное в языке, литературе и искусстве)

Несколько слов о татарском языке и о том, как писать по-татарски *(перевод М. Ибрагимова)* 201

Литература *(перевод М. Ибрагимова)* 203

Научные термины *(перевод М. Ибрагимова)* 205

Несколько слов по поводу «Альбома» *(перевод М. Ибрагимова)* 212

Разные языки, но родственные души *(перевод М. Ибрагимова)* 215

Уроки литературы *(перевод М. Ибрагимова)* 219

Как преподавать татарский язык? *(перевод М. Ибрагимова)* 221

Первые ступени нового татарского литературного языка *(перевод М. Ибрагимова)* 223

«История и мир дали нам имя – “татары”. Это – факт. Это – непреложная истина»
(национальное самосознание и его основы)

Мы – татары *(перевод М. Ибрагимова)* 228

«Кто мы?» *(перевод М. Ибрагимова)* 232

Пусть благословенным будет праздник! *(перевод М. Ибрагимова)* 234

Жизнь и литература *(перевод М. Ибрагимова)* 235

«Настанет час, и мы увидим рождение у нас “национальной истории”»
(вопросы истории и общественной жизни)

Новая книга *(перевод Б. Хайрутдинова)* 241

Национальная история *(перевод М. Ибрагимова)* 245

Из истории русских, тюрков и татар
(перевод М. Ибрагимова) 250

Книга «Гани бай» *(перевод М. Ибрагимова)* *257*

Марксистский метод в изучении истории общественного
и литературного движений *(перевод М. Ибрагимова)*. . . 260

Каким путем пойдет татарская культура?
(перевод М. Ибрагимова) 263

«Рашиды, Баязиды, Риза, Мирза Ибрагим, Габаши, в той же мере драгоценные Буби – вот те, кто во множестве своем стали зачинателями пробуждения»
(цвет нации)

Великий революционер Востока Мулланур Вахитов
(перевод М. Ибрагимова) 272

Умолк колокольчик истории *(перевод М. Ибрагимова)* . . . 280

Двадцать лет со дня кончины Каюма Насыри
(перевод Р. Такташ) 284

Примечания 287

Галимджан Гирфанович Ибрагимов

НАШЕ ИМЯ – ТАТАРЫ

(на татарском и русском языках)

Редакторы: *Д.Р. Галиуллина, А.А. Давлетова*
Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*
Дизайн обложки *А.В. Булатова*

Подписано в печать: 15.04.2022.
Печать офсетная. Гарнитура «Times New Roman».
Формат: 60×84 $^{1}/_{16}$.
Усл.-печ. л. 17,9. Уч.-изд. л. 14. Тираж 500 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен в Институте языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20